

כ"א, 12, 30

הוצאת "קודלת"

תַּרְכִּיָּה

גיאוגרפיה של ממלכת תרכיה האסות והאירפית

מעבדה עפ"י מקורות שונים

על ידי

פ. אורבך

16661

מחלקת הספרים
סניף דגל ירושלים
1999

הוצק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תש"ע

ת
הקדים

יפו א"י * דפי"ח אח"י

הוצתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תש"ע

מ ק ד ש

לזכר ידידי אחד מבחירי בנינו—בוני-ארצנו

אליהו ספיר ז"ל.

הספר "תרכיה" יצא בכללו מתוך רשימות ולקושים שונים. ובבואי לסדר ולערך את הספר לדפוס אמנם מכיר אני, שהחמר המכנס בו רחוק הוא מן השלמות הרצויה: ממלכת תרכיה חסרה עדין חקירה מפרטת ומקפת, הידיעות על אדותיה עניות במקצוע אחד ויותר עשירות במקצוע אחר, וע"כ לא עלתה לי כל השתדלותי לשמר בכמה ענינים ומקומות את שווי-המדה. ואעפ"כ מקוה אני, כי הספר כמו שהוא יהיה עזר ושמוש לחברי המורים אשר בארץ-ישראל ובשאר מדינות תרכיה ויפטרם מאבוד כח הזמן על הפוש חמר לשעורים בגיאוגרפיה של תרכיה. כמו כן ימצא בספר ענין גם לקורא העברי העומד מחוץ לתחום ההוראה ורוצה לקנות לו משנים מקימים פחות או יותר ע"ד הממלכה שבה קשורה תקות תחייתנו הלאומית.

הספר כולל רק את מדינות תרכיה האסית והאירפית. לכל מדינה מקדשים חמשה פרקים; א) טבע הארץ — התנאים הטבעיים הגיאוגרפיים שמוצא הישוב להתפתחותו החמרית וההיסטורית; ב) המטה והכלכלה — ההשפעה החוזרת בין התנאים האמורים ובין עסקי הישוב; ג) דברי ימי הארץ — סקירה קצרה על המאורעות ההיסטוריים שעברו על הארץ ויושביה. סקירה זו כוללת גם ידיעות על קורות הישוב העברי; ד) הישוב בזמן הזה — סקירה על השבטים והעמים השונים שהתנחלו במדינה, על מצבם החמרי והרוחני; ה) החלוקה המדינית — פרק זה משמש גם מעין תבלה וסכום להידיעות אצטנו בפרקים הקודמים. בראש הספר באת סקירה כללית על דברי ימי תרכיה, משמרה וסדריה. השתדלתי בכל האפשר שלא להכריח את המורה ההולך לשטחו הוא להחזיק חזק במסור-החבר הקבוע בספר, וכל מורה משכיל ידע לברר לו על נקלה בתוך הספר לא רק את כמות החמר הדרושה לו כי אט גם את הסדר הרצוי לו. כך, למשל, יכול יוכל להקדים את הפרק הרביעי לפרק השלישי ואת שני אלה לפרק השני או להקדים את הפרקים ע"ד ערב לפרקי ארם-נהרים וכדומה.

בחפצי להשאר נאמן להכלל הפרגוני, כי לעולם יצא אדם בתלמודו מן הקרוב אל הרחוק" הקדמתי את סוריה וארץ-ישראל לכל שאר מדינות תרכיה. ועלי להעיר, כי על ארץ-ישראל לא עמדתי בפרטות: הגיאוגרפיה של זו דורשת לכל הפחות ספר אחד מיוחד, רב האיכות והכמות שבחבורו נזכה לעשות סוף סוף כמתקנות שבאמות העולם השמות את ידיעת ארץ המולדת והאבות יסוד מוצק ורחב לידיעת כל ארצות תבל.

אסים את דברי בתודה עמקה למבקרים הנכבדים שמנתה ח' "קוהלת" לבקר את ספרי לפני הדפסו — את ה' דוד ילין ואת הד"ר יוסף לוריא — על הערותיהם ותקניהם החשובים. וביחוד הנני מזכיר לברכה את שם ידידי המנוח ר' אליהו בן בנימין זאב ספיר אשר היה יועצי הנאמן בעבודתי — ולזכרו היקר הנני מקדיש את הספר.

פ. אוירבך

יפו, תרע"ב

ה ע ר ה.

קרי בכל מקום אות נ' כמו דש dj או dsch ורק בשלה התרכית-התתית דג או דג dagh (הר) כאות ר' חזית.

אות צי' כאות די' בשה מלא ובניעת הלשון בחזקה אל החך ובאותיות טש=tsch בשמות: דלמה-בנציה, מנציה, נחיצין, צירוק, ציזמה, ציז ציה, ציל או צילי, צינציה, ציקיס, צרלי, צירנה.

הכתיב של שמות המקומות נקבע עפ"י ה' ד. ילין.

תכּן הענינים

מבוא.

- I סקירה כללית על דברי ימי תרכיה
II תרכיה ויושביה
III משטר תרכיה וסדריה: ההנהגה העליונה; החלוקה המדינית; הצבא; השכלת העם; בתי הדין; דיני קרקעות; מסי הממשלה.
1—12
13—19
20—26

I תַּרְכִּיָּה הָאֲסִית

סוריה וארץ-ישראל.

- פרק א. טבע הארץ; המצב הגיאוגרפי והגבולים. מראה פני הארץ. הרי מערב סוריה. הבקעה. הרי מזרח סוריה. חופי סוריה. הנחלים והנחלים. הימים והנחלים הנופלים אליהם. מעינות מינרליים. האקלים.
פרק ב. המחיה והכלכלה: עבודת האדמה ותבואותיה. גדול בהמות הבית. חית הארץ. ציד הדגים והספוג. מחצבי הארץ. התעשייה והמסחר. חבור הדרכים ומסלות הברזל.
פרק ג. דברי ימי סוריה וקורות היהודים במדינות האלה.
פרק ד. הישוב בזמן הודה: מספר התושבים, מוצאם, לשונותיהם ואמונותיהם. הכיורים. המתיילים. האי שמועאלים (הישמעאלים). הנוצרים לכתותיהם. המרינים (מורני). הנצירים. הדרוזים. היהודים. שאר בני הישוב (תרכים, תרכמנים, עתמנלים, יודים, מג'רבים, מצריים, נביים, כושים, פרסים, הודים, צוענים ופרנקים (אירסיים)).
פרק ה. החלוקה המדינית: וילית הלב (אלפו). סלך זור. וילית סוריה. סלך הלבנון. וילית בירות. סלך ירושלים.
29—47
47—55
55—61
61—71
71—94

חצי האי סיני

- סקירה כללית על חצי-האי סיני.
95—98

חצי האי ערב (נזירת אל-ערב).

- פרק א. טבע הארץ: המצב הגיאוגרפי והגבולים. מראה פני הארץ. חרי החוף המערבי. חרי החוף הדרומי. חרי החופים הדרומיים-המזרחיים. הרמות התיכוניות. המדבריות. המסצרים והאיים. הנחלים. האקלים.
פרק ב. המחיה והכלכלה: עבודת האדמה ותבואותיה. גדול בהמות הבית. חית הארץ. ציד הדגים והסנינים. מחצבי הארץ. התעשייה והמסחר. חבור הדרכים ומסלות הברזל.
פרק ג. דברי ימי ערב וקורות היהודים בארץ הזאת.
פרק ד. הישוב בזמן הודה: מספר התושבים. הערבים. היהודים.
פרק ה. החלוקה המדינית: וילית חיג'אז. וילית תימן. ערב האנגלית. חצרמות. עמן. נג'ד.
99—103
104—107
107—112
113—114
115—123

אַרְסֵי־גֵהָרִים (מספומיה) ומדבר סוריה.

- פרק א. טבע הארץ: המצב הגיאוגרפי והגבולים. מראה פני הארץ. ארם-נהרים
העליונה (אל גזירה). ארם נהרים התחתונה (עירק אל ערב). הנהרים
והנהלים. האקלים. מדבר סוריה. 124—130
- פרק ב. המחיה והכלכלה: עבודת האדמה ותבואותיה. גדול בהמות הבית. חית
הארץ. ציד הדגים. מחצני הארץ. התעשיה והמסחר. חבור הרכבים ומסלות
הכרזל. 130—135
- פרק ג. דברי ימי ארם נהרים וקורות היהודים בארץ הזאת. 135—141
- פרק ד. הישוב בזמן הזה: מספר התושבים. הבדוים. היהודים. הנוצרים.
החבקים. היוזרים. 141—144
- פרק ה. החלוקה המדינית: וילית אל מוצל. וילית בגדה. וילית בצרת. 144—149

אַרְסֵי־נִיָּה וְכַרְדְּסָן.

- פרק א. טבע הארץ: מראה פני הארץ וגבולותיה. הרי הארץ. רמת כרסתן. הנהרים
והנהלים. היאורים (*). מעינות מינרליים. האקלים. 151—154
- פרק ב. המחיה והכלכלה: עבודת האדמה ותבואותיה. היערים. גדול בהמות הבית.
ציד הדגים. מחצני הארץ. התעשיה והמסחר. חבור הרכבים. 155—156
- פרק ג. דברי ימי ארמניה וכרסתן וקורות היהודים במדינות האלה. 157—158
- פרק ד. הישוב בזמן הזה: מספר התושבים. הכרדים. הארמנים. הסורים.
היהודים הגבולים. 159—161
- פרק ה. החלוקה המדינית: וילית ארזום. וילית זן. וילית כמלים. וילית דיאר-בכר.
וילית מעמורת אל-עיון. 161—166

אַסִּיָּה הַקְּטָנָה אוֹ אֲנְטוֹלִיָּה.

- פרק א. טבע הארץ: המצב הגיאוגרפי והגבולים. מראה פני הארץ הרי הארץ ורמותיה.
תופי אנטוליה. האיים. הנהרים והנהלים. מעינות מינרליים. האקלים. 167—175
- פרק ב. המחיה והכלכלה: עבודת האדמה ותבואותיה. גדול בהמות הבית. חית הארץ.
ציד הדגים והספוג. המחצנים. התעשיה והמסחר. חבור הרכבים ומסלות הכרזל. 176—182
- פרק ג. דברי ימי אסיה הקטנה וקורות היהודים בארץ הזאת. 182—185
- פרק ד. הישוב בזמן הזה: מספר התושבים. התרכים-העתמנלים. תמה גזירים
והצרקסים. היוורקים. הקיזיל-בשים והלזים. היוונים.
הארמנים. היהודים ועוד בני עמים ושכמים וכתות שונים. 185—187
- פרק ה. החלוקה המדינית: וילית תרבונגר. וילית קשטמוני. מתצרסית אסמיד. וילית
ברוסה (חודונדיקר). וילית אזמיר (סמרגה) או אידין. וילית קניה. וילית אדנה.
וילית אנגורה. וילית סיוס. וילית ארחפל או גזיאיר-בחר-ספיר (אוי הים התיכון):
למנוס. למכוס (ממלין). חיוס. קום ודודום ושאר האיים הספורדים. נסיכות סמוס. 187—202

(* לא מצאתי בעברית שם מדויק להוראת ים פנימי (See, Lac) ובחרתי את השם "יאור"
המקבל להוראה זו בספרותנו החדשה. והמנות ספיר הציע את השם "יבית".

II תְּרֻפָּה הָאֵיֶרֶפִית.

- פרק א. טבע הארץ; המצב הגיאוגרפי והגבוליים. מראה שני הארץ. הרי הארץ. הרי המערב. הרי המזרח. העמקים. חופי הארץ. מפרציה ויכוה. האיים. הנהרים והנחלים. היאודים. האקלים.
- 205—211
- פרק ב. המזיחה והכלכלה; עבודת האדמה ותבואותיה. היערות. גדול בהמות הבית. חית הארץ. המחצבים. התעשייה והמסחר. חבור הדרכים ומסלות הברזל הנמלים.
- 212—214
- פרק ג. דברי ימי תרביה האירופית וקורות היהודים בארץ הזאת.
- 214—221
- פרק ד. הישוב בזמן הוזה: מספר התושבים לפי גזעיהם, דתיהם ולשונותיהם. התרכים. האלבנים. היוונים. הבלגרים. הסרבים. הקוצו-ולחים. הארמנים. היהודים. הדנמים.
- 221—224
- פרק ה. החלוקה המדינית: מחוז קנסטנינסול ובירת עתמניה. מתצופית משטלגיא. וילית אדרינסול. וילית סלונקי. וילית קוסובו. וילית מונסתר.
- 224—236
- וילית ינינה. וילית סקופרי.
- 236—238
- האי כרית (סקירה כללית).
-

רשימת המקורות של הספר.

(המקורות היותר חשובים מסמנים בכוכב)

- AUHAGEN: Beitræge zur Kenntniss der Landesnatur
u. Landwirtschaft Syriens.
- BÆDEKER: Palæstina u. Syrien.
- BANSE: 1) Der ariche Orient, 2) Der arabische Orient.
- БЕЛКИНДЪ И.: Современная Палестина.
Bulletins de l'Alliance Israelite 1900—1910.
- *) BULE: Grundriss der Geographie Palæstinas.
- *) CUINET: 1) La Syrie, Liban et Palestine; 2) La Turquie d'Asie.
- DANIEL: Handbuch d. Geographie B-de 1, 2. A. 6.
- *) DUPONT: Geographie de l'Empire ottoman.
- ДУБНОВЪ: Всеобщая исторія евреевъ
- EBERS: Durch Gosen zum Sinai—2. Aufl.
- FICHER: Mittelmeerbilder.
- FRANCO: Essai sur l'histoire des Israelites de l'Empire Ottoman.
- *) FROHNMEIYER: Bibliche Geographie, Aufl. 12.
- *) GLASER: Skizze der Geschichte u. Geographie Arabiens.
- ГОЛОБОРОДЬКО: Старая и Новая Турція.
- *) HELLWALD u. BECH: Die heutige Türkei—1. Bd.
- HOELCHER: Landes u. Volkskunde Palæstinas.
- *) HOMMEL: Grundriss d. Geographie u Geschichte d. alten Orients.
- JEHAY: De la situation légal des sujets ottomans non-musulmans.
- *) OPPENHEIH: Vom Mittelmeer zum Persichen Golf 2 Bde.
- *) PHILIPPSON: Das Mittelmeergebiet.
- RIEHM: Handwörterbuch des biblischen Altertums—2, Bde.
- СЕНЬБОБОСЪ: Политическая исторія современной Европы.
- *) SIEVERS: 1) Asien; 2) Europa, bearb. von Philippson.
- VAZEUS: Geographie Complete de la Syrie et de la Palestine.
- ארץ ישראל—א. בניהודה.
דברי ימי ישראל—ד"ר צבי נרץ (תרנום שפ"ד).
תבואות הארץ—יוסף שנרץ.
ארץ חמדה—נ. סוקולוב.
ארץ אבותינו—ד. ילין.
הארץ—א. ספיר.
לוח א'—א. מ. לונץ (י"ז כרכים).
מלבד כל הספרים הנ"ל השתמשתי במאמרים שונים שנדפסו באנציקלופדיות
ובעתונים עברים ולועזים.

מ ב א

I

סקירה על דברי ימי תרכיה

התרכים העתמנים הם צאצאי שבטי תרכמנים מגזע אורלי-אלטאי. ברבות הימים נטמעו ונבלעו בתרכים שבטים ועממים בני גזעים שונים, אסיים ואירפאיים: תתרים, תרכמנים, אספנים, פשגירים וקרגיזים, יונים, בלגרים סרבים ואלבנים. בראשית המאה הי"ג, בעבר שבטי המנגולים כשטף זועף בקדמת אסיה להרגיז ממלכות ולהשם ארצות, התפרץ (בשנת 1210 בערך) שבט התרכים אל חורסן, עבר את גבולות פרס וארמניה ויחדו לצפון אנטוליה ויגיע עד קונייה—בירת ממלכת התרכים-הסלג'וקים בימים ההם. התרכים נספחו לחיל מלכות הסלג'וקים ונשיאם ארתוגורול, שהצטין בגבורתו באחת המלחמות הכבדות שנלחמו הסלג'וקים בביצנין, קבל מהשלטן אֶלְדִין חֵבֵל ארץ בפריגיה, בין אנגורה (בתרכית: אנקרה) ובין ברוסה (בתרכית בורסה) לאחוזת עולם. אֶתְמֵן (או אֶתְמֵן) בן ארתוגורול (1288—1326), אשר על שמו נקראים בני שבטו עד היום, לכד את קרה-חצאר ויספחה לאחוזתו וייסד לו ממלכה קטנה תחת חסות הסלג'וקים. בשנפלה ממלכת הסלג'וקים קטה ממלכת העתמנים ברשות עצמה. אֶרְתֵן בן עתמן (1326—1360) הרחיב את גבולות ארצו. בראשית המאה הי"ד לכד את כל ערי ביצנין הגדולות והבצורות אשר באסיה הקטנה: את בריסה, פְּרִינְס, גִּיקֻמְדִיה ונִיקָה ואת מדינות מְסִיה ופְּתִנְה. וגבולות ממלכת העתמנים הגיעו עד רחובות הַדְרֻדְנָלִים והַבְּסֻפּוּר. וצבאות התרכים עברו את הדרדנלים וילכדו על חוף אירפה את העיר גְּלִיפִּלי. אֶרְחֵן שם את ברוסה (בשנת 1326) לעיר בירתו ונכתר בתאר פְּדִישָׁה, ויכוּנן לו צבא מסדר, מלמד בתכסיסי מלחמה—את גדודי הסֶפְהִים (חיל הרוכבים) ואת הַנִּישָׁרִים (חיל חדש—חיל הרגלים). החיל הזה הצטין בגבורתו ומשמעתו וינחל נצחון אחרי נצחון בכל מלחמותיו עם גיסות הנוצרים.

בסוף המאה הי"ד כבר היתה ממשלת התרכים העתמנים ישוכה על מדינות רבות בקדמת אסיה ובחצי-אי הבלקן. בשנת 1361 לכד מוראד הראשון (1389—1360) את אנדרינפל (אדרנה) ופילפולי (בתרכיה: פילקה) מידי היונים וישם את הראשונה לבירת מלכותו (כשנת 1365). ע"י כבוש אנדרינפל תקעה לה תרכיה יתד נאמן בחצי אי הבלקן.

העתמנים החלו ללטש עיניהם לממלכת ביצניק. אך הממלכות הנוצריות סרביה ובלגריה אשר בצפון חצי-האי עמדו לשטן על דרכם. על שדה קוסובו נגפו צבאות סרביה, אלבניה וקסניה לפני חיל מוראד (1389). המלחמה הזאת היתה כבדה מאד, בה נפל מוראד הראשון חלל ואת הגזחון נחל בן-ידו בנו (1403—1389). וימלך ביזיד על סרביה ותרכיה ומקדוניה. בשנת 1393 נפלה גם בלגריה ונחרבה שרונבו עיר בירתם. העתמנים הלכו מחיל אל חיל ויכבשו את כל הרום יון ואת המדינות אשר לארך נהר הדנוני. בשנת 1396 הבה חיל סיניזמונד מלך אונגריה בידי חיל ביזיד והעיר נקפול נספתה לתרכיה. אך בעוד אשר צבאות ביזיד הוסיפו ללחם באונגריה וביזיד צר על קנסטנטינפול והנה פשטו גרודי תימור-לנק המנגולים במדינות אסיה הקטנה. ביזיד מהר לקראת האויב החדש ועל-יד אנגורה התלקחה מלחמת דמים בין הינישדים והמנגולים (כשנת 1402). הפעם נגף חיל העתמנים, ביזיד הלך בשבי וימת על אדמת נכר (בשנת 1403).

נצחון המנגולים ושלטונם לא ארכו. אחרי מות נבורם תימור-לנק נפלה ממשלתם ונחרסה מבלי השאר לה שריד. בעתים רבו המהומות בתרכיה: שלשת בני ביזיד נלחמו בשל ירושת הכסא ומלחמת האחים היתה למלחמת האזרחים, שארכה י"א שנה, עד שעלה על כסא המלוכה מחמד הראשון בן ביזיד (1421—1413). זה היה מלך שלום: בכל ימי מלכותו שקטה הארץ ממלחמות מבית ומחוץ.

בימי מוראד השני בן מחמד (51—1421) שכנו העתמנים להרחם עם יון, אלבניה וונציה ויקחו (1430) מהונציים את סלוניקי (בתרכיה: סלאניקי). ובקוסובו התנגשו התרכים והאונגרים בפעם השנית ותכבד המלחמה מאד ויסלו משני הצדדים חללים לאלפים. אך גם הפעם היתה יד העתמנים על העליונה וחיל האונגרים נסוג אהור. במלחמה הזאת הצטינו בנגורתם וכאמץ לבם גרודי, ע'רְבָא' (זרים), אשר כונן לו מוראד השני מבני האמנות הזרות, אשר לא השיגה ידם לשלם את מס הנדגלת (כרג). לגרודים האלה נספתו רבים מהיהודים.

אחרי מלחמת אנגריה שב מוראד לאנדרניפל ויחל להתכונן למלחמה עם ביצנץ. אך המות קרמהו ואת חפצו בצע בנו מחמד השני המנצח (אל־פאח) (1451—1481). השלטן הזה היה איש נאור ומשכיל, בקי בחכמת התכונה ואוהב את האמנות, ומלבד התרכית ידע חמש שפות: לטינית, יונית, ערבית, פרסית ובלגרית. בכל צעדיו ומעשיו היה זהיר ומתון וילך לנכח מטרתו במרץ ובאמץ לב. מחמד השני החליט לכבש את קנסטנטינפול ולשימה לבירת הממלכה התרכית. אולם ביצנץ היתה בצורה מאד: עוד משנת 1392 צרו והשתערו התרכים פעמים אחדות על ביצנץ, אך כפעם בפעם נפלו מהם אלפי חללים ונאלצו לשוב אחר.

אך מה שלא עלתה בידי השלטנים הקודמים עלתה בידי מחמד השני. הדבר היה בשנת 1453. שלשה וחמשים יום עברו כבר מיום בוא התרכים בחיל כבד ועצום (כמאתים וחמשים אלף איש) ובצי אדיר (420 אניות־מפרשים) לצור על ביצנץ. לשוא נסו התרכים להשתרע בלילות החשכים על מבצרי העיר ולהבקיע להם את חומותיה הנשגבות. תושבי ביצנץ לחמו נבונה נפלאה וימטירו כדורי מות וישפכו שמן רותח על ראשי הצרים. כארבע מאות ספינות תרכיות עמדו בים השיש על יד מבוא הבספור ולא יכלו לחדר לתוך נמל, קרן הזהב, כי סגור היה לפניהן בשרשרת־ברזל חזקה מן הקצה אל הקצה, מסממבול עד לגלטה.

ביום כ"ט לחדש מאי צוה השלטן על צבא היבשה לסגת אחר ולהתרחק מן העיר. הלילה בא ויפרש כנפיו האפלות על העיר הנרדמה בטח— ומחמד החליט להעביר את כל ציו דרך הבספור אל נמל ביצנץ דרך היבשה. המלחים צוו לכסות בקרשים משוחים בחלב את כל שטח האדמה אשר מן המקום הנקרא כיום בשיק—טאש (על הבספור) עד קסים—פשא (על חוף קרן־הזהב) ועל הגשר החרק הזה הסיעו את כל ספינות תרכיה לתוך, קרן־הזהב. ובשעה החמשית לפנות בקר כבר עמד כל הצי התרכי הכן בנמל ביצנץ וימטיר כדוריו על העיר, וחיל היבשה כמאה וחמשים אלף איש, השתערו על חומותיה. שעות מספר עברו והתרכים התפרצו בקול ענות נבונה ובתרועת נצחון לתוך ביצנץ.

בבית־תפלת סופיה הנהדר כיפיו החישו להם מפלט התושבים והכהנים ויחכו למלאך הגואל, שיופיע ויציל בהרבו השלופה את העיר מידי, עובדי האלילים. אך המלאך הגואל לא הופיע, ומחמד השני, כוכש קנסטנטינפול, עבר רוכב על סוסו האביר על אלפי פגרי אדם ויתפרץ לתוך מקדש הנוצרים.

וביום ההוא נפל קנסטנטין־פליאולוג ה"א, האחרון בקיסרי ביזנץ, ומחמד נכנס לארמון הקיסר וחרוה פרסי בפיו; העכביש ארג קוריו בהיכל המלך, הינשוף שר את שיר האשמורת במגדלי אַפְרָסִיב'.

ועל מסגד סופיה הורם דגל הצי אגן־הסהר, המתנוסס עליו עד היום. מחמד השני הספיק לכבוש בימי מלכותו את סביבה, בסניה, אלבניה ויון ואַנְגֵרִיה ונסיכות נלחיה וקֶרְדִּייה וגם את תרביזונד, גיאָרְגִיה וארץ הצֶרְקֶסִים, וידו היתה עוד נשויה להרים את דגל הצי־הירח על ממלכות רומא, פרס ומצרים. אך פתאום קטפהו המות (בישנת 1481).

מחמד השני נהג את עניי הממלכה בחכמה ודעת ויט הסדו לכל העמים המנצחים לחיות לפי נמוסיהם וחקי דתם ולאחזו בכל ענפי עבודת האדמה, המלאכה והמסחר. בכל קהלות היונים מסר את כח־השלטון בידי הכהנים, הפטריק היוני היה לבא־כחו של ישוב הנוצרים לא רק בעניני קדש כי אם גם בכל עניני חול. ימים אחדים אחרי לכידת קנסטנטין־פול מנה את ר' משה קפסלי לראש רבני היהודים. ושני ראשי האמונות ה"רות" נמנו לחברי ה"דיואן" (מועצת הממשלה) וכסאותיהם הושמו על יד כסא המפתי, הוא השופט הדתי המשלימי.

רבים מהחקים שקבע מחמד השני נשארו קימים בתרכיה עד היום הזה. בימי ביזיד השני בן מחמד השני (1512—1481) לא קרה כל מארע חשוב בהליכות הממלכה התרכית. השלטן הזה השאיר זכר טוב ומברך בדברי ימי ישראל, כי הוא פתח את שערי תרכיה לרעהה לאחינו גולי ספרד (בשנת 1492).

בימי סלים הראשון בן ביזיד השני (20—1512) נקרעו מספר מדינות קְרִדִיסְתָאן וארם נהרים (מספטיה) העליונה וטידי הפְּקֶלְנִים—מצרים, א"י וסוריה (בשנת 1517); וגם שתי הערים הקדושות—מכה ומדינה נפלו בידי התרכים (בשנת 1516). מן העת ההיא נחשבים השלטים העתמנים ליורשי כסא הנביא, לראשי המאמינים ולמגני הערים הקדושות לכל העולם המשלימי.

התקופה הכי־נכבדה ומוהירה בדברי ימי תרכיה היא מלכות סולימאן הראשון היפה (66—1520) או המהוקק (אל־קֶנְגִ'י). בימיו נכבשו לפני התרכים באירופה—דרום אַנְגֵרִיה, טרנסלוניה וקֶסֶבִייה, ובאסיה—ארם־נהרים התחתונה, חג'אז ותימן. בשנת 1522 נספה גם אי רודוס לתרכיה. ותהי אז מלכת התרכים גברת לכל הארצות השוכנות על החוף המזרחי של הים התיכון וצ'ה האדיר משל גם בחוף המערבי עד רחוב גברלטר.

סולימאן היפה בנה את מסגד סולימניה בקנסטנטינופול והוא שתקן את חומת ירושלים העתיקה.

בימי סלים השני (74–1566) לכדו התרכים את אי קפריסין (1573) וכינעו את כל חצי אי ערב. וכימי מוראד השלישי (95–1574) נספחו לתרכיה הערים קרס וארמאן וכל נפת אַקרביג'אן, תוניס, אלג'יר וטריפוליס שבצפון אפריקה.

מסוף המאה השש־עשרה החלו ימי הירידה והדלדול בממלכת עתמניה האדירה. המלחמות התכופות התישו את כחות העם המנצח. המשמעת בצבא התרופפה, כח השלטון נחלש והינישירים עשקו וגזלו וירוצצו את העם בלי המלה והנינה.

בשנת 1593 פיצה מלחמה כבדה וארכה בין תרכיה ואַסטריה. המלחמה הזאת נמשכה כל ימי שלטון מחמד השלישי בן מוראד (1603–1595) ונגמרה רק בשנת 1606 בימי מלוכת אַחמד הראשון (17–1603) מבלי הבא כל תוצאות טובות לתרכיה. רעות היו תוצאות המלחמה הארכה בפרס (12–1603), כי בה אבדו לתרכיה גיאָרגיה, טבריו ובגדד. בכך ימי מלוכת אַחמד רבו המרידות והמהומות בארץ אשר נמשכו גם בימי יוֹשִׁיו. מַסַּפּה הראשון אחי אַחמד (18–1617) ירדו הינישירים החרם מטעם המפתי הגדול והורד מכסא המלוכה וימלך תחתיו עֶתְמֵן השני בן אַחמד (22–1618). עֶתְמֵן ראה את הסכנה הגדולה הנשקפת לסדרי הממלכה מחמס הינישירים ושיריות־לבם ויחליט לשים קץ למשוכתם, אך הינישירים קדמוהו ומיתוהו וישבו וימליכו את מַסַּפּה. כעבר חדשים אחרים הורד מַסַּפּה עוד פעם מעל כסא המלוכה וימך מוראד החמישי אחי עֶתְמֵן (40–1623). בימיו שבו צבאות תרכיה ויקחו מפרס את טבריו ובגדד (39–1623) וישקטו את מרד הדרוזים בסוריה (39–1623). מוראד רצה לעשות תקונים חשובים בעניי הממלכה פנימה, אך הינישירים עמדו לשטן על דרכו וכל חפצו עלה בתהו. השלטן אברהים (48–1640) אחי מוראד הומת בידי הינישירים שהמליכו את בנו מחמד הרביעי (87–1648). בן שבע שנים היה מחמד במלכו ועד שגדל משלו הינישירים בעם ותרבו המהומה בממלכה מבית ומחוץ. הננציים הכו מכה רבה את צי תרכיה בין פרוס ונקסוס (1651) ואח"כ על יד מבוא הדרדנלים (1658) וגם צבאות אסטריה פשטו במדינות תרכיה. אך עוד פעמים אחדות שחקה השעה לממלכת תרכיה, אחר שתפס מחמד קפרילו את משרת היוזיר הגדול. הוא היה חכם מדיני משכיל ומנסה ומסור בכל נפשו לעניי ארץ מולדתו. בשנת 1669 כבשו צבאות קפרילו את

אי כרית מידי ונציה, ובשנת 1672—את פוקליה ואקרניה המערבית מפולין. אך על יד יון נגף חיל תרכיה לפני צבאות פולין ואסטריה (1683). בימי סולימאן השלישי (91—1687) ומחמד השני (95—1691) תכפו על תרכיה מלחמות פולין, אסטריה, ונציה ורוסיה.

כל המלכות האלה התחברו לשבר את גאון תרכיה. כבוש אוזב ע"י פטר הגדול (1696), מפלת חיל תרכיה על יד צנתה ונצחונות אסטריה באנגריה, סלבוניה וטרנסלוניה ומלחמת פולין בקלדיה הכריחו את השלטן מסופה השני (1695—1703) לחתם בקרלוביץ (בשנת 1699) על כתב החוזה, שעל סיו הושבו ונתנו לאסטריה נפות טרנסלוניה ואנגריה (בלי בנטא) לפולין—פוקליה ואקרניה, לנציה—מוקאָה ועוד נפות אחרות בדלמטיה, ולרוסיה נשאר ים אוזב.

במאה הי"ח צרו גבולות תרכיה עוד יותר. מחמד השלישי (30—1703) נלחם באוסטריה ואבד חלק גדול מטרביה ומולחיה (1718—1716), ובמלחמתו בנציה השיב לתרכיה את מוראה (1718—1714). בשנת 1722 הקדישה תרכיה מלחמה על השיעים בפרס ותארך המלחמה הזאת גם בימי מחמד הראשון (54—1730) ותגמר בלי כל תוצאות חיוביות לממלכה. מחמד נלחם גם באסטריה וישב לו את טרביה עם בלגרד וקוסובו (1739). בימיו נוסד בקושטא בית הדפוס התרכי הראשון ובו נדפסו כחמשה עשר ספר (מלון ערבי ומלון פרסי, חבורים אחרים בדברי ימי תרכיה, בניאוגרפיה הכללית, בתורת הכלכלה המדינית ובידיעת תבטיסי מלחמה). בפקודת המסתי נאסר על ביתהדפוס להדפיס את הקראן ושאר ספריההקדשי.

בימי עתקן השלישי (57—1754) שקטה תרכיה ממלחמותיה סביב ומחוקן. אך בימי מסופה השלישי (74—1757) פרצה מלחמה גדולה עם רוסיה שארכה שש שנים (74—1768) עד עלות עבדול אל חמיד הראשון על כסא המלוכה (1774 — 89) במלחמה הזאת אבדו לתרכיה כל חצי אי קרים וכל הנפות אשר לתפי הים הישחור וים אוזב ואת בוקובינה לקחה אסטריה. בימי השלטן הזה רבו המכובות והמרידות באלבניה, ביון, בארם נהרים ובמצרים ונוספו עליהן עוד פעם מלחמות עם רוסיה ואסטריה (91—1789). לפי ברית-השלום שנכרתה בִּיאָסי (1792). בימי סלים השלישי (נכד עבדול אל חמיד הראשון) (1807—1789) התבצרה רוסיה בחצי אי קרים ובכל הבל הארץ אשר בין הבוג והדנסטר.

סלים השלישי היה מלך משכיל וחכם רב-פעלים, אשר לא היה כמוהו בין כל השלטנים מימי סולימאן הראשון. הוא השתדל להרבות השכלת העם ולהגדיל ולפתח את המסחר ולתקן את עבודת הצבא. אך מלחמת נפוליון

בנופרט במצרים ובסוריה ותנועת המרד שעוררו מעשי הינישרים בסרביה, והמלחמה ברוסיה (12-1806) הפריעו בעדו להוציא את מחשבותיו הטובות על תקנת הממלכה. ובשנת 1807 התקוממו הינישרים והעולקאים בקנסטנטינפול וימיתו את סלים, ועל כסא המלוכה עלה מהמד השני (1808-1839).

למרות הירידה שירדה תרכיה במאת התשע עשרה עוד נשארה שלטת באסיה-באנטוליה, בסוריה ובמצרים ובאירפא-בכך הצי אי הבלקן עד גבולות רוסיה ואסטריה.

לפי משטרה המדיני היתה תרכיה ממלכה עריצה מזרחית, נעדרת כל מוסדים מתקנים, חקי ישר ומשפטי חיים. הממשלה המרכזית היתה ממשלת זדון, תלויה במאוויי השלטן ומקרבו, בגזרות הוזיר הגדול והדיואן (מועצת הממלכה). חיל הארץ, הינישרים, שעבדו בצבא לפי חק הירדושה, היו פרועים לשמצה ומתקוממים נגד כל שאיפה קלה לתקן את סדרי הממשלה לפי נוסח אירפא. באוצר הממשלה היתה העוובה רבה, חסרו כל תקציב, חשבון ובקרת, ובגבית המסים לא היה כל סדר.

מס הגלגלת (כרג), שהיה מטל על כל בני הדתות הזרות, הכנסות נכטי הממשלה ומכס הגבולים נתנו בחכירה לקבלנים שעסקו את העם בלי רחמים; ופקידי הממשלה שלא באו על שכרם חיו על מקח שחד ודמי עשוקים.

לפי החק נחלקו כל התושבים לשתי מפלגות: למשלימים ולכופרים (לאי-מאמינים). הכופרים נחשבו ל"רעזת" (עדרים), לזרים שמתירים להם להתאחו בעתמניה, אך פסודים הם לעבוד את עבודת הצבא ולשאת משרות בממשלה ומקייבים לשלם מס הגלגלת בעד זכותם לשבת בארץ ולקנות קרקעות ואחוזות. רק זכות אחת נתנה לכל בני האמונות השונות-להסתדר לכנסיות דתיות. ראשי הכנסיות, הפטריקים הנוצרים וראש רבני היהודים, ה"חכס-באשי", היו כאי-כח קהלותיהם אחראים לפני הממשלה. בכנסיות האלה ידעו הנוצרים להסתדר לעמיהם ולאומותיהם.

בימי מחמוד השני רבו מאד המהומות והמבוכות בתרכיה. לפי החוזה של אספת השלום שהיתה בוינ (בשנת 1812) לקחה רוסיה את בסרביה; בשנת 1814 התחוללו מלחמות דמים בין האזרחים, מירדות הפחות בבית וסכסוכים נמרצים מחוץ. בשנת 1824 התקוממו שבטי הנהבים בנג'ד ובשנת 1820-1827 מדרו היונים. בשנת 1827 התערבו ממלכות אירפא במלחמת יון ותרכיה. המלחמה של צרפת, אנגליה ורוסיה השימידו את צי מצרים ותרכיה בטפרץ נַבְרָה. ובשנת 1828-29 פרצה מלחמה עם רוסיה. אחרית המלחמה הוואת היתה, לפי ברית השלום שנכרתה באנדריינספול, כי רוסיה התנחלה והתבצרה בחוף המזרחי של הים

השחור, וסרכיה, נלחיה, מולרביה ויון נשארן רק תחת חסותה העליונה של תרכיה. בעזרת צרפת, אנגליה ורוסיה נפרדה יון לגמרה מתרכיה ותהי בשנת 1829 לממלכה עומדת ברשות עצמה. בשנה ההיא היה מחמוד השני מכרה להבטיח לרוסיה לפתח לאניות מלחמתה את מעבר הדרדנלים והבספור. בשנת 1830 הפשיה צרפת את אלג'יר. בשנת 1834 נתן שלטון־בית לרומיניה תחת חסות השלטן. בימי המלחמה עם יון בטל מחמוד השני את צבאות הספחים והגינזים ויכונן חיל מקדר בעזרת מלטה שר הצבא הגרמני.

מחמוד השני חשב לעשות תקונים נמרצים גם בסדרי הממלכה ובמוסדותיה, אך לא מצא לו תומכים ומסיעים משכילים בין המחמדים, ובנוצרים, שקנו להם השכלת אירפה, לא הצו להסתייע, כי שנואים וזעומים היו לעם ולכהנים ולסקידים. בינתיים מרד מחמד עלי, פחת מצרים, בשלטון ויתנשא לשליט במצרים. בשנת 1833 כבש אברהים בן עלי את סוריה וחילו עבר בכל אנטוליה וילכד את קונייה (1832) ואת נציבין (1839) וישם פניו לקנסטנטניפול. בשנת 1840 הכריזו ממשלות אירפא, ואנגליה בראשן, את מחמד עלי להשיב את חיל אברהים מצרימה ואת סוריה לתרכיה. הסכסוך עם מצרים הועיל לחזק מטלכת תרכיה, כי הסכימו כל הממשלות האדירות לדרישת אנגליה לסגר את הבספור והדרדנלים בפני אניות המלחמה של כל הממשלות שבאירפה.

מחמוד השני מת (בשנת 1838) כתם מלחמות אברהים פחה ועל כסא המלוכה עלה עבד־אל־מג'יד (1838-1861). בחוגי הממשלה הגבוהים כבר נוצרה אז קבוצת מצדדים בזכות התקונים המדיניים. הקבוצה הזאת, שבראשה עמד הוזיר הגדול קשיד־פחה מצאה לה באנגליה ידדים ואוהבים רבים. אנגליה ראתה בתקון סדרי הממלכה התרכים את הדרך היחידה למנוע את רוסיא מהתערב בעניני המזרח הקרוב. יסודות התקונים האלה נתפרסמו במאמר מלך, חס־שריף, שהוציא עבד־אל־מג'יד ביום השלישי לירח אקטבר שנת 1839. במאמר הזה הבטיח השלטן לתת לכל תושבי הארץ בלי הבדל עם ודת בטחון הנפשי, הכבוד והרכוש ולבטל חכירת המסים והחרמת הנכסים והמנפולין. הנסיון להציל את הממלכה ע"י תקונים ושנויים עלו לרצון לפני כל הממשלות שבאירפה, רק רוסיה שלקחה עליה את התפקיד להגן על ה"קצ'את" בקשה לה תואנות להלחם בתרכיה. וכאשר התלקחה המחלוקת בין הכנסיה הקתולית והזונית בדבר הזכות לשמר את המפתחות של, המקומות הקדושים' בא"י (בירושלם ובית־לחם) הסייע ניקולאי הראשון את חילותיו למלדיניה, להגן על הכנסיה הזונית. או תשרץ מלחמת קרים (1853). בקנגרם שנערך בסריו (1856) החליטו הממשלות לשמר

על שלמות הממלכה התרכית, לתת שלטון-בית גמור לולחיה ומלדויה, לאסד על רוסיה ותרכיה להחזיק אניות מלחמה בים השחור ולסגור את הכספור והדרדנלים לפני אניות כאלה. ובנוגע לעניני תרכיה הפנימיים דרשו הממשלות מהשלטן שיוציא לפעולות את התקונים שכבר הבטיח.

בירח פברואר בשנת 1856 פרסם עבד-אל-מג'יד את החט'המ'יון, שאינו אלא פרוש מפורש לחט'שריף. עפ"י מאמר-המלך הזה נתן לכל התושבים שויון זכויות, הפש גמור בכל עניני דת ודין, בטחון הנפש והרכוש. וככל אורח בלי הבדל דת היודע את השפה התרכית נתנה הזכות לשאת כל משרה בממלכה ונם לעבד בצבא; חכירת המסים נתבטלה וגבית מס-הנהגלת נמסרו לקהלות. גם בעניני הנהגת הארץ וסדרי משפטיה נעשו שנויים ותקונים; נוסדה מועצת הוויזים ובתי-משפט על יסוד ספרי ההקים החדשים ששררו באירופה.

אך לאסון הממלכה לא יצאו כל התקונים לפעולות. גם המשלימים גם הנוצרים לא מצאו נחת-רוח בתקונים (תנ'יקת) האלה; הנוצרים לא ראו בהם כל בטחון לנפשם ולרכושם והמשלימים ראו בהם השפעת-אירופה המקנות לכסול ישותה של האמה העתמנית.

בשנת 1861 מת עבד-אל-מג'יד ועל כסא המלוכה עלה עבד-אל-עזיז (1861—1871). בימיו הגיעו עריצות הממשלה וזגון שריה ופקידיה למרום קצה, וכל התקונים נרמסו ברגלים. אוצר הממלכה בא עד משבר והממשלה הכריזה שאין ביכלתה לשלם לנושיה בלתי אם מחצית הרבית של חובותיה, הוללות הצר השלטן עברה כר גבול ורגשות מחאה ומרד תקפו את לב מובי האומה ומשכיליה ונוסדה מפלגת התרקים הצעירים.

בינתיים התחוללו מהומות העמים הנוצרים בתרכיה. בשנת 1866 התקוממו יושבי כרית ואיש המרד אחזה והקיפה את הרצונגינה, סרביה העתיקה, בלגריה וכל קצות הבלקן. ובעצת רוסיה הכריזה סרביה מלחמה על תרכיה (בשנת 1876). הממשלות האדירות התערבו ויכריחו את השלטן להשלים עם סרביה המנצחת וירדשו ממנו בכל תקף לעשות תקונים בהנהגת ממלכתו.

ביום השמונה עשר לירח מאי שנת 1876 מצאו התרכים הצעירים עת-הכשר ויערכו יחד עם הפקטים (תלמידי בתי-המדרש הדתיים הגבהים) דימנסטריצה נהדרה לפני ארמון השלטן. רבבות תלמידים, בעלי מלאכה וכהנים הקיפו את הארמון וירדשו ירדת הוחרות. דרישת ההמון גמלאה מיד.

והמרד התפשט בכל מדינות הבלקן. אוצר הממשלה נתרוקן ומיום ליום היו הממשלות האדירות נכונות להסיע מתנות צבאותיהן לתרכיה.

באור ליום השלישי לירח טרץ שנת 1871 הורד עבד־אל־עיוז מכסא המלוכה ובו בלילה הושם כתר השלטן בראש יורש העצר מוראד החמישי. מורד החמישי מנה את מדהת־פחה, מנהיג התרכים הצעירים, לראש מועצת הממלכה. אך מקץ שלשה חדשים, בשבעה עשר יום לחדש אוגוסט, הורד מכסאו וביום המחרת עלה עבד־אל־חמיד על כסא המלוכה.

השלטן החדש הכניב את תקות מדהת־פחה וישתמש בכל ערמתו ממעשה התקונים. אך בו ביום שנכנסו צירי הממשלות האדירות לישיבה בקנסטנטינופול להתיעץ איך להכריח את עבד־אל־חמיד להיטיב את סדרי הממלכה, הִכרזה פתאם הקנסטיטוציה בתרכיה (ביום כ"ג לירח דצמבר שנת 1876) בלב פאר והדר. שלטון התרכים הצעירים והשפעתם לא האריכו ימים. עוד בפתחת בית־הנבחרים הראשון, ביום השישי לחדש טרץ שנת 1877, לא השתתף מחדת פחה; הוא היה בלוא בבית־הסדר.

עבד־אל־חמיד שם מכשולים שונים לעבודת בית־הנבחרים ויצמצם את זכויות המוסדרה־מחוקק עד לאפס.

והמהומות והמרירות בקסניה, הרצוגובינה ובלגריה הלכו הלוך והתגברו, ורוסיה מצאה לה הפעם אמתלה להקדיש מלחמה על תרכיה לא בשם הדת כי אם בשם עניני אירסה ורוסיה הסובלים מהנהגת הממשלה עם תושביה הנוצרים. ביום התשעה־עשר לירח פברואר נפסקו הישיבות בבית־הנבחרים לזמן בלתי מוגבל. בשנת 1878 חנו מחנות צבא רוסיה על פני סך־ספינו לא רחוק מבירת תרכיה ועבד־אל־חמיד חתם על כל תנאי החוזה שהציעה רוסיה.

עפי החוזה הזה נקרעו מתרכיה כל מדינות הנוצרים אשר בחצי־אי־הבלקן, מלבד נפות־היונים שלא השתתפו במלחמת שחרור הסלבים. רומניה, סרביה ומנטנגרו שהיו כפוסות לשררה העליונה של השלטן קבלו שלטון־בית גמור עם הרחבת גבולותיהן; בלגריה היתה לממלכה חסית המכילה את המדינות אשר משני עברי הבלקן וחלק גדול ממקדוניה; קסניה והרצוגובינה קבלו שלטון בית סִיח־כתב החוזה הזה חבר ואחד את כל העמים הסלבים תחת חסות רוסיה. ממשלות אנגליא ואסטריה־אונגריה הבינו את ערך־החוזה הזה לתגברת ההשפעה הרוסית על אירסה. עפי הצעת אסטריה התאספו צירי הממשלות האדירות בברלין, למשר בין הצדדים ולכונן את שווי המשקל, את השלום והמנוחה באירסה. והקונגרס הברליני שנה את תנאי־החוזה שנחתמו בקנסטנטינו. רומניה סרביה ומנטנגרו קבלו שלטון־בית גמור עם הרחבת גבולותיהן; בלגריה קבלה שלטון־בית והתחייבות לשלם מס לשלטן; גם לרומליה המזרחית נתן שלטון־בית והטל

עליה לשלם מס לתרכיה, אך עד מהרה נספחה לבלגריה ברצון תושביה; ושתי המדינות בסניה והרצוגבינה נמסרו להנהגת אסטריה עד שיתכונן השלום והסדר בתוכן, לאמור, לזמן בלתי מוגבל; ורוסיה קבלה את בסרביה החדשה וחלק מארמניה.

והמתוכים בין שני הצדדים קבלו גם הם שכרם: אנגליה לקחה את אי קפריסין, אסטריה—הנהגת בסניה והרצוגבינה, צרפת—את האפוסטרסות על טונים ואיטליה השיגה למען יון את תסליה וחלק מאֶפִיר (אלה נמסרו ליון בשנת 1881). לפי אמנת־ברלין נשארו לתרכיה מכל מדינותיה בחצי אי הבלקן רק הנפות המשליטיות (מחוץ קנסטנטינפול, וילית אנדרניפל, אלבניה, אפיר ומקדוניה הנוצרית). הדרדנלים נסגרו לפני אניות־המלחמה האירופאיות ועל השלטן הטלה החובה להגזיג סדרים ותקונים בנפות שנשארו לו בבלקן.

בשנת 1882 תפסה אנגליה את מצרים, וכבוש זה נחשב גם הוא לתוצאות מלחמת רוסיה־תרכיה.

אחרי המלחמה הזאת התגברו מי הריאקציה בכל רחבי המדינה. בית־הנבחרים נסגר והשלטון עבר מ־השער העליון אל הצר השלטן. מסכיב לעבד אל־חמיד התלקטו מזכירים ויועצים נוכדים חנפים ואוהבי בצע, ותמלא הארץ עשק וחמס וגזל־משפט. שרי הממשלה ופקידיה רוששו וידכאו את העם ויפשיטו את עורו בשחד ובמסים, ידידי החרות והמתקנים מלאו את בִּטְי־הסהה, נחנקו ונהרגו בכל מיני מיתות משונות, הגלו למדינות רחוקות, ורבים מהם החישו מפלט להם לארצות אירופה; הבלבולים, המרידות והמלחמות בין האזרחים הנוצרים והמשליטים החריבו את כל מקורי המחיה והכרכלה.

בשנת 1897 התקוממו יושבי כרית וגרודי יונים התפרצו אל מקדוניה. תרכיה הכריזה מלחמה על יון ולטרות נצחונה הפסידה: בשנת 1898 הכרחה לתת שלטון בית לכרית תחת חסות אנגליה, צרפת, רוסיה ואיטליה. הממשלות החלו לדרש בכל תקף תקונים וסדרים ישירים בממלכת תרכיה.

משנת 1900 התחילו התרכים הצעירים ושאר ידידי החפש שהיו מקורים באירופה לעבד במרץ באו בדברים עם שרי הצבא הצעירים שלמדו בהול. לאט לאט התגברה השפעתם על הצבא, ביחוד על צבא מקדוניה, קנסטנטינפול, סלוניקי ואזמיר. בכל ערי החוף נוסדו בחשאי סניפיועידים. הממשלה לחמה בחוקריר ובעריצות בקושרים, מרגלי חרש ארכו בראש כל חוצות ובכל סנה נשכחה, החפשיים והמאסרים רבו מיום ליום והתפשטו בכל מדינות תרכיה. בשנת 1902 נוסדה ה־פדרציה המשלימית, המפלגה היותר דמוקרטית בתרכיה,

ומאו הולכת ומתפשטת השפעת ה"מורדים": ועדים נוסדים באנטוליה, אימניה, סוריה וארם נהרים (בגדד). תנועת השחרור מתגברת ומקפת את כל המסדרות הלאומיות המשלימיות והנוצריות.

בשנת 1900 בירח הצמבר התאספו לקנגרס גדול, שנערך בסריי, באיכח כל הועדים הלאומיים הריבולוציונים ויחרישו להשתדל בכל מאמציהם ולהעביר ממשלת הזדון והעריצות מתרכיה.

המהפכה באה. הרציחות במקדוניה לא פסקו, עבד-אל-חמיד חבל כל מיני התכולות וזמזומות להשתמש מעשה-התקונים, ואפוטרופי תרכיה, ממשלות אירופה התכוננו לחלק את תרכיה. בחירי האמה ראו את הסכנה הקרובה המרחפת על ארץ סולדתם ובינו את השיבות הרגע. הצבא היה כבר מוכן לרגע זה. הוא כבר הרגיש והכיר, כי הלול כבודו הוא ועלבון הרגיש הלאמי הם פרי העריצות השלטת בממלכה, וכי רק מהפכה בסדרי הממשלה העריצה יכולה להציל את הארץ מכליון מחפיר.

הצבא התקומם...

ביום כ"ג לירח יולי שנת 1908 שלחו התרכים הצעירים דרישה נמרצה והתראו לעבד-אל-חמיד להשיב את הקנסטיטוציה לעמי תרכיה. וכיום המפחת נכנע השלטן ופרסם את מתן הקנסטיטוציה, שהיתה גנוזה אתו שנים ושלושים שנה. תקופת שלום ותחיה באה לתרכיה, ואזרחיה אינם נזקקים לאפוטרופסים מן החוץ, ומי שלא הספיק לאשר ולקיים את גזלתו בימי ממשלת הזדון חש לגמר את מעשהו בימים שבהם הגנה תרכיה את חג גאולתה וחרותה. ביום השביעי לחדש אָקטבר שנת 1908 מהרה אסטריה לספח אליה את בסניה והרצובנינה ויומים לפני המאדע הזה שם סרדינגד נסיך בלגריה כתר מלכות בראשו בטרנובו—בירת בלגריה בימי קדם, ויתפיש ברומליה המזרחית את חלק מסלת הברזל האנטולית. ביום י"ג לירח אפריל שנת 1909 נסה עוד עבד-אל-חמיד לשוב למשטר העריצות. אך ביום כ"ג לחדש אפריל שמו חילות התרכים הצעירים מצור על קנסטנטינופול וביום כ"ה לחז' נלכד ה"יילדיו קיוסק" (היכל המלך הזה). וביום כ"ז לירח אפריל שנת 1909 הורד העריץ עבד-אל-חמיד מעל כסא המלוכה וימלך אחיו מחמד החמישי. תרכיה נצלה ותספח אל הממלכות הקנסטיטוציוניות.

II

תרכיה ויושביה.

ממלכת תרכיה נמצאת דרום-המזרח לאירופה, מערבה לאסיה ובצפון אפריקה—בין המעלה הארבעים וארבע ובין המעלה השליש-עשרה ממעלות הרחב הצפוני, ובין המעלה התשיעית ובין המעלה החמישים ממעלות הארך המזרחי. גבולותיה: בצפון—הים השחור, בלגריה, סרביה, אסטריה-אנגריה והרשיחור (מנמגרו); במערב—הים האדריטי, ים יוון, ים התיכון, תוניס ואלג'יר; בנגב—(עם מצרים) מדבר סהרה, סודן, נוש (חנש) היא אביסיניה, חצי אי סומלה, עֶדֶן וים צֶמֶן, מדברי ערב ואפריקה; ובמזרח—מפרץ פרס, ממלכת פרס ורוסיה (הרי קוקוז). שטח כל מדינות תרכיה עולה בערך לקצת יותר משלשת מיילונים קילומטר מרבע.

הארץ הגדולה הזאת המכילה ומקפת ארצות ונפות שונות באירופה, אסיה ואפריקה, מלאה חליפות ומגנת היא עד להפליא במבנה אדמתה ומראָה, באקלימיה ותוצאותיה, ובמסוסי יושביה, בדרכי חייהם, בנמוסיהם ובדתיהם.

מחסר ספירה מדויקת בכל רחבי תרכיה אין לדעת את מספר תושביה אלא עפ"י אַמְדָּא. בכלל אומדים את הישוב בתרכיה לפי החישובן הזה:

מספר התושבים לכל ק"מ	מספר התושבים	השטח בקילומטרים מרבעים	
36	6.142.000	170.700	תרכיה הארשית
17	55.000	468	אי סכוס
35	303.000	8.618	אי כריתים
18	9.090.000	501.400	אסיה הקטנה
13.3	2.471.000	186.500	ארמניה וקרדיסתאן
4	1.398.000	351.100	ארם-נהרים
10	2.891.000	286.700	סוריה וא"י
2.4	1.050.000	441.100	ערב (חגאז והימן)
1	1.000.000	1.051.000	טרסוליס
9	9.821.000	994.300	מצרים
8 1/2	34.220.000	3.991.886	סיה

הסבות הגורמות למעוט הישוב בתרכיה הן: ראשית — המדבריות וערכות החול הרבים, ושנית — סדרי הממלכה המקלקלים, הסיון בטחון הנפיש והרכוש שהיו שולטים בה במשך דורות רבים.

אין כמעט ארץ אחרת בתבל שישובה יהיה כל כך מרבה הגונים ומערב מכני גזעים, עמים ולאמים שונים כמו בתרכיה. בה נמצאים: תרכים, תרכמנים, תתרים, צרקסים, ערבים דרוזים, קרדים, פרסים, סורים, צוענים וקפסים, שבטי אפריקה שונים, יהודים, בלגרים, יונים, סרבים, רומנים (קוצ'יולחים), אלבנים, ארמנים ועוד. וכל העמים והלאמים והשבטים האלה נפלגים ומבדלים זה מזה בלשונותיהם ובאמונותיהם. וחיון לא יקר הוא למצא כפלך או כמחוז אחד, בעיר אחת, וגם בכפר אחת קבוצייעמים שונים יושבים יחדו וחיים כאיבה ומשטטה כל הימים. האמונה היא מקור שנאה וקנאה בתרכיה, פה שוררות שנאה וקנאה לא רק בין המישליטים והנוצרים אלא גם בין הכתות השונות שבתוך המישליטים ובתוך הנוצרים: בין קנים ושיעים, בין יודים ונצירים, בין קתולים ויונים אֶתודקסים וכדומה. כל כחה דתית היא עולם מיוחד ונכדל בפני עצמו. העם השליש והגדול בכל עמי תרכיה הוא עם התרכים, שמספרם מגיע בערך עד לעשרה מיליונים נפיש. משערים, כי התרכים הם החלק הרביעי של כל הישוב בתרכיה האירפאית. מספרם רב בערים הגדולות, בתרכיה וברוסליה המזרחית ובמחוזות אחרים אשר במקדוניה. רב התרכים נמצא בפנים אסיה הקטנה. בארמניה וקרדסיתאן נמצאים קבוצי תרכים פחות או יותר גדולים מפורים בין שאר עמים בכל מדינות הממלכה. בארמניה, בסוריה, בערב ובטרפוליס נמצאים התרכים במספר קטן רק בערים, ורבים בעלי מלאכה, חילים ופקידים.

כגורל כל העמים כובשי הארצות היה גם גורל התרכים. במלחמות התכופות שנלחמו במשך דורות שלמים נאלו מהם רבנות בחורים וכליון הרוץ היה נשקף לכל בני גזעם, אלמלא התבולל בהם דם זרים. ואמנם התרכים אשר בזמן הזה הם טפוס מערב, שבו נטמעו שבטים ועמים מכני גזעים שונים, ורק השפה והתלבשת, נמוסי הדת והחקים והמשפטים המשתפים נתנו לכל הערב־הרב הזה צביון לאמי נקר ובולט אחר.

בעם התרכי אין התבדלות המעמדות מרבה כל-כך—התרכים כלם התיחסו כאצילים להעמים המנצחים וכדמוקרטים איש לרעהו. מעולם לא היה בין התרכים מפלגת אצילים־מיהסים מיוחדת, שתנחיל את זכותיה המיוחדות מאבות לבנים. כל משרה ופקידות בממלכה, פחותה או חשובה, קתרת לכל אורח תרכי. אמנם ישנן משפחות אחדות שעלו לגדולת־אצילים בתרכיה, אך המארעות המוערים

שהרגיזו את הממלכה במאה הי"ט שמו לאל את השפעת האצילים המעטים על החיים המדיניים והחברתיים, ואת מקום ה"יחוס" ירשה ההשכלה גם בצבא גם בשלטון ההנהגה.

התרכים ביהוד בני המון העם ירשו מאבותיהם התרכמנים הנוודים שהתפרצו לאסיה הקטנה מדותיהם ונמוסיהם. התרכים פשוטים הם, תמימים, נתרנים ורחמנים, מסתפקים במועט, מנמסים, נאמנים לידידיהם ומכירי טובה, ישרים במשאדומתן ועומדים כדבורם, אך יש בהם גם גאים ואוהבי כבוד, נרשלים ואינם דואנים דאגת מחר, מאמינים בגורה קדומה וב"מול". ככל עמי המזרח נזהרים גם התרכים בהכנסת-אורחים. הטבע נתן לתרכי לב רגיש ומח חושב, אך נטל ממנו כשרון היצירה. האכרים ובני המון העם שקועים בבערותם ורחוקים מכל השכלה ותרבות. לפי הקראן מתר לכל משלמי לקחת לו ארבע נשים מלבד פלגשים, אך מנהג זה פוהת והולך ומתבטל תחת השפעת ההשכלה האירפאית. באנטוליה קשה בזמן הזה למצא הרמון-נשים. ויש שאין העלמות נשאות אלא בתנאי שלא יקחו בעליהן עוד נשים עליהן. ובני ההמון הלוקחים להם אשה שניה מבקשים להם רק פועלת-עוזרת, בבית שוררת רק האישה התרכית וכל המאמין שהיא חיה כשבויה אינו אלא טועה; אך מחוץ לבית חפשה אמנם מנבלת" (פישר). השפות הראשיות היוזלות בתרכיה הן תרכית וערבית. להשפה התרכית יש בכל זאת היתרון שהיא השפה הרשמית של הממשלה. השפה התרכית היא ממשפחת השפות המנגוליות או התתרות, ואינה אחת השפה הערבית, שהיא ממשפחת השפות השמיות. את הגבול הניאוגרפי אשר בין שתי השפות האלה, התרכית והערבית, אפשר לסמן בקו מדמה שיעבר ממפרץ אלכסנדרתה דרך ארם נהרים הצפונית עד אל-מוצל אשר על החדקל. בנפות אשר מצפון לקו הזה שלטת התרכית, אעפ"י שהעמים הנוצרים היושבים שם מדברים גם יונית וארמנית; ובנפות אשר מנגב לקו הזה שלטת השפה הערבית. בצבא ובכל מוסדות הממשלה אשר בכל רחבי הממלכה שלטת השפה התרכית.

האשלים הוא הדת השלטת בממלכה ומאמיניה נקראים בשם משלטים, לאמר נאמנים לרצון אלהים, או מחמדים.

ל"מחמדים" נחשבים: התרכים, רב הערבים, חלק גדול מהאלכנים הקרדים. הקראן או אל-קראן (המקרא) הוא ספר תורת מחמד, שבו נאספו וחקרו כל חיזונו הנביא, רעיונותיו, מצוותיו ומשפטיו, מוסריו ותוכחותיו. רבי דבריו נלקטו ונאספו מהתעודות, המסורות והאגדות שהיו מהלכות בין היהודים והנוצרים בני דורו של מחמד.

המשלימים נחלקים לשתי כתות ראשיות—לקנינים ושיעיים. רב המחמדים שבתרכיה מודים ומחזיקים בקנה, במסורת הדתית, בפרושי גדול-יהדת, שהם הוספה חשובה לקראן, החדית והפקה. הקראן, החדית והפקה הם מקור כל המשפטים והחקים הדתיים והמדיניים והיסוד לכל דיני טמונות ודיני נפשות. הדת והתורה הזאת נקראת שרע; על-פי השרע נערכו ע"י ועד יודעי התזודין (עלמא) ספרי הדינים הנוהגים בממשלה (דסתור) שנאשרו אח"כ מטעם השלטון.

הקנינים מאמינים, כי שלישת הכליפים, יורשי מחמד הראשונים—הם אבר בכר, עמר ועתמן, מקדישים ומעריצים את הכעבה אשר בקנה ומודים בשלטון הרוחני של השלטון, שהוא יורש כסא הנביא וראש כל המאמינים. כל הסנינים נשמעים לשיך אל אשלם הרא הוא, הקסתי הגדול (השופט הראשי), הפוסק דינים ונותן תשובות (פתאן) על כל השאלות החמורות, מכאן ומפרש את הקראן, משגיח על המסגדים ועל בית הספר, נואב"י שממנו יוצאים שופטים בעיני דת-ישראל. הוא חותם על כל חק חדש וחוגר את השלטון כחבר הנביא ביום המלכו. תחת פקודתו עומדים כל ראשי הדת השונים; המפתים או העלמא, הם הדרשנים ומפרשי שאלות בכל עניני קדש וחול. בכל עיר גדולה עיר סחון (קצא), יושב ספתי אחד, הנבחר מאת העם המחמדי, כן נפקד בכל קצא שופט אחד (קציי או נאיב), הוא הדין הנמנה מאת הממשלה, ראשי הבהונה האיסטמיס-החונים העובדים עבודת הקדש במסגדים, מסדרים קדושין, מזהלים ומלויים את המתים. להם נספחים הרבה שיכים (זקנים) היושבים ולומדים, מפלסלים בהלכה, מתפעלים ומזמרים או לומדים וצועקים לעלוי נשמת המת. יש עוד מיני כהנים מהסדרגה הנמוכה: מואינים—אלה המכריזים מראשי מגדלי המסגדים את זמן התפלה, והקאימים הם השמשים במסגדים.

מלבד כהני-יהדת נמצאות בתרכיה אגדות וחבורות-ניזרים (דרוישים) שונות. המפרסמת בחבורות האלה היא חבורת הקנלונים או הנוזרים, המחוללים והצועקים עבודת-אלהים בקנה (כמנור) והגדולה בהן היא חבורת הקנוסקה אשר במרפוליס. מרכזה בעירה צ'יבוב אשר בנוה המדבר פרגא, על גבול מצרים. החברה הזאת שיסודותיה כמסים עתה נוסדה במאה האחרונה ע"י סעידי מוחמד איסנסי יליד אורן אשר באלביר. מטרת החברה לאחד את כל חבורות המאמינים האדוקים לאנדה חשית, אשר חסרק מעליה את משפטי האזרחים החלונים, מנהגיהם ונמוסיהם. הנספחים לחברה נקראים בשם פהנים או אחים הנשבעים ומצוים למסר נפשם על רצון נשיא, האחה ופקודותיו. האחים בני מנוסיה מסורים חבורות חבורות בכל צפון אפריקה בערב ובארם נהרים ומסרם עולה לשלשה

מליונים נפש. בראש כל חבורה עומד זקן (שיך) הקדוש ונערץ בעיני כל החבורה. לחברה ישנם כשלושים, ואף"ה (מעין מזורים) ובתי-ספר ואכסניות. אל הזוויה באים האחים להתקדש ולהשתלם בהתלהבות ובקנאת הדת. בכירת הנשיא, בג'רובו, ישנם הרבה מוסדות ובנינים צבוריים, מזורים, קסרקסים ובתי נשק. אלפי עבדים משרתים את הנשיא וארבעת אלפים חילים שומרים לראשו. עוד מרכזו אחד חשוב יש לחברה בנוה-המדבר קפרא השיך למצרים, אך השפעתו אינה עצומה ונכרת כל-כך.

רב הנזירים נושאים להם נשים, מעשנים טבק וחיים חיי בטלה. רבים מהם מתפרנסים מנדבות, יושבים במזורים או נודדים בערים ובכפרים, אך יש גם כאלה המתפרנסים מיגיע כפיס: אומנים, רוכלים וחגונים. ראשי חבורות הנזירים המטיפות להתקרבות הנפש לבורא העולם (ש'ריקת') יושבים במקָה. כמעט כל הנזירים קנאים ושונאים תכלית שנאה את כל בני הדתות האחרות. רבים מהתרכים ממפלגות העם מאמינים בכל הבלי שוא: בשדים ורוחות, בהשבעות ומעשי כשוף, ולכן רבים מאד בתרכיה כל מיני מנחשים ומכשפים, פותרי חלומות והוברי שמים.

השיעים מאמינים, כי הכליף עלי, חתן מחמד, הוא יורש הנביא ושוה אליו במעלת קדושתו. השיעים כופרים במסרת, בקנה, ומאמינים רק בתורה הכתובה בקראן ומקדישים הם את קבר עלי ובניו. לשיעים נחשבים: הפרסים וההודים המשלימים, וגם המתוללים אשר בא'י ובסוריה. רב השיעים נמצאים במחוזות בגדד ובצרה ומקומות קרשיהם בכרבלה ונג'ף (ראה ארם נהרים).

ישנם בתרכיה עוד כתות דתיות מסתוריות שונות כמו הדרוזים, הנצירים, היזידים, ההבקים, הישמעאלים (אישמעאילים), הדינאמים ועוד. על כל הכתות האלה, וכמו כן על שאר העמים והשבטים הנמצאים בתרכיה, נדבר בפרקים הבאים ע"ד הישוב בכל מדינה ומדינה שבממלכת תרכיה.

המשלימים הם הרב הגדול של הישוב בכל מדינות תרכיה האסית והאפריקית וכחצי מספר התושבים שבתרכיה האירפאית.

הנוצרים מקבים מאד בתרכיה האירפאית, בסוריה הצפונית ועל חופי אנטוליה. מספר הנוצרים בכל הממלכה עולה בערך לשבעה מליונים וחצי והם כמעט שלישי הישוב בארץ. הנוצרים נחקקים כמעט לחמש עשרה כנסיות-דתיות הנבדלות זו מזו בתורתן ובמנהגי עבודת האלהים. הכנסיות האלה הן כממלכות קטנות בתוך הממלכה העתמנית. כל כנסיה מסתדרת כפי רצונה ומסדרת ומנהלת את כל עניניה הפנימיים לפי רוחה; ברשותה מסורים כל עניני החנוך, מוסדות החסד

והצדקה והחוקת בתי התפלה של בני הכנסייה. בראש כל כנסייה עומד בפריק הנחשב לפי חק הממשלה לבאיכח כנסיתו. ההגמונים וראשי הכהונה הם באי כח קהלותיהם ונוטלים חלק במועצות הויליות והסנג'קים.

מחמש-עשרה הכנסיות נחשבות שמונה לקתוליות-רומאיות. הגדולה בכל הכנסיות היא כנסית היונים-הארתודוקסים וסניפה-היונית-הבלגרית. שאר חמש הכנסיות הן של הארמנים-הגריגוריים, הסוריים-יעקבים, הנסטוריאנים, הפרוטסטנטים והעדה האנגליקנית שבירושלם.

מספר היהודים אשר בכל ממלכת תרכיה עולה לפי הידיעות היותר נאמנות א, ל 377.000 נפש בערך. מהם—145.000 נפש בתרכיה האירפאית, 220.000 בתרכיה האסית ו 12.000 נפש במרפוליס.

רב מנינו ורב בנינו של הישוב העברי בתרכיה הם היהודים גולי ספרד ופרטוגל שנאחזו בארץ במאה ה'ט"ו. הם התפשטו והתחזקו בארץ ויספחו להם את אחיהם שבאו אל הארץ עוד מלפנים מסדינות שונות: (מארץ ישראל וסוריה, ככל ומצרים ורומא) וגם את אחיהם פליטי רוסיה, פולניה ואנגריה, שנמלטו לתרכיה במאה ה'ט"ז. היהודים הספרדים הנחילו לרבים מאחיהם בני גולי הארצות השונות גם את שפתם, היא השפה הספרדית, שנשתבשה בפייהם ותהי למין ז'רגון המכיל בתוכו רשמי הלשונות השונות, שהביאו קבוצי-ישראל מארצות מולדתם.

קהלת היהודים תושבי הממלכה נאשרה מטעם הממשלה במאמר-מלך (אי'רדה) מיחד, שנתפרסם ביום כ"ח לירח שג'ל (חשוון) שנת 1281 להגירה (היא שנת 1864 לספה"ט) ונדפס בכרך השני של ספר-החקים. לפי המאמר הזה עומד בראש כל יהודי תרכיה הרב הכולל, החכם באשי, הנחשב לבאיכח היהודים לפני השער העליון. בחירת החכם-באשי נאשרת מטעם השלטן כרשיון (פירמן) מיחד. הזכות נתונה לקהלות היהודים אשר בממלכה להתאסף לכנסייה (קנססטוריום) לאמית גדולה, שמספר חבריה יעלה לשמונים איש, מהם ששים פונטים ועשרים רבנים. כל חבר הוא באיכח נבחר מירבע יהודי מיחד. תעודת הכנסייה היא לבחר את תשעת החברים לועד הנשמי המרכזי (מג'ליס-אל-ג'ייסמני) ושבעת הרבנים לועד הרוחני המרכזי (מג'ליס-אל-רוחני). בעת בחירת הרב הכולל

* F. von den Steen de Jehay «De la situation légal des sujets ottomans non musulmans», Brüssel 1906. הכספרים האלה מתאימים לכספרים שמביא הכיורא R. Huber עיד היהודים בתרכיה האירפאית ולכספרים שמביא Vital Cuinet עיד היהודים בתרכיה האסית: הראשון מונח 199.000 והשני 201.988 יהודים.

נוספים על הכנסיה הגדולה עוד ארבעים צירים נבחרים מקהלות היהודים אשר בסלוניקי, אנדרניפל, אזמיר, ברוקה, בגדד וקהיר.

חובות הכנסיה המרכזית או הועד הגשמי הן; לפשר את הסכסוכים בין הקהלות, לגבות את המסים ולהוציא אותם להחזקת המוסדים הדתיים ובתי-הספר ולכלכלת צרכי הצבור ובתי-הצדקה השונים. כמו כן מחיב הועד הגשמי לראג ולהשגיח שבני הקהלות ימלאו אחרי כל פקודות הממשלה. — על הועד הרוחני מטל החוב לראג לשמירת כל עניני הדת, ותחת השגחתו עומדים כל הרבנים. בקנסטנטינפול יש לכל רבע יהודי הנהגה מיוחדת, שבראשה עומד אחד הרבנים הנחשב בין חברי הכנסיה הגדולה. הנהגה זו מחיבה לשמר על כל עניני הדת, החנוך והצדקה אשר בלבע.

בערי המדינה יש לכל קהלה וקהלה רב חכם באשי או ממלא מקום הח"ב ועל ידו ועד גשמי משבעה חברים וועד רוחני משלישה חברים. בסלוניקי, שמספר תושביה היהודים מרבה, נבחרים לועד הרוחני ארבעה רבנים ולועד הגשמי תשעה חברים. ומפני שבעיר הזאת יש הרבה יהודים נתיני ממלכות שונות המשלמים מסי העדה, לכן נהגים לבחר מקרבם גם ועדי-העדה משנים עשר איש, אך הועד הזה אינו נאשר ומקים מטעם הממשלה.

להובות החכם באשי נחשבים גם: סדור קדושין וגטין, רשימת הנולדים והגפטרם, אשור צואות וכחבי חוזה ושטרות בכל עניני טקח וממכר.

החשובים במסדי-העדה הם: א) המס הלאומי (איענה-מליה) הבא ישר לאוצר הועד הגשמי. תעודת המס הזה להתזיק; בתי התפלה והחנוך ומוסדות החסד והצדקה. מס זה עולה מרבע עד שלש ליראות תרכיות (ערך הלירא—כ"ג פרנק). ב) מכס הבשר, היין והגבינה; מכס זה נקצב ע"י הממשלה. ג) התשכומים בעד אשור תעודות נשואין וקבלת תעודות מסע, נקצבים ע"י הרב הכולל. ד) תרומות שונות מסוחרים וחנונים, ביחוד מקצבים, בשמים ויינים.

החק העתמני נתן חרות דתית נמורה לכל התושבים, ורק לאנשים משללי דת וכופרים באלהים אין זכיות בממלכה.

III

משטר תרכיה וסדריה.

מיום כ"ד לחדש יולי שנת 1908 זכתה תרכיה להיות מונרכיה
ההנהגה שמשפט שלמונה מגבל. בראש הממשלה עומד השלטן, הוא
העליונה. הכליף יורש כסא מחמד וראש כל המאמינים הקנים. אישיות
השלטן קדושה היא. כסא המלוכה עובר בירושה להבכור בזרע מלכות בית
עתמן. זכות קביעת חקים מסורה בידי השלטן והפרלמנט (בית מרשי העם)
והקנט, והשלטון הפועל והמקים הוא מועצת הוֹנְדָה (המיניסטרוים), שנושיאה הוא
שר השרים או הוויזר הגדול.

השלטן ממנה ומפטר את הוויזר הגדול, הבוחר ומקים שרי הממשלה, חוץ
מהשיך-אראשלים הנבחר מטעם השלטן לכל ימי חייו ואינו עוזב את משרתו
הגבוהה כי אם ברצונו הטוב.

במועצת הזרה משתתפים: שר המלחמה, שר צבא היבשה, שר הימיה,
שר החיל, שר הפנים, שר המשפטים, שר הכספים, שר ההשכלה, שר הנקף
(נכסי ההקדש), שר הבולשת הקנסטנטינופולית, הוויזר הגדול והשיך-אל-אישלם.
המועצה הזאת נקראת בשם, השער העליון או דיואן.

שרי המסחר, עבודות הצבור (בנין מסלות ברזל, גשרים, דרכים וחופים),
הפסחה והתלגרף ושר חצר המלכות אינם לוקחים חלק במועצת, השער העליון.

במועצת הזרה משתתף גם ראש מועצת הממלכה (שוֹרַאי דֹולֶת). חברי
המוסד המרכזי הזה נמנים מטעם השלטן והוויזר הגדול ומתאספים פעמים בשבוע
לחוות דעתם על הצעות ושאלות שונות בעניני חקים ומשפטים חדשים המצעות
מטעם השלטן או מהוויזרים ולשפט את פקדי הממשלה. במועצת הממלכה
משתתפים הבטריק היוני, הבטריק הארמני והחכס-באשי. השפעת המוסד הזה,
שנוסד בתקופת התקונים הראשונים, היתה עצומה בכל עיני ההנהגה, אך בזמן
הזה תפקידו קטן ודל.

החלוקה המדינית. כל הממלכה נחלקת לויוליות (גלילות) וכל וידיה—למתצריפליקים או לסנג'קים (פלכים). וכל סנג'ק נחלק לקצ'ות (נפות) וכל קצ'ה—לנחיות (מתוות), וכל נחיה לקורא (כפרים), בראש כל ויליה עומד נאלי; בראש כל סנג'ק—מתצריף, בראש כל קצ'ה—קאים־מקם, בראש כל נחיה—מוֹדיר ובראש כל קורא מכתר. ראש ההנהגה העירונית בגליל הוא הואלי (נציב) הנמנה בפקודת הוויזר הגדול ותלוי ברעת שר הענינים הפנימיים. על יד הואלי, המתצריף, הקאים־קאם, המודיר והמכתר ישנם ועדיהנהגה (מג'לש) המתעצים ודנים בכל הענינים הנוגעים להתפתחות עבודת־הארמה, המסחר וחרשת המעשה, לחלוקת סכומי המסים בין התושבים, לגביית המעשר, לשמירת נכסי הממשלה, להשגחה על תקן הרכיבים, לשמירת הבריאות והשלום ולקיום בתי החנוך, החמד והצדקה וכדומה.

הברי הנעדים היועצים האלה מקצתם נמנים ממעט הרשות ומקצתם נבחרים מתושבי המקום נתיני תרכיה המשלמים לאוצר הממשלה מס ידוע בכל שנה. בוועדי ההנהגה אשר על יד הואלי, המתצריף והקאים־מקם נמנים לחברים גם ראשי הקהלות לא־המשלימות.

מספר הויליות בכל הממלכה עולה לשלשים: באירפה—ש ב ע; א) קנסטניטפול; או אסטנבול; ב) אנדרינפול או אדרנה; ג) סלוניקי; ד) יניקה (אפיר מלפנים); ה) קוסוב; ו) שקודרה (מלפנים איליריה); ז) מונסטיר. באסיה—ע ש ר ים ו ש ת ים; א) ג'ואיר בחר שפיד (איי ים התיכון); ב) ח'ודונד'וקר היא ברוקה; ג) אומיר; ד) קוניה; ה) אנגורה; ו) אדנה; ז) סינס; ח) קסטיני; ט) תרביזונד (כלם באנטוליה) י) ארורום; י"א) נאן; י"ב) פשקיס; י"ג) דיאר־בפר; י"ד) מעמורת־אל־עזיז (כלם בארמניה וקרדיסתאן); ט"ו) מוצל; ט"ז) בגרד; י"ז) בצרה (שלשתן בארם נהרים); י"ח) הלב; י"ט) סוריה; ב) בירות (שלשתן בסוריה); כ"א) חיג'אן, כ"ב) תימן (ימן) — בחצי־אי־ערב. באפריקה — וילית טריבלום.

מלבד אלו ישנם בתרכיה עוד שבעה סנג'קים התלויים ישר בשר הפנים והם: א) קשש'קא — באירפה; ב) אומיר; ג) ביעא (הדרדנלים) — באנטוליה; ד) ירושלם; ה) לבנון (שלטון־בית); ו) זור — בסוריה; ז) בן־עזי — באפריקה. סבת הכולם של הסנג'קים—חשיבותם המיוחדת לפי מצבם הגיאוגרפי (אומיד זור) או לפי מעלת קדושתם (ירושלם) או לפי אפי התושבים (הלבנון).

מספר כל הסנג'קים אשר בתרכיה עולה למאה עשרים ושלשה, מהם באירפה, 91 באסיה ו'6 באפריקה.

תחת החסות העליונה של ממלכת עתמניה נמצא (משנת 1898) אי קריד (כרתים), וראש-שלטונו עומד בן מלך יון.

הצבא. כל נתין תרכיה שהגיע לשנת עשרים ואחת מחיב לעבד עבודת הצבא ומחוק הוא לעבודה זו עשרים שנה מלאות ושלמות*. מהן 3—4 שנים עובד הוא בג'נרל (כצבא התדירי) ושומר שמה 2—3 שנים בחיל המלואים (אֶחְתִּיאָט), שמונה שנים בחיל החלוק (רדוף) וישש השנים הנותרות בחיל המישטר (מְסֶתֶסֶס). חניכי הצבא התדירי העובדים במלאכות שונות, כמו במקלעים, בתותחים ובעבודות הנמיות, עובדים בצבא רק שתיים עשרה שנה; שמונה שנים בצבא התדירי ובחיל המלואים, וארבע שנים בחיל החלוק. פטורים מעבודת הצבא: הכהנים, השופטים, המורים, החונים (אימאמים), הדרשנים (טטבא), ראשי הישיבות (זואיה) העומדים במשמרתם, כל הגומרים חק למודם בבית מדרש לדת ודין (נואב).

כל הצבא נחלק לשבעה מחנות (אָרדו) הנמצאים בוליות שונות: א) בקנסטנטינפול; ב) באנדרניפול; ג) במונסטיר; ד) באנטוליה; ה) ברמשק; ו) בבגדד; ז) בתימן. מלבד אלה נמצאות עוד שתי פרקות יורים ופרשים, האחת בחיג'אז והשנית במרפולים, וחמישים אלף ג'ביטים (וגרטים) בכל רחבי הממלכה.

בעת השלום עולה מספר אנשי הצבא התדירי ל־310,000 ומספר האופיצירים — בערך לעשרים וחמשה או לשלשים אלף. ובעת מלחמה — ל־1,450,000 איש, חוץ מגדודי הפרשים הקרדים (מִיִּדִיה) וגדודי הצבא המתנדב אשר בויליות מרפולים וימן, אלבניה וארמניה. בשנת 1908 עלה מספר הפרשים הקרדים לבד לשלשים אלף איש.

— מדרגות האופיצירים שלש הן: טיר-אָלָאי (מפקד בריגדה), פָּרִיק (מפקד רִוִּיָה) ומוֹשִׁיר (קָרָשָׁל או שר מצביא).

אנשי הצבא מקבלים מלבד מאכל וכסות שכר: המוֹשִׁיר — עשרת אלפים ואיש הצבא הפשוט (פָּר) — תשעה עשר גרוש לחדש.

במִיָּה נמצאות שמונים וישש אניות מלחמה ממינים שונים; בערך אלף אופיצירים 650 מכוננים וכשלושת אלפים מלחים ממדרגות שונות ו־9650 חָלָים.

(* הרועים לפדות את עצמם מעבודת הצבא התדירי מחיבים לעבד בצבא הקרוב למושבם שלשה ירחים ולשלם חמישים לירא תרכית.

השכלת עד שנת 1846 היתה בתרכיה ההשכלה רק דתית בלבד. בתי-
הספר היו מסורים בידי כהני האשלם ושאר הדתות. בשנת 1876
החלה הממשלה לדאג גם להשכלה כללית ולאט לאט נוסדו בתי
ספר נבונים: לעבודת האדמה, לרפואת בהמות ולמדעים אחרים. בשנת 1876
יצא החק המחייב את ההורים לשלח את ילדיהם לבית-הספר — נערים מבני
שש עד אחת עשרה וילדות מכנות שש עד עשר. — בתי-הספר אשר מטעם
הממשלה מתכלכלים מהכנסות הוקף (נכסי ההקדש) ונחלקים לארבעה ספוסים:
בתי ספר למתחילים, אֶבְתִּידֵאָה, בתי ספר עירוניים (רְשָׁדִיָּה), בינוניים המכונים
לבתי הספר הגבוהים (אֶבְדִּיָּה) ובתי ספר גבוהים מְחִדִּים (עֶלְיָה). לפי החק
נחוי לפתח בית-ספר נמוך בכל מושב שיש בו חמשים בתים; בית ספר
עירוני — בכל עיר שיש בה יותר מחמש מאות בתים, ואם יש בה יותר מאלף
בתים — בית ספר אעדריה. אעפ"י שבכל בתי הספר של הממשלה מלמדים חנם
אין כסף, נשאר החק הזה עד היום רק על הניר וההשכלה לא נפוצה בין העם,
כי אם בערך 4-5%, ביחוד נשארו הבנות המשלימיות מחוי להשפעת החק הזה.
מספר בתי-הספר הגבוהים אשר בממלכה — אחד עשר, חוי מבתי הספר
לפקידי חיל הים והיבשה: א) שְׁלֶמְנָה — ליציאות עם תכנית של קולג' צרפתי;
ב) מְקַבִּי חוקקי — אוניברסיטה בעל ארבע מחלקות: לרפואה, לדת, לדין
ולפיקוסופיה; ג) מְלֶכְיָה — להכנת פקידים לממשלה; ד) דאר אל מועלמין — בית
מדרש למורים; ה) בית-ספר מסחרי גבוה; ו) בית-ספר גבוה לאמנות; ז) ב"ס
לרפואת בהמות; ח) ב"ס חקלאי; ט) ב"ס לעבודת היערות וההרים; י) מהנדס
חאנה — לחרשת המעשה (כעין פוליטחניקום); י"א) ב"ס לרופאי הצבא. מספר
בתי-הספר העממיים המתכלכלים על חשבון הממשלה עלה בשנת 1900 בערך
ל'36,230. ומספר בתי הספר של הקהלות שאינן משלימות — 2739, מלבד 383
בתי-ספר נמוכים ובינוניים אשר לנתיני חוי.
מלבד בתי-הספר של הממשלה ישנם בכל רחבי הממלכה הרבה בתי-
ספר דתיים הנועדים לבני המשלימים, ובהם מלמדים את הא"ב התרכית וקריאת
הקראן בערבית. וכן גם נמצא עפ"ר על יד כל מסגד גדול בית-ספר בינוני
ללמודי הדת (מדרשה) המקבל תלמידים מבני ט"ו — י"ט שנה. משך שנות
הלמוד בבית-ספר שכזה — ט"ו, והתלמידים (סופטים) הגומרים בו את חק למודם
מכתרים בתאר קאדי או חֶבְבֵא־שיך (כהן-דרשן).
כל בתי-הספר עומדים תחת השגחת שר ההשכלה. בכל ויליה, סגנ'ק
וקצ'ה יש פקיד מיוחד להשכלת העם.

בתי-הדין. בתרכיה קימים בזמן הזה שני מיני בתי-דין: א) בתי-הדין הדתיים (ש'רע'י) המיסדים על הקראן והמסרת (הסניקה) ובאורי אנשי הכנסת הגדולה (א'ק'ע א'מת) וההיקוש (מ'ס'; ב) ובתי הדין הנקראים 'נאס' (מסדרים) שנקבעו רק בשנת 1879 לפי ספר המג'לה שנוסד על השיע וספר החקים החדש של נפליון (Codex Napoleon) הנקרא בתרכית 'קאנון הק'יני'. בראש בתי-הדין הדתיים או 'המח'מות' עומד השיך אל-א'שלם. לאב בית-דין (קדי או נאיב) מתמנה כל משלים הבקי וממחה בספר החקים הדתי. בבתי הדין הדתיים נשפטים על הרב המשלימים בלבד. ובזמן הזה מתבררים בבתי האלה רק משפטים בעניני הדת, משפטי אישות ומשפטי הקדש וכן כל דיני ממונות כששני הצדדים מתרצים. שאר מיני המשפטים בין דיני ממונות וכן דיני נפשות מתבררים בבתי הדין החדשים הנקראים בשם 'מסדרים' (נ'ז'מיה) שכראשם עומד שר המשפטים.

בבתי-הדין, נומיה' מתבררים כל דיני ממונות ונפשות בין כל חושבי הממלכה בלי הכרל דת. השופטים נמנים מאת הממשלה.

בתי הדין, נומיה' הם שלש מדרגות: א) בתי-הדין מהמדרגה הראשונה (קדאית) קים בכל עיר מחוז (קצ'ה), ובו מתבררים כל תביעות ממון וכל עון קל, כל קניני מסחר ומשפטי נחלאות המביאות לבעליהן עד 500 גרוש לשנה, ואין כל ערעור על מעשה בית-דין זה אלא בתביעת-ממון העודה על חמשת אלפים גרוש. בכל בדאית—נשיא ושני שופטים ומזכיר הנמנים כלם מסעם הממשלה. ב) בתי-דין מהמדרגה השניה הוא הצר-הערעור (א'ק'תא'א'ף) המבקר על פי ערעור המ'ינים את מעשי בתי-הדין הראשון ומברר כל תביעת ממון העולה ליותר מחמשת אלפים גרוש. יש לערער על מעשה בית-דין בזמן שהוא מעניש למאסר משרשה חדשים ויותר וקונס סכום העודף עד חמש מאות גרוש. בית-דין כזה ק'ם בכל סלך ובו נשיא וארבעה שופטים וסופר. ג) בכל עיר גליל (ויליה) יש בית-דין מהמדרגה השלישית והוא מבקר את מעשי בית הדין מהמדרגה השניה ורן דיני נפשות שענשם—מיתה, עבודת פרך, מאסר לימים רבים ונלות שלמה. נשיא בתי-הדין האלה הם, נאזכים' המח'בים להשגיח גם על שמירת החקים בגליל.

בקנסמטניפול יש עוד בתי-דין עליון, הצר הבקרת (תק'יז): בו מתבררות ונפסקות כל השאלות החמורות והמספקות בכל דיני ממונות ונפשות וברשותו לאשר או לבטל כל פסקי הדינים שהוציאו בתי המשפט. החצר הזאת נחלקת לשלש לשכות: א) לשכה לדיני נפשות (נ'ז'א), ב) לשכה לדיני ממונות (ה'ק'ק'),

ג) לשכה לבקשות (אֶתְרָע). מלבד כל בתי־הדין הג'ל קימים עוד בתי־דין מיוחדים לכל משפטי השלום והמסחר (תְּגֵ' אֶרֶת). למשפטי השלום נחשבות: א) מועצת הזקנים שבכל כפר שיש לה הרשות לפשר בין המדינים בדיני ממונות, בהסכמת שני הצדדים. ב) מועצת הנחיה שיש לה הרשות לברר תביעת ממון עד 150 גרוש ולשים ענש של 15 גרוש. במקומות ידועים וחשובים במסחר יש עוד בתי דין למסחר השופטים כל עניני מסחר על פי חקים מיוחדים. כל משפט בין נתיני תרכיה ונתיני חוץ הנוגעים למסחר מתברר בכי"ד זה, אלא שבשעת הדין שולח הקנסול שאליו מתיחס בעל הדין שני אנשים מנתיניו וגם את המתרגמן לקחת חלק במשפט זה. אין נתין חוץ נדון בבית־דין תרכי שלא בפני המתרגמן של הקנסול שלו. ורק בדיני קרקעות אין לקנסול רשות להתערב. בתי־דין שד שופטים משבעים אינם עדין בתרכיה.

לפי החקים הקבועים בממלכת תרכיה נחלקה כל האדמה לשלשה דיני קרקעות מינים: אֶרְדִּי־מֶלֶךְ, נֶקֶף וְאֶרְדִּי־אֶמִידָה או מִירי. הקרקעות רבן מירי ומעוטן מלך. אדמת מלך נחשבת לקנין היחיד ואין רשות להממשלה להפקיע ממנו בשום פנים. בעליה רשאים דהקים עליה בנינים מבלי כל רשיון (ווקיים הם רק לרשיון העירייה) ופטורים ממש העשור.

אדמת מירי היא אדמה שנופה להממלכה, והממשלה משגחת ומפקחת עליה. הקרקעות האלה נתונות בחכירה, באריסות לכפרים וליחידים נגד תשלום מסים. החוכר הזה נחשב לבעל הקרקע ומוכר אותה ומנחילה לאחרים ברשות הממשלה. אדמת מירי נחשבת לאדמת מֶלֶךְ ע"י בנין בתים ונטיעת עצים עליה ברשיון הממשלה. אם לא נעבדה האדמה החכורה בלי כל סבה מספקת שלש שנים רצופות, הריהי חוזרת לרשות המלכות. אדמת מירי מעונה מס העשור. — בשם נֶקֶף נקראים נכסי הקדש, קרקעות (גם בנינים) שהכנסותיה מקדשות למטרה דתית, כגון להחזקת בתי מסגד ומדרש, למוסדות צדקה וצבור, לחברה או לבני משפחה ידועה. על נכסי הקדש מִנָּה ויזיר מִיָּחַד, שד האִיקָף, התלוי ברעת השיך־אל־אֶשֶׁלֶם. כל קרקע שנכנסה פעם לרשימת הנֶקֶף קשה להוציאה מכלל זה. הקרקעות שנכנו עליון בתי־הפלה ומדרש וכן גם הקרקעות השיכות למוסדות דתיים או הנוכיים נתונות להרשם באדמות וקף ופטורות מכל מסי הממשלה, בעליהן רשאים להנחילן בירושה, אך אסור להם למשכנן ולמכרן לצמיתות. קרקעות הנֶקֶף אינן נתונות להמכר בחובות בעליהן. רק הקרקעות שהכנסותיהן קדושות לבני משפחה ידועה מותרות להחכר על מנת, שכל התקנים והשכלולים שיעשו בהן ברשיון הממשלה יהיו נחשבים לקניני בעליהן. כל זכיות החוכר בשלות כשאר

הקרקעות נעבדות שלש שנים רצופות. אחזות מטין זה קָתַר להמירן בטקריים ידועים בנכסים שווי ערך מטין אחר.

יש עוד מין קרקעות שהיו נחשבות לקנין הַשְּׁלֵטֵן וידועות בשם ג'פֶּתְלֵק. אחרי שהורד עבד־אלחמיד מכסא הממלכה עבר הג'פֶּתְלֵק לאוצר המלוכה. קרקעות מתרוקָה הן כל הקרקעות שנועדו לצרכי הצבור כגון: דרכים, שדות מרעה ויערות. לאדמת מְנָת—קרקעות נשמות וקפירות—שכל המְתָה ועובדה ברשות הממשלה זוכה בה.

מסי הממשלה נחלקים לשני מינים: מסי המטלים על כל מסי-הממשלה. יושבי תרכיה ומסי המטלים רק על נתיניה בלבד.

החשובים במסי הממשלה הם: מס העשור או מעשר מכל תבואות האדמה. המס הזה קבוע לשי שמה עתיקה שהיתה נהוגה במצרים ובסוריה והתרכים קבלו מהערבים. ערך העשור עולה ל' 12.83% ממחיר היבול, מזה נוטלים 1% לטובת הבנק־החקלאי ו' 1/2% להשכנת העם; חוץ מזה גוברים עוד 6% מסכום העשור לטובת הצבא. העשור עולה בערך 2% מכל הכנסות הממשלה. ב) הַרְכָּז — מס מקרקעות, בנינים ונטיעות: 4% מאדמת מירי ו' 10% מאדמת מלך והבנינים שעליה—בין שהקרקעות הללו נעבדות ובין שאינן נעבדות; 5% מבתים של אדמת מירי, 8% מבתים עד אדמת מירי ששחידם עולה על עשרים אלף גרוש ו' 10% מבעלי־בתים המשכירים בתיהם. חוץ מזה נוטלים 6% מסכום המס הזה לטובת הצבא ו' 5% להשכלת העם; ג) תוּמָּתֵע—מס מסחרים, אומנים, פועלים ופקידים בערך 5% מהכנסתם השנתית. ד) הַמְלִיָּה—הוא מס הנהמות: 4 1/2% גרוש מכל כבשה או עז ו' 10% גרוש מכל גמל. שְׂרִיקָה—מס לתקן הדרכים והגשרים. עפ"י החק מְחִיב כל נתין תרכיה לעבד כגוסו בתקן הדרכים, אך סתר לתת כפר מטון—שישה עשר גרוש בשנה. ה) פְּרוּסָה—במקומות ידועים דוקחים מס גם מהעגלות והבהמות המעונות משא העוברות עד הכביש. מלבד אלה ישנם עוד מסי רבים ושונים כגון: מס־המלח והמשי, הדיגה והציד, מסי מקח וממכר, עובונות וערכאות וכו'. מכל הסחורות המישלחות חוצה לארץ, חוץ מתבואות השדה מכס-הגבול. גוברים מחמשה עד חמשה עשר אחוזים למאה. עד שנת 1909 היו גוברים מכס הגבול (נְקָרָק) 8% מכל הסחורות הנכנסות לארץ, בסוף השנה הנ"ל עלה המכס עוד לשלשה אחוזים בהסכמת ממשלות אירופה.

מכירת המלח והמבק מוֹנְפּוֹלִין היא בידי הממשלה ואסור לאנשים פרטיים לסחר בהן. טבק הכא מחול' מוכרים אותו גם יחידים אחרי שמשלמים מס ידוע.

סוריה וארץ-ישראל

פרק א.

מבט הארץ.

המצב הגיאוגרפי והגבולים. ארץ סוריה משתרעת בין 31° — $38^{\circ}36'$ ממעלות רחב הצפון ובין 32° — 36° ממעלות ארך המזרח. גבולותיה: בצפון — הרי הטורוס, במזרח — נהר הפרת ומדבר סוריה, בנגב — מדבר סיני (ומפרץ אילת הוא עקבה), ובמערב — ים התיכון. ארך כל הארץ הזאת מצפון עד נחל מצרים (ואדי-אל-עריש) אשר בקצה הנגב מגיע לאלף קילומטר ורחבה המקצוע כמאתים קילומטר.

את כל סוריה אפשר לחלק לארבעה חלקים: א) סוריה הצפונית המשתרעת ממפרץ אלכסנדריה ומהזרם העליון של נהר פרת עד הקורהרמה שיעבור מנהר אל כביר עד העיר חמץ; ב) נגבה לקו זה — סוריה התיכונה המשתרעת עד הקו המדמה שיעבור לארך נהר קסמיה על פני עמק עיון (מרג' עיון) השיך למושבה מתולה ועל פני ג'בל אדרה, המתנשא בין עמק חולה (מרום) ובקעת הלבנון, ומשם יפנה הקו אל המדרון הדרומי של החרמון ויגיע עד ג'בל-אכ-מני המבדיל בין עמק דמשק ובין רמת חורן; ג) דרומה לקו הזה משתרעת ארץ-ישראל ומגיעה אל גבולה הדרומי — עד הקו העובר את ואדי אל-עריש, ואדי אל אבדי, ואדי פרא וואדי אל פקרא; ד) החלק הרביעי מכיל את מדבר אל תיה, ערבא וסלע-ערב (קטרא).

לפי הגבולים האלה נמצאת ארץ-ישראל בין $33^{\circ}30'$ ו- 33° מעלות רחב הצפון ובין 34° — 37° ממעלות ארך המזרח. ומדת ארך א"י מגבולה הצפוני עד גבולה הדרומי כמאתים ושבעים קילומטר, ומדת רחבה ממערב למזרח מגיעה מקיסריה עד הרי חורן ל-187 קילומטר, ומיפו עד נַרְבַּח אל חַג' (דרך עודי הרגל — למכה ולמדינה) עד ל-127 קילומטר. כל סוריה היא ארץ רמה המלאה סעיפי הרים וגבעות ההולכים מראש פני הארץ. ומסתעפים מהעבר האחד אל משורים צרים הגבולים את ים התיכון, ומהעבר השני — אל רמת מדבר סוריה.

ובקעה עמקה וארכה עוברת לכל ארך הארץ מצפון הנגבה וחוצה את סוריה לשני חלקים, הלא היא בקעת האורנטס והלאנטים ובקעת הירדן. בצפון הארץ, מסביב לאנטוניה וחלב (ארם צובה) משתרעת שפלה גדולה המתלכדת עם שפלת ארם נהרים. ושדרת הרים סבדלת את השפלה מן הים. ההרים האלה מתערכים בהרי הסורוס ואינם נחשבים למערכת הרי סוריה. סעיפם הראשי אלקהד'ג' הוא האקנוס סתחכר בצפון בן-אירדג' (2500 מטר) והולך ומשתלשל הנגבה עד לנהר האורנטס. ועסקים וניאיות שקויים ופוזרים עוברים בין כתרי הסעיף הזה. סודדיו הצופים סני הים זקופים סאד ומכלי-מים סתוך הים קף גדול הנקרא בערבית, קאס אלקח'נ'ר.

להרי סוריה שיכום: במערב — הרי קצ'ר'ה (ג'בל אקצ'ר'ה), הלבנון, הרי הגליל, שמרון ויהודה; ובמזרח — מול-הלבנון והרי עבר הירדן מזרח, שמהם מתנשאים הרי חזקן המוצקים.

הרי מערב סוריה (א) הרי קצ'ר'ה סגורים בין האורנטס ונהר-אל-נביר. מסביב לתוצאות האורנטס מתנשא ג'בל אק'רע (נהר החלק) עד 1780 מטר. ההר הזה הוא סרכו ההרים המוצקים העוברים צפונה לשלשלת הרי נציריה. והרי נציריה סלעי ניר המה ומלאים נקיקים עמקים ורומים הם לארץ נגזרת ומקתרת כגורים אין מספר. עד כן היו ההרים האלה משגב ומבטח ליושביהם מכל צד ואויב והנצירים יכלו להגן ולשמר על חששתם ימים רבים.

ב) הלבנון או ג'בל לק'נאן, השם הזה נתן לו בגלל לבנת אדמתו, שכלה אבני ניר ושיד, וכן בגלל לבנת השלג המבסה רב ימות השנה את שיאיו הגדולים. ההר הזה הוא טפוס ההרים הסוריים והוא משתלשל נגבה להרי קצ'ר'ה עד נהר-אל-קסמ'ה (שם נהר הליטני מהמקום שהוא נוסה ופונה הימה). שלשלת הלבנון נהדרה ומקסמת את הרואה אותה מרחוק. אדמת הלבנון מבנה-אבני ניר שיד וק'נל. הגיאיות העמקים העוברים מצפון לדרום ומזרח למערב מפלגים את הלבנון ומכתרים אותו. מדרון הלבנון הצופה פני הים ארך, סודה ונעבר בידים חרוצות עד לגבה 1400 מטר. משם ומעלה עופות צלעותיו שדות טרעה וחורשות ברוש, תות ואלה. הארזים כבר נגדעו מעל ראש הלבנון. היערות, שהספיקו ארזים לבנין אניות צור וצידן ולארמנות שלמה, תמו נכרתו ולא נשארו מהם כלתי אם שרידי מספר בשנים-שלשה מקומות, וכיחוד בהורשה הידועה אשר על נהר-אל-קדיב וכה 397 עצי-ארז עתיקים וצעירים, והארזר בארזים האלה עביו כשבעה עשר מטר.

ראשי הלבנון הרמים והנשאים מניעים בנבחה עד שלשת אלפים מטר ומעלה (דהר-אל-קדיב-3063, ג'בל מִקְמֵל-3052, ג'בל צִנְיָן-2608).

משערים, כי בימים הקדמונים היו בלבנון שנידים (הררי קרח), וכי התלים והערמות של אבני גיר המגפצות המצמיחים את ארזי הלבנון הם מוצננים, לאמור, נושי סלעים שנגרפו והתגלגלו בימים הקדמונים מעל ראשי הלבנון ע"י רגבי קרח מדלדל. הקרח נמס וגלי האבנים נשארו ונשקעו במקום תחנותם האחרונה. המדרון המזרחי של הלבנון יורד זקוף אל עמקי האורנטס והליטני.

הרי נפתלי או הרי הגליל (ג'בל צָפֵד, בְּלָאד בְּשֶׁאָרָא) מסתעפים מן הלבנון ועוברים הנבחה. גבהם הממצע עודה עד לשבע ולשמונה מאות מטר ושיאם הוא ג'בל גִּרְמֵק (שנקרא בימי יוסיפון הר צִמְטון) המגיע עד לגבה 1189 מטר. רכסי ההרים האלה סובבים ומשתלשלים ומתפשטים לכל ארך הארץ ולרחבה ומכסים את כל החבל הסגור בין ים התיכון ובין בקעת הירדן וים המלח, ומשאירים רק רצועת-שפלה צרה על חוף הים. מדרון ההרים הצופה פני הירדן תלול וזקוף וצחיח מאד, ומדרונם המערבי משתפל בנחת הימה וממנו מסתעפים שני כפים בים-ראס אל אביד, (הראש הלבן או לבנון) וראס אַנְקוּרָא. המדרון המערבי דשן ופורח, כי נחלים וגיאות אין מספר מבטרים אותו. הרי נפתלי והגליל נפסקים בעמק יזרעאל (מְרַג'ֵא-אָבְנֵי-עַמְרָא). העמק הזה הוא הגדול בכל עמקי א"י, כלו דשן, רטוב ופורח עד להפליא. ושלשה סעיפים לעמק יזרעאל המתפשטים אל ערבות הירדן; האחד עובר בין התבור וגבעת המורה או החרמון הקטן (ג'בל דָּאָהִי-515 מטר), השני עובר בין גבעת-המורה והרי הגלבוע ומגיע לעמק בית-שאן והשלישי-בין הרי הגלבוע וגבעות עין-גנים. גבה העמק הנפלא הזה עולה למאה ועשרים מטר מעל פני הים. לאט לאט הוא נוטה ויורד הימה, אל עמק החוף אשר אצל חיפה, אבל מזרחה הוא נחפו ויורד זקוף הירדנה.

צפונה-מזרחה לעמק יזרעאל מתנשא הר התבור הוא ג'בל טור מעל פני הים התיכון עד 595 מטר. בודד הוא התבור, כי העמק מבדיל אותו מכל צד מכל ההרים אשר מסביבו, אך יפה ונחמד מראהו. מפאת דרומית-מערבית דומה הוא לכפה ומפאת צפונית-מערבית-לכרי אשר מישור בראשו. אדמתו-גיר ושיד ומערות רבות ארכות וצרות בו. על מורדותיו חורשות עצי אלון וחרוב ובטנים והקורא והארנבת והשועל ישכנו שם. בכל ימי הקיץ בבקר תושבן על ראשו עננת ערפל ורק לעת הצהריים היא נפזרת לכל רוח. ובלילה שכבת טל רבה מאד מכסה את ההר. בעמד איש בראש התבור תראינה עיניו

מראה אשר אין ערך ליפיו: מצפון יראה זהר לבנת השלג אשר על ראשי הר חרמון והרי הלבנון ועין מראה פני ים כנרת הנראה גם הוא מעט, ונגבה תכלת הרי אפרים ויהודה, וצפונה-מערבה—רמות עכו וזרם מי הים; לדגלי ההר—כל עמק יזרעאל הגדול והיפה, ומזרחה נגבה הרי גולן ומישור חורן ובשן ונלעד המקסים בימי החרף שלג ובימי האביב ירק דשא. ובקצה השמים ירומו הרי מואב למעלה כקיר חומה בצורה (עפ"י א. בן-יהודה).

נגבה להר תבור, קדמה לעמק יזרעאל, מתנשא הר חרמון הקמץ או גבעת המורה. ראשה אדמת אבן בזלת וצלעותיה עוטפות דשא ונס שדות בר. נגבה לגבעת המורה עובר סעיף עמק יזרעאל ודרומה לו משתרעים הרי גלבע (ג'בל סוקעה) ההולכים מקרן צפונית-מערבית נגבה מזרחה ויורדים תלולים אל עמק יזרעאל ואל ערבת הירדן. הרי הגלבע מתרוממים בשיך-ברקן עד 518 מטר. אדמתם אדמת שיד וגם בזלת. לסנים היו ההרים האלה מכסים יערות, אך בימינו לא נשארו בלתי אם שיחים מעטים ועיר שם ועיר שם.

נגבה מערבה לעמק יזרעאל עוברים הרי ישראל או הרי אפרים ושמרון ההולכים הנגבה ומתלכדים ומתאחדים עם הרי יהודה. מהרי ישראל יוצאת שלוחה צפונה מערבה והולכת עד הים התיכון, הלא היא הר הכרמל ששיאו הוא 552 מטר מעל פני הים. אדמת הכרמל — גיר ושיד, ועל כן מערות רבות וארכות בו. צלעות ההר דשנות ופוריות ומראשית ימי האביב תעטפנה דשא ופרחים נותני-ריח, ומבועי מים רבים יקרו מים חיים בכל ההר והשקן את האדמה והפרוה והצמיחו עצי יער הרבה ועצי אלון, הרוב ובטנים, רתם והרם למיניהם וחציר למרעה. החריבות הרבות, שרידי בארות, אבני ריחים, מכבשי שמן וית ויין מעידים על הישוב המפתח שהיה לפנים על הכרמל. ועוד הזום נמצאים כרמי גפן וכרמי זית בצלעות הכרמל.

בקצה הרי אפרים נגבה מתנשא, הר הברכה הוא הר גריזים (870 מטר) וצפונה לו, הר הקללה הוא הר עיבל (938 מטר). וחשופים וערומים הם בימינו שני ההרים האלה מכל צמת. בין שניהם עובר עמק שכס הפורה מאד ומישב הרבה. ושתי זרועות יוצאות מעמק שכס: האחת הפונה מזרחה נקראת עמק שכס (קלים) והשניה הפונה הנגבה נקראת עמק אל מחנה.

מהרי אפרים מסתעפים הרי יהודה העוברים את כל נגב א"י עד בואך מדבר פארן ומתנשאים עד 750—900 מטר ושיאם מגיע בסביבות חברון על יד הכפר תלחול עד 987 מטר וגם עד 1027 מטר—בסירת-אל-בלא. כל חבל הארץ הזאת היא כמראה ארץ רמה אחת, אשר נחלים ונאות רבים וצדים יעברו בה

לארכה ולרחבה. מדרון ההרים האלה הצופה פני הים התיכון יורד לאט לאט ומדרונו הצופה קדמה והיורד לים המלח זקוף מאד כמו קיר נצב. ומעבר מזה ומעבר מזה צלעות ההרים האלה חלקות וערומות מכל צמח ומכל עץ, ורק אדמת צחיח סלע, אשר תבנית מדרגות מדרגות לה, יראה עתה האדם בכל הארץ הזאת, אשר לפניו היתה גם היא דשנה ופוריה ונעבדה כלה וגפניה וכרמי זיתיה היו לתהלה ולברכה, כי לא השכו היהודים יושביה לפניו כל עמל ועבודה להרבות תבואת אדמתם, ויעדרו את ההרים ויבנו בהם מדרגות מדרגות, ששרידיהן בולטים ונכרים לעין כל עד היום הזה.

הבקעה הבקעה הארכה והצרה החוצה את הרי סוריה וא"י עוברת הלוך וישקע עד ים המלח. פה מגיע השקע לעמקו היותר רב, לערך שמונה מאות מטר מתחת לפני ים התיכון (פני ים המלח נמוכים מפני ים התיכון ב-394 מטר ועמקו — לערך 400 מטר). השקע הלוך ונמשך בתוך עמק-ערבה הנפסק ע"י גבעת אריישה הגבוהה ב-240 מטר מברכת ים האדום.

ערבת הירדן או בקעת הירדן (כערבית: אל-ע'ור) היא החלק הצפוני של בקיע גדול העובר ונמשך בקו שכור דרך האפיקים העמקים של מפרץ עקבה וים האדום. מצפון לים-המלח עוברת בקעת הירדן ומתרוממת מעט מעט (פחות משיני מטרים על כל קילומטר) עד לים כנרת וגם מתרחבת מעשרה עד חמשה עשר קילומטר. הבקעה מתפשטת הלאה, ובין ים כנרת (208—מטר) ומי-מרום (הגבוהים שני מטרים מעל פני הים התיכון) היא הולכת ומתרוממת יותר מחמשה מטר על כל קילומטר בארך. צפונה נמשכת הבקעה ע"י עמקי הליטני והאורנטס המפסיקים בין הלבנון ובין מולד-הלבנון. שלש הבקעות האלה מתלכדות יחד בסביבות בעל-בך ונקראות בשם בקעת הלבנון או בקעת ארם, הלא היא חבל הארץ שנקרא בימי קדם קילסוריה (חילת סוריה). ארך הבקעה כמאה ועשרה קילומטר, רחבה—כצפון משלשים וחמשה עד ארבעים קילומטר וכדרום—מעשרה עד שנים עשר קילומטר, ועמקה המקצע 500—1000 מטר.

הרי מורח סוריה מולד-הלבנון, ג'בל-אש-שרקי (ההר המזרחי) עובר מקביל אל הלבנון ודומה לו במבנה אדמתו, אך נמוך ושומם ויפה ממנו. מדרונו המערבי אשר לעבר הבקעה תלול וחשוף, ומדרונו המזרחי פורה ומקסה הורשות עצים פה ושם. מולד-הלבנון אינו מבודד כלבנון בשמעת נחלים ופלגים ומעינות, כי מרחק הוא מחוף הים.

וגי גדול ועמק הוא ואדי א'תים יוצא ומתפשט נגבה להרי מולד-הלבנון ונגבה לגי מתנשא החרמון (2827 מטר) המקסה שלג כל ימי החרף עד הצי

הקיץ. ע"כ נקרא סוריתלגא (ג'בל-אפלג'ן בערבית) וגם הר הזקן או הר השיבה (ג'בל-א-שיך). החרמון כלו אבני שיד ורק אצל העיר חצביה מכסות אותו שכבות בולת והורשות קטנות שמצמיחות אלנות ושיחים שונים מפארות את צלעותיו התלולות.

אין ערך ליפי המראה אישר יגלה לעיני האיש העומד על ראש ההר הזה, כי ראה יראה מלמטה כמעט כל הארץ, אישר הביט עליה לפניו מרחוק האיש משה מראש הר הפסגה אישר בעבר הירדן מזרחה. מצפון תראינה עיניו את כל הבקעה הגדולה אישר בין סעיפי הלבנון וכל עמק דמשק הגדול והגנים היקפים אשר מסביב לעיר הזאת; ומנגב יראה את זרם מי הירדן ומימרום וים כנרת; נגבה מערב—עמק יזרעאל, הגליל ושטרון עד הרי-הכרמל ימה, ומזרח השמש—המדבר וכל הרי גולן עד הרי מואב נגבה מזרחה.

טהר חרמון יוצאת שלחת הרים הפונה מזרחה ונגבה עד הנהר הנופל אל הירדן מקדם לים כנרת הוא נהר הירמוך. ההרים האלה הנקראים בפי הערבים ג'בל-ת'יש הם הרי גבנונים ותלים שחורים ונגבוהים—הרי שרפה כבויים, שחמרי לבתם מכסים את כל אדמת מישורי גולן ובשן. הגבוהות בשלחות ההרים הן: תל-אלי-שיכא (1294 מטר), ת'מיר-ק'סו (1198 מטר) ותל-אל-ק'רס (948 מטר) והגבוהות בשלחות ההרים ההולכות ונובלות את הירדן הן: תל-א-א-א-א-א-א-א-א (1238 מטר), תל-אבר-נדא (1257 מטר), תל-אבר-אל-חניור (1164 מטר) ותל-אבריוסף (1029 מטר).

לרגלי הרי גולן משתרע מישור רם וגדול המתפשט מזרחה עד הרי חורן ונקרא בפי הערבים אַנְקָדָה.

נגבה להרי הגולן, בין הירמוך ובין נחל יבוק—ג'בל ע'ל-לון או הרי הגלעד, שרבים הרי שיד. הגבוהים בהרים האלה הם: עג'לון (759), אַס-אל-ד'רג' (1300 מטר); קלעת אַד'בד (997), ג'בל בפכפה (988).

נגבה ליבוק—ג'בל אל-בלקא, המשתרעים עד נחל ארנון. ההרים האלה הם באמת הרי גלעד הדרומיים. הגבוהים בהם — ג'בל-פלס (835 מטר), הר הושע (1096 מטר), והר נבו (806 מטר).

נגבה לנחל ארנון עד קצה דרום ים המלח עוברים הרי מואב (ק'ר) בערבית) הלא הם הרי העבריים. הגבוהים בהם: ג'בל ק'ר (קיר מואב) (1075 מטר) והר מואב (1170 מטר).

נגבה לים המלח, מנחל זרד ונגבה עד בואך לשון ים אילת מתרוממים הרי ש'עיר.

נגבה מירחה להרמון משתרעת רמת עבר הירדן מזרחה הגבוהה מעל פני הים 500'-600 מטר, ועליה מתנשאים הרי השרפה הכבויים גבל חורן או ג'בל-אֶדְרוּז. לפנים היה חבל-הארץ הזה מלא ערים, ועתה מקצתן-הרבות ועיי מפלה ומקצתן-עומדות עוד על תלן בחומותיהן העתיקות, ברחובותיהן המרצפים וגם בבתיהן המכסים אננים ונסגרים בדלתות אבן הסובכות על צירי אבן, ורק דירים חסרים לבתים האלה המפלגים בעתיקותם. להערים העתיקות האלה נחשבות: בצרה, גֶדֶר (אֶסְקִים), גֶרֶש או גֶרֶשָה (גֶרֶש) ועמֶן היא רבת בני עמון או פילדלפיה. כל ארץ חורן היא ארץ רמת-מישור דשנה ופורה מאד, אך מפני החרב והשודר שבאו תכופים עליה במשך דורות רבות בה הישממה והעווכה.

ג'בל חורן המקסה כלו סלעי בזלת מתנשא על פני הרמה עד לאלף מטר. הלבה, שנפלטת בימים הקדמונים מתוך לועות הרי-השרפה, שפוכה צפונה ומערבה לרגלי ההרים במרחק רב מאד ויצרה שכבה עבה ועמקה עד שלש מאות מטר בערך. כל שדה-הלבה הזה התפורר פחות או יותר בכחות האטמוספירה ומתגלה לפנינו כעין תהרוזוהו וכסֶבֶקָה (לֶפִירִינֶט) של נקרות סלעים, נקיקים ומערות. הכבירינט המתעה והמסבך הזה הוא מקלט בטוח לשודדים ולרוצחים, וע"כ נקרא שמו בצדק לֶגִ'ה (המקלט) הוא מְרֻכְנִיטוּס העתיק (ארגוב).

כל ארץ ההרים האלה ארכה כשמונים ורחבה כארבעים וחמשה קילומטר. הגבוהים בהרי-השרפה הכבויים הם: תֶל־אֶזְגִינָה (1802 מטר), ג'בל-ג'לִיל (1749 מטר), אבו פֶס (1735), ג'בל-אל-קֶלֶפ (1724) וג'בל ג'פָה (1727). בצפון הרי חורן משתרעת שפלת-לבה אדמה כרם, היא שפלת אל-בֶּטְנִיה, וצפונה לה ארץ גבעות נפלאה (דִירֶת-אֶתְלוּל) של הרי ספה. הארץ הזאת מלאה שדות-לבה שהם עוד יותר שוממים וקודרים משדות הלבה של הלג'ה. שכבות הלבה והרי-הגעש הכבויים מכסות פה שטח גדול ורחב ידיים העולה בערך לאלף ומאתים קילומטר מרבע. כל הנוף הולקני הזה מכדיל את דרום סוריה התיכונה ואת צפון א"י מדבר סוריה.

חוף סוריה עובר כמעט בקו ישר הנפסק רק כמפרץ אלכסנדרתה. חופי סוריה. מהקף הגדול ראס-אל-חֶזִיר עד כף אֶל־מִינָה אשר אצל טרפולי עובר קצה-החוף נגבה ומשם והלאה הוא מתעקל ונוטה מעט נגבה-מערבה. הרי צְיִרִיה והלבנון הולכים הלך והצַר את רצועת החוף ושולחים הימה כפים אחדים הכוללים מאד: ראס-אל-בֶּזִיט, ראס-אֶבְדֶה, כף-אל-מִנָה, ראס-שֶקָא (Theour-posopon), ראס-נהר אל-כְּבִיה, ראס בִירוּת, ראס דְמוּר, ראס אל-אֶבְד, ראס אֶבְדֶה או סלמת צור, ראס אל-כְּרֶמֶל ועוד.

כל הכפים האלה יוצרים מפרצים אחרים לא עמקים ומבואות ים קטנים ופתוחים.

המפרצים שבארץ הם: מפרץ אלכסנדרתה או אסקנדרון—בוית אשר בין סוריה ואסיה הקטנה, מפרץ גיאורג הקדוש אצל בירות, ומפרץ חיפא החוסה במורד הצפוני של הכרמל.

מן הכרמל נגבה שב ועובר החוף כמעט בקו ישר ומגבל בגבעות החול. בין הגבעות האלה ובין ההרים משתרע מישור ישל ופודה. חלק המישור אשר מצפון ליפו נקרא בפי היהודים—השרון, וחלק המישור אשר מנגב ליפו—ישל. גבעות החול סוגרות את הדרך בעד זרמי המים הזורדים הימה; המים נקיים ונעצרים ונתפכים לכצות המשחיתות את האדמה ומרעילות את האוויר, ואין דואג לחפר תעלות בגבעות החול ודתת למים תוצאות הימה.

מלבד אי-קפריסין ואי ארנד' (אנדס לפנים) הקטן, הרחוק מהחוף האיים. כשלושה קילומטרים והעומד בחצי הדרך בין טרפולי ולרקה, אין כל איים קרובים אל חופי סוריה.

הנהרים הארץ סוריא מברכת במים רבים הנוזלים מן ההרים. שלשה נהרות והנהלים. גדולים זורמים בנקעה הארכה מקבילים למדרונות ההרים והם: האורנטס, הליטני והירדן.

ואלה הם הנהרים והנהלים היותר חשובים בסוריה:

האורנטס או נהר אל-עצי (העז), מקורו אצל בעל-בך, שוטף בשאן גדול ועובר מדרום לצפון על פני עיר חמס או חמין, יורד ליאור חמין הוא ים קדישא ומשם הוא יורד ועובר על פני העיר חמה היא חמת העתיקה בין חופים תלולים וגבוהים עד שישים-שבעים מטר. מצפון להרי גציריה הוא מתפתל וסונה נגבהימה אל עמק אנטיוכיה, מקבל אליו את שפעת מימי היאור אמוק או ארדניז הנוון ממימי האפרין, ואח"כ הוא פוסח ומדלג בזרמו המהיר והעז על כפים וסלעי מגור ונופל אל ים-התיכון.

נהר הליטני יוצא גם הוא מסביבת בעל-בך אך נוטה הוא הנגבה. הוא עובר בין שלחות הלבנון, בין נקיקי סדעים וכפים צרים ועמקים עד מאתים ושלוש מאות מטר. בזרמו התחתון הוא סובב ופונה בחפזן הימה, משנה את שמו לנהר אל קסמיה ומשתפך אל הים התיכון.

(* האי ארוד (יחזקאל כ"ז, ח') מפרסם גם היום כבימי קדם ביושבו, "ידיעי הים" שמספרם מאלפים עד שלשת אלפים נפש.

נהר-אל-פביר (Eleutherus) מקוריו במורד המזרחי של הלבנון, גובל את הרי ג'ציריה ונפול הימה בין פ'רטוס וטרפולי. העמק המשתרע על ידו הוא הדרך המתקנת היחידה המוליכה מארץ החוף אל לפנים סוריה.

נהר כ'ר'ה (הק'ר) או א'ב'נה הוא נהר הא'מ'נה וגם, נהר הזהב' (Chrysorrhoas) מקוריו במדרון המזרחי של מול הלבנון בעמק ז'ק'ני היפה אשר בגליל דמשק. הנהר הזה עובר נגבה מזרחה, מקבל לתוכו בדרך מרוצתו את נחל עין פי'ה' ועד בואו לדמשק הוא נפרד לשבע זרועות, שחמש מהן יוצאות להשקות את הפרדסים והגנים הנפלאים אשר בעמק דמשק (אל-עוטה) ויתר השתים—את העיר. שארית המים אשר בזרועות האמנה נשקעת ביאור הבצה בחר-אל-מרג' נגבה-מזרחה לדמשק.

מהנהרים והנחלים היורדים מהרי הלבנון ראויים להזכר: נהר קדישא או נהר-אבו-עלי הנופל הימה אצל טרפולי; נהר התמוז או א'דנוס (גם נהר איברהים), שעליו מספרת האגדה, כי מלפנים נאדמו מימיו כדם בחדש תמוז ונשי הכנענים היו מתאספות ומבכות את התמוז—את אליל אדנוס שנהרג ולא כסה דמו. מקורי התמוז בצ'אנין והוא משתפך הימה מהלך שעתים מצפון לכירית.

נהר-אל-פ'ל'ך (Lycus), משערים, כי שם הנהר הזה הוא זכר לאליל נבחז (כלב) שעבדו לו בני העוים יושבי המחוז הקדמונים. הנהר הזה משקה את העיר בידות ועליו גשר עתיק שבנה אנטיוכוס הגדול. על הסלעים שבסביבות הנהר נמצאות כתבות מצריות עתיקות מימי רעמסס השני, ואשוריות מימי תגלת פלאסר השלישי, אסר חדון וסנחריב, ויוניות-רומיות מימי הקיסר מרכוס אורליוס.

בין הנהרים והנחלים הנופלים לים התיכון ראויים להזכר: נחל-אל-חולה (ב'ק'טרנוס העתיק) הנופל הימה מהלך עשרים דק צפונה לצידון. הוא משקה ומפרה את כל הגנים והפרדסים הנחמדים אשר מסביב לעיר; נהר נעמ'ן הוא פ'לוס (גם שיחור לבנת) היוצא מרגלי תל ק'ר'ני ולפני תוצאותיו הימה, קרוב לעכו, הוא בולע את נחל ח'ל'ז'ן. החול אשר בקרקע הנהר וגם על שפתו דק וטוב מאד למעשה הזכוכית. לפי דברי פלוניוס עשו הצורים וגם בני שבט זבולון את הזכוכית בחול הזה, ועל פני כל הוף חלזון היו הכנענים מאספים את חלזון-הארגמן.

(* יש אומרים, שפרפר הוא הנחל אל אוני, אבל כפי היתורים יושבי המקום נקרא עין-סיני'ה פרפר ויהודי דמשק כותבים בנס "ריתבא על נהר אמנה ופרפר והוא בכרי ומגי").

נגבה לנעמן עובר נהר קישון (נהר אל קקטע), מצוינו בהרי הגליל והגלבוע, נוטה ויורד צפונה ימה ומתפתל כגיא צר מאד בין הרי הגליל, עובר את כר עמק יזרעאל וסובב את הכרמל עד שהוא נבלע בתוך הים מצפון לחיפא. בימות הגשמים מאסף הקישון אליו הרבה נחלים ופלגים קטנים היוורדים מהרי שמרון ואפרים והכרמל, ואז יחזק זרמו מאד, ובימי הקיץ בא רוח הקדים וסותם את תוצאות הנהר כחול רב ואז יוצא הנהר מגדותיו ומימיו פורצים צפונה ונגבה על פני העמק, וכחלב המים נשארה סביבת הקישון טְדִישַׁת ופודיה. נגבה לקישון נהר זַרְקָא ולפנים נקרא נהר כרכודיליון, כי בו נמצאים תנינים קטנים רבים כתניני יאור מצרים.

נחל אל-אֶרְדֶּר נופל הימה מנגב לקיסריה, דרומה לו נהר אבו זבורא ונחל קנה (נהר פאלק) והירקון (אל-עוֹקָה) הנופל הימה מצפון ליפו. נגבה לו—נחל שורק (נהר נְבִי רֵבִין), מקוריו בצפון לירושלם ושם קוראים לו בשם (וארץ), צָרָא, נגבה לו נחל הבישור (ואדי שריעה), מקוריו בהרי יהודה אצל חברון ולכן קוראים לו שמה נְאִדִי אל חליל.

הירדן (אֶשְׁרֵיעָה או שְׂרֵיעַת-אל-כביר וגם אל-אֶרְדֶּן) הוא לפי גדלו הנהר השני בסודיה. מקוריו בשלשה פלגים היוצאים מרגלי החרמון; המקור הראשון הוא נחל אֶל-חֶצְבִּי היוצא מואדי אֶתִים (500 מטר מעל פני הים), ממערב-החרמון; מקורו השני הוא אֶלְדָּאן היוצא נגבה מאל-הצבני מתל אל קצ'י (רדן או ליש לפנים) הגבוה 154 מטר מעל פני הים. המקור השלישי הוא נחל בְּנִים היוצא ממערב פְּקִים, מזרחה לתל אל-קצ'י נגבה 369 מטר מעל פני הים. כל שלשת הנחלים האלה מתאחדים על יד המבצר שִׁיך יוסף, במרחק י"ב קילומטר מים חולה (מי מרום) צפונה. הירדן יורד דרומה ונופל למי-מרום (חולָה). משם והלאה, הנגבה, הוא יוצא ועובר כגיא צר בין סלעי גיר ואבני בולת, מתרחב במקומות אחדים עד עשרים וחמשה מטר, עובר את שפלת בטיחא ומשתפך אל ים כנרת. בצאת הירדן מים כנרת הוא מתפתל ועובר בשאון את הבקעה בין חופים תכולים והולך ונוהם עד קרבו אל ים המות הוא ים המלח, וחדר אז מעט מעט גם קול שאון המים, כמו נכהלו גם הם מהדומיה הישורת פה, ושקטה גם המית הירדן ודומם יגיע ויאסף אל ים המות* (א. בקי-יהודה).

אך נחל הירדן ממקורו הצפוני עד תוצאותיו עולה בקו ישר ל' 189 קילומטר, אך נפתוריו וסבוביו הרבים מאריכים את דרכו כמעט פי שלשה.

(* בשם ואדי קוראים לנו או לפלג העובר בין הרים או בעמק ויוצא אל נהר או אל הים עפ"י נצמטים ונחריבים מימי הפלגים האלה רבם או כלם בימי הקיץ.)

נפלא הירדן גם במפל מימיו העצום. המגיע ל 914 מטר לאמר 4.8 מטר על כל קילומטר בחשבון הממצע).

משני עברי הנהר נופלים אליו נחלים רבים, שרבים נצמטים בימי הקיץ. אך ממזרח ישנם גם נחלים המריקים אליו את מימיהם כל ימות השנה. הגדולים בנחלים ההם—נהר ירמוק ונחל יבוק.

נהר הַיֶּרְדֵּן מוֹף (בערבית: —שַׁעֲרַת אֶלְמַנְאִיְרָה, וכינוית: —Hieromax) מקוריו בהרי חיש ובהרי חורן אשר מקדם למישור חורן, פלגיו עוברים את מישור חורן ובשן ומתאחדים אצל הרי הגלעד לנהר אחד הנופל אל הירדן מנגב לים כנרת. מימיו עכורים ודלוחים ורבה הדגה בו.

נחל יבוק (בערבית: אַזְרַקָא, על תכלת מימיו הזכים) הוא העובר דרך גיא־הסלעים העמק והצר, המבדיל בין הרי הגלעד ובין הרי אלבלקא, ונופל אל הירדן בין ים כנרת ובין ים המלח בתוך. בימי החרף עז זרם היבוק ודגתו רבה תמיד. משאר הנחלים הונים במימיהם את הירדן יזכרו:

מעבר לירדן מזרחה: נחל ערב (ואדי אַלְעַרַב), ואדי אַרְבַּעִין, נחל יבש (ואדי יַאֲבִים) ונחל גולן (ואדי עַגְלֹן)—ארבעתם בין הירמוק והיבוק; ומנגב ליבוק—ואדי שַׁעֲבֹא או ואדי נַמְרִין (מי נמרים הנזכרים בישעיהו מ"ו, ו' ואדי קָפְרַיִן).

ומעבר לירדן מערבה נופלים אריו: נחל בית שאן (בערבית ואדי ג'לות), הירדן מצפון לתל בית שאן מזרחה נגכה ועובר בין הרי הגליל והרי הנגלובע, וואדי פריץ שתוצאותיו הן כמעט מול תוצאות היבוק.

שלושה ימים פנימיים בדרום סוריה או בארץ ישראל, שהם שרידי הַיַּמִּים ים שהציף את כל ארץ הבקעה בתקופת המבול (Pluvial).

ים חולה (בחר אל-חולה) הוא מי מרום, ים קטן, שארכו ששה קילומטר ורחבו המשה קילומטר בחשבון הממצע ועמקו שלשה עד המשה מטר. תבנית הים הזה כתבנית אגם, שראשו פונה צפונה. בימות החרף, לתקופת מסת השלג בחרמון, עוברים מימרום על כל גדוניהם וגהל הים פי שלשה. ובימי הקיץ יחרב והיה לבצה, וקנה וגמא (פִּפְרוֹס) עולים בכצה זו ורעה ורביץ בה הכוץ, ובין הקנים יקננו צפרי מים רבים, גם חזיר היער, השועל והצבוע ישכנו שם. מי מרום מתוקים ומלאים דגים רבים ממינים שונים. ממזרח הים וממערבו גובלים אותו הרי גולן הגבוהים והשחורים, מצפון ומים—עמק החולה בארמתו

(* כדאי לשים לב להשוואה זו: מפל הריין 1.37, מפל הויכסל 1.04, הפרת—0.66,

הדגוני—0.28 מטר בחשבון הממצע.

הסוריה וגם בכצתו הגדולה שאין לעבר בה וההכל העולה מטנה משחית את האוויר החם אשר בעמק ובנגב — עמק הירדן הצר.

יִם־טַבְרִיָה הוא ים־כנרת או ים גינוסר (על שם שפלת גינוסר הדישנה והסוריה הגובלת בו ממזרח). הים הזה משתרע בנקעת הירדן כמהלך מאה וחמשה קילומטר צפונה מים המלח. תבניתו סגולגלת גם היא כאגס, כמִי־מרום, פני טימיו נמוכים מפני ים התיכון עד 191 מטר בחשבון הממצע, עמקו 40—50 מטר, ארכו מצפון לדרום 20—21 קילומטר ורחבו ממערב למזרח 8—12.5 קילומטר, ושטחו עולה עד 170.79 קילומטר מרָבַע. הדגה רבה מאד בו וטיני דגים רבים הנמצאים רק בטימי הארצות אשר באזורי־החום. ועל כן היו לפנים דיגים רבים עוברים בים הזה... אך עתה חדל המונם ופורשי מכמרת מעטים מאד. הים טובים לשתייה, אף כי טעם מלח קל להם ונעימים לגוף לרחץ בהם... בראשית האביב תעמף אדמת החוף מעטפת. דשא יפה מאד, כי החם השורר בכבר הזה מצמיח צמח נהדר כהדר הצמח שבאזורי החם. ההרים אשר מסביב לכנרת שפלים מההרים אשר מסביב לים־המלח; ונחלים רבים יוצאים מהם ונגרים בשאון דרך העמק, ומפני מי הים הזכים והטהורים יבצבץ עין תכלת השמים וברק קוי השמש כמפני ראי. ואלפי צפרי הים ישחו על פני הים וישמיעו במרום קולם, בערב, בנסות המאור הגדול לערב אחרי אופק השמים ולהקבא מעבר להרים המערביים, יוצק על פני כל שטח הים כצבע ארגמן נהדר מאד; ובלילה, בצאת על פני רקיע השמים, כל צבא הכוכבים, יבצבצו מימי הים השוקטים אלפי אורים, וליפי המראה אין עָךְך. ולא לחנם אמרו חכמי המדרש, כי משבעה הימים, אשר ברא אלהים בחר לו רק אחד והוא — ים כנרת היפה מכלם. (עפ"י בְּרִי־הוֹדָה).

יִם־הַמֶּלַח (פַּחַר לֹשׁ או אֶל־בַּחַר אֶלְמִית) משתרע בקצה ערבת הירדן (לכן קראו לו גם ים הערבה). ארכו כשבעים ושמונה ורחבו מעשרה עד שבעה עשר קילומטר ועמקו הממצע 329 מטר. פני טימיו נמוכים 394 מטר מפני ים התיכון ושטחו עולה בערך ל 935 קילומטר מרָבַע. העמק היותר גוד המגיע עד 399 מטר הוא צפונה לחצי־אי הֶלְשׁוֹן (אֶלְיָשׁוֹן) המתפזץ ממזרח אל תוך ים־המלח. דרומה ללשון זו הולך קרקע הים ומתרומם במהירות מפליאה ממאתים עד חמשה מטרים ובקצה דרום הים מגיע העמק ממטר אחד עד $3\frac{1}{2}$ מטר. החם הלוהט השורר בבקעה העמקה הזאת (בחדש סיון עד 43.3° במעלות צלסיוס בצל) מַאָדָה את הים בכת אדיר ועצום, וכמות האדים אינה כמעט פחותה מכמות הים שמריק הירדן לתוך הים הזה מדי יום ויום (בערך ששת מליונים טון).

כמעט $14\frac{1}{2}$ מילימטר מכל פני מימי הים הנפלא הזה עולים באדים ביום אחד!—
 המים נכדים מאד (משקל-מינם 1.12) מרב חלקי החמרים המינרליים המבלעים
 בהם והעולים בערך לעשרים וחמשה אחוזים למאה. ולכן צפים עליהם גופות
 האדם והחיה ואין נטבעים בהם! השבויים, שהשליך אספסיוס לתוך ים המלח
 אסורי ידים ורגלים צפו על פני המים ולא טבעו. התיר רבינסון שלא ידע
 לשחות נוכח, כי במים האלה הוא יכול לשבת, לעמד ולשכב ולשחות. אחר
 הרחיצה בים המלח מרגישים כאלו נשתפשה העור בשומן או כסבון ויש שמרגישים
 גם עקיצות בבשר ואבעבועות עולות על כל הגוף. אך לא בכל מקום כבד אחד
 דמימי ים המלח. כל מה שמתעמק קרקע הים כבד המים הולך ומתרבה. בעמק
 300 מטר מכילים המים 27.8% חמרים מינרליים. כמחצית החמרים האלה היא
 המלח החרוף פי ששה מהמלח במימי האוקיינוס ושאר החלקים הם: חלור, ברזם,
 נתרן, מגנזיום, קליום ושידן (קלציום). עליכן טעם המים מר וחרוף וטבעם
 להחניק ולהמית ומלבד מקרבים שונים אין כל חי וצמח יכולים לחיות בהם.
 ובאמת אין בים-המלח כל נפש חיה וכל צמח ולכן קראו לו ים-המות. בכל ים-המלח
 לא יראה ולא ימצא כל צדף וכל אלמוג, והדגים שמטיל זרם הירדן הימה נאבקים
 את המות רק רגעים אחדים ונחנקים.

על קרקע הים יש הרבה תמר או כפר-הארמה, ולכן נקרא גם בשם ים-
 החמרים. ובעת סערה וגם אחרי רעידת הארץ עולים רגבי-החמר וצפים על פני
 המים. בימי הבינים היו שולחים מא"י את הכפר למדינות שונות ולכן קראו לו
 הכפר היהודי. הכפר נמצא לרב על יד מכרי המלח-הגביש בהרים הגבוהים
 הגובלים את הים ממערב, וריחו ממלא את כל האויר בקצה הדרום וכחוף המערבי
 וביחוד בין תוצאות נחל קדרון ועין-גדי. במקומות אחדים מקלע הכפר באדמת-
 הקרנל כל-כך, עד שהמרגל בוער בלהבת-אש.

כל כנר ים-המלח הוא מדבר-וישימון ורק על תוצאות הנחלים הגופלים
 הימה מצמיחה האדמה צמחים שונים בני ארצות החמות. צפרי-שיר ועופות וטורפים
 וחרקים שונים מבלעים את דממת הישימות. פה ושם מקפצים האילה, הארנבת
 והשפן וגם עקבות הפנתר והצבוע וחזיר-הבר נמצאות פה.

בין הרי החוף המזרחי הירדנים זקופים הימה בוקעים להם דרך גאיות ונחלים
 רבים: ואדי זרקא מעין (נחל תכלת מעון) העובר בזרמו העז בגיא עמק כשלש
 מאות מטר, בין חופים זקופים עמופים עצי תמר, גפן-סדום (עָשָׂר), שטה
 וצפצפת-הפרת (*Populus euphratica*). והנחל קלו מקסה קני סוף והרדוף

(אוליגדר). משני עבריו נובעים מהארמה מעינות חמים עד 62,80 במעלות צלסיוס. למעינות האלה קראו הרומאים קלירואה, לאמור מים יפים.

נגבה לואדי זרקא משתפך הימה ואדי מוג'יב הוא נחל ארנון שהיה הגבול השבעי בין האמורי ומואב, ואח"כ בין מואב וישראל, והיום הוא מבדיל את סלך בלקא שבצפונו מסלך כרך שבדרומו. הנחל הזה עובר בני העמוק 650—580 מטר; חופיו מקשטים ועטופים צמחים שונים כצמחי ואדי זרקא. בקיץ נצמחים רב מימיו.

נגבה לחציראי הלשון שבים המדח, שכלו אדמת מרגל וגבס ושכבות מלח, גופל לים המלח נחל זרד הנקרא כפי הערכים ואדי כרן; מימיו נצמחים בסוף האביב ועל הפיו גדלים ומישגשגים: היות, התאנה והרמון וגם הגפן. על פני הנחל הזה שוכנים בדויהבקעה בארבעה כפרים. זהו המושב האחד והיחיד בכל ככר ים המלח.

אדמת החוף המערבי של ים המלח מכסה אבני חצץ וגיר ובניאיות הצרים אשר בין ההרים נוזלים מי גפרית ומלח. בנגב החוף הזה מתנשא הר סדום (ג'בל אסדום) שכלו הר גיר ומלח גביש ושני המלח בולטים בכל מקום.

ומראה יסדהמות, הנפלה מכל הימים נטבעו ובסגלותיה יפה מאד ביום שמש ושמים מהורים. מסביב ראשי ההרים הגבוהים, למעלה תכלת השמים ומתחת שטח מים זכים ושוקטים תמיד, אשר כד גל לא יראה בהם כי אם בעת רוח סערה, ולפי אשר ישנה עין השמים כן יבצבץ מהמים האלה עין תכלת, ירקק ואדמדם כמו ממראה הזכוכית. (עפ"י בן-יהודה).

מעינות מינרליים מעינות חמים ומינרליים רבים נמצאים בסוריה: על יד אלכסנדרתה ובהר אמנוס, במישור מקצש, בכרמיק ותדמור (פלמיריה) יש מעינות מים גפריתיים שחמם עולה עד 42°. ידועים עוד מימי קדם, חמי טבריה אשר על שפת ים כנרת, נגבה לעיר טבריה כמהלך רבע שעה ממנה. המים רותחים וחמם כ' 62°; ריח גפרית להם, וטעמם מר, ומכילים מלח וגפרית וחמץ ברזל ומגנזיה. אל המעינות האלה מתאספים חולים מכל אי להתרפא ממחלת השגרון (קןשטיוס) וגם מחלי הצרעת. גם בגדר אשר מנגב לנהר ירמוך נמצאים כעשרים מעינות גפרית וטובים הם עוד מחמי טבריה ובאים אליהם יושבי שכם ונצרת לרחץ בהם. ומנגב לנחל-זרקא-טעין, קדמה לים המלח, יש מעינות מינרליים חמים מאד וקראו להם הרומאים קלירואה והעברים בערת.

האקלים בסוריה ובארץ-ישראל, כמו בכל שאר הארצות השוכנות על חוף הים התיכון, האקלים חם ויבש, זך ומבריא, אך שנוייו המקומיים רבים ונמרצים מאד. השנויים האלה תלויים בלחב הגיאוגרפי, במרחק מן הים ובגובה מעל פני הים. אין ארץ רבת השנויים והחליפות כאקלימה בסוריה. אך מילים אחדים נעבר בה והנה רגלינו עומדות על ארץ חדשה. פה שלג עולמים רוכץ על הררי-עד הנושאים ראשיהם השמימה ופלגי מים נובעים לרגליהם, ופה הרוח בוער כאש, וגפירת ומלח שרפה כל הארץ; פה נושא התמר, עץ המדבר, כפותיו השמימה, ופה עץ האגוז והצנובר ויתר עצי ארצות הקר נותנים פרים' (נד. ילין). בנפות סוריה מוצאים את החזיון הנהדר המתאר יפה במשל משוררי ערב, כי ההרים הרמים והנושאים נושאים את קרח החרף על ראשם, האביב משחק ומשתעשע על כתפותיהם והבציר—בחיקם והקיץ נרדם עיף לרגליהם.

במדרון ההרים ובעמקים אישר על פני החוף עולה החם הממצע בקיץ מעשרים וחמשה עד 30 מעלות צלסיוס ובחרף הוא רך ומזוג ויורד עד 12° (וגם מ-15° עד 8°) והצמחים העדינים כמו תפוח-הזהב, התמר והמוז עולים או בשפע רב. בראשי ההרים החם הממצע בקיץ—22° ובחרף יורד הוא עד 10° ולפעמים עד אפס ולמטה ממנו. ובירושלם הבנויה על הרי יהודה אין החם הממצע עולה במשך כל השנה על 17° ובחרף הקר מרגש בה מאד, הכסף החי יורד לפעמים קרובות למטה מאפס והשלג יורד במשך החרף פעמים אחדות. על דמשק וחלב וגם על המדבר הסורי סוככים ההרים מפאת צפונית-מערבית וחוסמים את הדרך בפני רוח הים, ע"כ גדול שם החם מאד.

האקלים שנערכת הירדן דומה כמעט לאקלים המרפי. החם הממצע בקיץ עולה עד 30°—40° ולפעמים גם עד 43°, וכנכר ים המלח עולה הכסף החי למעלת העשרים גם בלילות שבת.

החם הממצע בבקעת הירדן בימות החרף — 18° ויורד עד 12°. והחם הממצע בשנה מגיע כמעט עד ל-24°. חם כזה מתאים אל החם הממצע השורר במדבר נביה.

בלבנון ובמולד-הלבנון שורר החרף מדצמבר עד אפריל (מכסלו עד ניסן) והשלג רב עד שהוא מכסה לימים רבים את מסלת הברזל העוברת מביירות לדמשק. (בדמשק ובחלב כבירושלם רוכץ השלג רק יום או יומים (וגמס). לעמת זאת רכים ונעימים מאד האביב והקיץ בנפות האלה. ביתר חלקי הארץ נחלקת השנה לשתי תקופות—לימות החמה מחצי מאי עד חצי אקטבר (בערך מאי עד תשרי) ולימות הגשמים—מחצי אקטבר עד חצי מאי (בערך מתשרי עד איר).)

היום הארץ בימות החמה הוא בן י"ד שעה וי"ב דק והקצר בימות הגשמים הוא בן ט' שעות וט"ח דק. קד הלילה מצנן את חם היום בקיץ וחם היום מטוג קצת את צנת הלילה בחרף. רק בנגב הארץ על פני באר שבע יש אשר תחוק הצנה כלילה עד שהכסף החי ירד הרבה מתחת לנקודת הקפאון.

רוחות החרף מביאות גשמים לשפלות ולרמות המישור ושלג לרכסי ההרים. בימי ספטמבר (אלול) מתחילים העננים לכסות את פני השמים. העננים האלה יוצאי מצרים הם העולים בגאות הנילוס ובאים לסוריה לבושר את בוא החרף. בסוף אקטבר (כתשרי—חשוון) בא גשם היורה, המרזה את האדמה הצמאה ודבישה, מרככה ומכשירה להחרש.

אחרי הגשם באים ימים צחים ונעימים ויוצא האכר לחרש ולזרע זרע החרף—השעורה והחטה. אחרי היורה מתעטפת כל הארץ חניז או דשא רך. עלי הצמחים התרחצו והם מתנוצצים ומזהיבים ולא תשבע העין להתענג עליהם. נטה השמש מעל קרהיעל והאוויר הולך ומצטנן.

בחדשי דצמבר, ינואר ופברואר (כסלו—שבט) מתגברים הגשמים ע"י הצקלונים שנוצרים על פני החלק המזרחי של הים התיכון, סוערות ובאות רוחות חזקות מצד דרומית-מערבית אל היבשה ומטרות עז נתכות, ופעמים רבות יורדים כשמונים מילימטר גשמים ביום אחד, ויש שיווד המטר ימים אחדים רצופים. בחדש ינואר (שבט) ולפעמים גם בפברואר (בשבט) יורד השלג על ארץ ההרים ונמס כעבר יום או ימים עד הרי יהודה וימים אחדים על ראשי הרי הגליל, וברמת הגולן הצפונית יש שרובץ השלג שבועות אחדים, ראשי החורן עטופים שלג לב ימות החרף ועל ראשי הלבנון והחרמון הנכונים רובץ השלג רב ימות השנה, כמעט עד חצי הקיץ. בתקופה זו, תעטה הטבע כלה אדרת החרף. נפלו ונשרו העלים מעל האלנות וצמח השדה אינו גשמע גם למלאכי השמש המכים עליו ואינו גדל. רק מיני פרחים אחדים הקדימו לפתח את נצניהם היפים: הנרקס בעין הכתם וזר הלבן מפיץ ריחו והפלנית האדמה, או שושנת המלך, מבצבצת ויוצאת פה ושם מתחת קפתה מבין העשבים והחוחים שסככו בעדה; או יאבלו הבקר והצאן מבלי מרעה, ירעדו מקד וכחש גישים ועורם יצמק.

יש שעונת הגשמים נמשכת עד מרץ (אדר) וגם עד אפריל (ניסן). אך עפ"י מבשר האביב את בואו בסוף חדיש פברואר (שבט): האדמה כלה עמוסה ורק מרקם שלל פרחים יפים מרהיבי עין. גדלו השבלים והנצו העצים. השקד עומד באדרתו הלבנה כשלג, גם יתר עצי-פרי הנרעינים החלו לפתח מעט מעט

את נצתם ולהוציא את פרחיהם התנוריים הרכים. עוד מעט וגם פרחי תפוחי הזהב והלימון יבשמו את האויר וריחם ידך למרחוק. (עפ"י אוהגן).

לעתים רחוקות יורד גם הברד ולפעמים הוא משחית את תבואות השדה ואת העצים. בחדש אפריל (ניסן) יורד הגשם האחרון הוא המלך ויש ומכשיל את תבואת החרף ומכשיר את האדמה לזרעי הקיץ הלא הם: השמשם, הרורה, הטבק, הפול והאבטיח. אחרי המלקוש מתחילים ימי האביב הצחים והנעימים. חדשי מאי ויוני (אייר וסיון) הם ימי הקציר לשעורה ולחטה, וחדשי יולי, אוגוסט וספטמבר (תמוז, אב ואלול) הם החמים בכל ימי השנה.

כמות הגשמים הולכת ופוחתת. בה במדה שמתקרבת הארץ דרומה אל גבול מצרים, ומזרחה—אל מדבר סוריה. על גבול חצי אי סיני נעצרים ופוסקים הגשמים לגמרה. בצפון סוריה מרבים הגשמים מדרומה, בגלל רבוי היערות אשר שמה. בכירות יורדים (בחשבון המצצע) 900 מילימטר מעקב מי גשמים, בארץ החוף מ'500 עד 600 מ"מ ובירושלם 647—661.8 מ"מ, כעוד אשר במצרים התחתונה ובארס-נזהרים מגיעה כמות הגשמים רק ממאתים עד 300 מ"מ (באלכסנדריה). ההרב השולט בערבות הירדן דומה לחרב מצרים וכמות הגשמים היורדים בה פחותה ממאתים מ"מ).

הטל יורד בשפע רב בימי הקיץ בהרים ובעמקים והוא מטלא את חסרון הגשמים, מפרה הוא ומצמיח את תבואות הארץ. הרוחות המנשבות בסוריה קבועות ומסדרות, וטבען ידוע ליושבי הארץ עוד מימי קדם.

(* מעונינים המספרים הממצעים עיד מזג האויר וכמות הגשמים בכירות ובירושלם.

מעלות החם ימות בצלסיוס הגשמים			מעלות החם ימות בצלסיוס הגשמים		
11	14.5°	ינואר	11.9	7°	ינואר
11	14.8°	פברואר	10.5	9.1°	פברואר
9	17.4°	מרץ	8.9	10.5°	מרץ
5	19.05°	אפריל	5.1	15.2°	אפריל
2	22.9°	מאי	1.6	18.9°	מאי
1	25.05°	יוני	0.1	21.3°	יוני
0	28.3°	יולי	0	22.9°	יולי
1	28.5°	אוגוסט	0	22.9°	אוגוסט
1	27.5°	ספטמבר	0	21.5°	ספטמבר
3	25.4°	אקטבר	1.6	19.2°	אקטבר
7	19.2°	נובמבר	6.4	13.4°	נובמבר
12	16.4°	דצמבר	9.8	8.8°	דצמבר

מלבד הרוחות היבשות והחמות בקיץ (פֶּסְטִים) והרוחות הלחות והקררות
 בחרף, מנשבות בכל סוריה וארץ-ישראל גם רוחות-המְנַסּוּנִים: בקיץ, בזמן
 שרמת-הגיר הסורית מתחממת, זורמות שכבות-האוויר התחתונות הקרירות
 מן הים אל היבשה, בעוד שהעליונות, החמות, זורמות מן היבשה הלוהטת
 אל הים. ובחרף זורמות שכבות האוויר התחתונות, הקרירות, ומן הים באות
 החמימות אל היבשה. ומפני שהיבשה מתחממת ביום ומצטננת בלילה יותר
 ממימי הים, לכן מביאה חליפת היום והלילה את נשיבת הרוחות בסדר הנ"ל.
 ובבקעת הירדן אין רוחות המזרח והים מתחלפות. לְעַמַּת זאת משליט פה
 ים המלח רוחות הצפון והדרום: בקיץ מנשבת רוח הנגב אל פני צפון הבקעה,
 ובחרף מנשבת רוח צפון אל פני דרום הבקעה.

בחדשי הקיץ מאי — אקטבר (איר-תשרי בערך) מנשבות עפי"ד רוחות
 צפוניות-מערביות, מערביות וגם צפוניות (הרוחות המזרחיות מעטות אז מאד) והן
 מצננות את החם; בחדשי אוגוסט וספטמבר (אב ואלול) הולכות ופוסקות הרוחות
 הצפוניות-המערביות והמערביות ושולטת כמעט רק הרוח הצפונית המחיה בערב
 כל נפש עיפה.

בחרף מנשבות הרוחות המערביות, והדרומיות מרטיבות את האוויר ומביאות
 את הגשמים והשלג. קרות מאד בחרף הרוחות הצפוניות וביחוד הרוחות הצפוניות-
 המערביות.

בסוף החרף, בחדשי מרץ ואפריל וגם במאי ויוני (אדר-סיון) בא התור
 לרוחות המדבר. הרוחות האלה מצויות גם בחדשי איר וסיון. אלו הן הרוחות
 השרקיה או החמסיין, הכאות מנגב ומקרן דרומית-מערבית וגם מקרן דרומית מזרחית
 ומביאות את חום הסהרה ומדבר ערב. הרוחות האלה יש שהן מנשבות שנים-
 ארבעה ימים רצופים, ואז יעלה המדחם חיש מהרה עד לארבעים מעלה, האוויר
 ייבש ויכבד את הנשימה, השמש תאסף את אורה והשמים יתקדרו בעבים.
 אבק רק מן הדק ממלא את האוויר, עלי העצים והדשאים נובלים, הפרחים
 מתכמשים ונושרים וכל החי עיף וחסר-אונים. רק לפעמים רחוקות מאד יש
 שרוח השרקיה (הקָדִים) תהיה לסעיה ולסופה בצפון הארץ ובעמקים אשר מים
 לההרים, סעיה הנושאת עבי חול ואבק, משברת ועוקרת עצים, מכה ומפילה כל
 אדם וחי אשר בדרך.

אין ספק, שמעוט היערות בסוריה משפיע לרעה על אקלימה. יושבי הארץ
 לא הבינו את ערך היערות ויקצצו ויכרתו את העצים לבנין ולהסקה במשך
 דורות הרבה. בימינו התחילו ליער מעט את הארץ וחורשות העצים הולכות

ומתרבות מדרום לצפון. בגליל מקסים יערות 13% משטח האדמה וההרים אשר בקצה הצפון המישלבים בהרי הטוירוס מקסים עד היום יערות-עצים. בכלל נחשב אקלים סוריה למבריא. האויר זך ומחיה. רק במקומות אחדים הסמוכים אל הבצות והאגמים המעלים הבל שוורות הקרחת והקלרית. נזכיר פה את גדות האונקס, בצות המלח של ג'בול, אנמי טיבה, בצת חולה ואת הבצות הקטנות אשר בעמקי יורעאל וובולון ובשפלת גינוסר אצל מגדל, בצפון ים טבריה, במקום שנופל אליו הירדן, וגם מדרום לכנרת קרוב לבית שאן, ואת בצות הדרה ותגרת ונהר אלפלק ועוד בצות קטנות אחדות הנמצאות בא"י.

פרק ב.

ה מ ח י ה ו ה פ ל פ ל ה.

ארץ סוריה, המשתרעת על גבול מדבריות-חול לוחט, שאדמתם עבודת האדמה כנחשה ושמיים כברזל, היא ארץ פוריה ומברכת מאד, ותבואות הארץ טובה ומסגלה לחרישה, לזריעה ולנטיעה. עמקי אנטיוכיה וטרפול, בקעות הרבנון וערבות הירדן, שפלת גינוסר ועמק יורעאל, השרון והשפלה — כלם מקורות עשר וברכה הם, ועליהם יאמר בצדק גם היום: „ארץ זבת חלב ודבש“, „ארץ חטה ושעורה וגפן ותאנה ורמון, ארץ זית שמן ודבש“, ארץ הגותנת כחה הפורה לעובדיה החרוצים המעטים: כי רק חלק קטן מיושבי הארץ עובדים את האדמה בחריצות כפים ובשטה משכללת. דרכי העבודה כמעט לא נשתנו מימי קדם ומעשה ההשקאה אינו נהוג ומתקן די-צרכו ככל רחבי המדינה. רב ההרים חשופי יערות הם וגישי החרף סוחפים וגורפים את שכבות העפר מעל ראשיהם ומורדיהם, מי הפלגים והנחלים מתאדים מחם השמש ואין שם אל לב.

ובכל זאת נותנת האדמה את יכולה בשפע רב, המספק לא רק צרכי הישוב כראם גם משתלח לארצות אחרות.

החשובה בכל תבואות השדה היא החטה, וראשי מיניה היפים והטובים הם חמי ג'לקא, שכם וחכרון. מישור חורן הוא האסם לחלק גדול של סוריה ולכל צפון ערב. משבחת מאד גם חטת דלייקא, רמת-המישור בין התבור וים כנרת. טובות מאד גם החטים בבקעת כותא (עוטה) אשר על פני דמשק, בבקעת הלבנון, במישור אשר בין חמץ וחלב ועל יד אנטיוכיה. — מהלך כשש שעות קדמה לעיר חמה גדלה חטת סלימינה על שדה עשירים כפר.

החטה נשלחת כמעט מכל ערי החוף לארצות שונות. יושבי הארץ עושים מהחטה קמח, קלי וכרמל. וזה מעשה הכרמל: מבשלים את החטה במים עד שתתך, מְבַשֵּׁים וגורמים אותה (גרש כרמל) ומבשלים את הגרש עם ערשים ושאר מיני קטניות והיה למאכל ערב ומזין לכל אכרי סוריה הקוראים לו בָּרְעָ'ל.

גם השעורה, הדורה הלבנה והכתמה גדלות לרב בסוריה. הארו, שהוא מאכל מצוי מאד בכל סוריה, בא לרב ממצרים.

גם השפח או הדחן (*Holcus sorghum*) נורע בארץ (בבקעת הלבנון). נצמתי-המסחר רבים ושונים בארץ:

לפנים היו זורעים את הארו ללב במקומות בצה שונים שבסוריה, ביחוד בשפלת גינוסר ובחולה. והסופר הערבי אוקְרְשִׁי שחי לפני חשע מאות שנה מעיד, כי הארו שבסביבות בית-שאן היה מספיק לא רק לכלכלת כל תחוזי הירדן אלא גם לכל א"י. אך בשנים האחרונות חדל מורע הארו בארץ, כי אינו מביא עושר לבעליו'.

צמר-גפן אינו נורע אלא בצמצום גדול בצפון סוריה, ביחוד בסביבות חמה, גם אצל שכם, בשפלת גינוסר, בבית שאן ובעמק יזרעאל וסמוך לחיפא, עכו, צור וצידון. בשנים האחרונות נסו לגדל צ'ג במושבה, שתחת-קוה' והנסיון עלה יפה מאד.

גדול הטבק, שהיה לפניו מקור עושר לסנג'ק לְדִקְיָא (היא, לודקיא' הנזכרת בתלמוד) וללבנון, נתמעט מאד בשנים האחרונות, ומסחר הטבק נהרב מהמסים המעיקים עליו. בדרום סוריה, בא"י, אין האכרים מגדלים את הטבק למסחר אלא כדי צרכם. צמחי-הברית (*Kalikraut, Plantes alkalines*), בערבית ע'סול או אושן, רבים בארץ ומצויים הרבה בחורן, בג'בל ענ'לוך, וסיום המלח ונגבה ומשתמשים בהם כני הכפרים לרחיצה ולכביסה, ויש כפרים שיושביהם שוויים את הצמחים האלה בבורות ומוציאים מהם אפר הקלי (*Sode*), ובאפר זה משתמשים בבתי מלאכת הסבון בשכם ובערי סוריה הגדולות.

השוש (*Reglisse, Süssholz*) רב בסביבות שכם ויפו ובערבות הירדן. ובעמק ע'זטה אישר על פני דמשק רב השוש מאד ונשלח הרבה לחו"ל.

(* האגרונום המלמד מד א. אהרונן שהואיל לעבר על הפרק הזה של הספר ולחקן בו דברים אחדים מעיד, כי לפני חשע שנים ראה בעמק האחרונה את הארו בשפלת גינוסר (בארמח מגידל השיבת כעת ליהודים).

(**) את המלה *Kali* לקחו האירפאים מערבית אשר בה תוראתה כמו בערבית "קלי". ובתלמוד "אפר-מקלה".

התקטל (Coloquinte), רב. מאד בשפלה, פרוו כאבטיח ושעמו מר, ותמציתו משמשת לרפואה ומוצא לרב לח'ל, החנטל העזתי משבח מאד. גם החרדל צומח בסוריה ומוצא לח'ל.

השמשם המשבח רב מאד בארץ ומוציאים ממנו שמן שטעמו ערב משמן הזית ושולחים ממנו הרבה לח'ל. ביחוד ידוע ומשבח בשוקי גרמניה השמשם הבא מחיפא, לאמר הגרל בעמק יזרעאל ובמסחה.

מלבד כל אלה רבים בארץ: הערשה, הבקיה (Wicke), הכרשינה (Kamellinse), הפול, הקמצה, (Poische, Kiercherbse), התרמס (Lupin Feigbohne) והאפונים (Haricot, Bohne).

כמו כן רבים מאד הירקות: הדלעת (Calebasse, Flaschenkürbiss), האבטיח, הקישוא (Concombre, Gurke), הקשות (Kürbes, Cougre), העגבני (Tomate). הכרוב, הפמיה (Corme, Spierling), הקציל (Eierfrucht), הבצל, השום, הפלפל הרטוב הירוק והאדום, הכרפס (Cellerie), החסא (Laitue, Lattich), המלפוף (Chou, Kohl), הצנון, הלפת, הנור (Carotte, Möhre) והקלק (Poirée, Mangold) והתרשף (Artichaut, Artischocke) ועוד הרבה מיני ירקות.

כמעט כל מיני עצי פרי נמצאים בסוריה והחשובים בהם הם: המשמש אבריקוט (Abricot, Abrikose), האפרסק, התפוח, האגס, התבוש, הרמון, התאנה, הלימון, תפוח-הזהב, האתרוג, האגוז, העוזרד (Weisdorn), הערמון, הבטן, השזיף והתות, החרוב והתמר, המוז, הצבר (Cactus), ועל כולם עולים הגפן והזית והשקד ילידי הארץ. נודעים לשם טוב כרמי יהודה והלבנון ויינותיהם המשובחים. ענבי הגפן נאכלים רטובים, וגם מתיבשים לצמוקים, ויש מקומות, כמו חברון, שעושים מהם גם דבש ומרקחת; והזיתים נאכלים כבושים במלח ומוציאים מהם שמן למאכל ולמאור ולמעשי הסבון. משבחים הם הזיתים הבאים מסביבות דמשק בגדלם ושעמם הטוב. נודעים לשם גם פרדסי המשמש אשר במסבי דמשק והבטנים שבצפון סוריה, ביחוד אלה שבסביבות חלב, וגם רבבות אלפי עצי התות אשר בנפת הלבנון שעדיהם מזון הם לתועי המשי.

מלבד עצי הפרי השונים נדרים בסוריה עצי-יער רבים, עצי-עלים ומחטים ושיחים שונים, כמו: אלון-התולעת (Quercus coccifera), אלון הבלטים (Q. Jlex L), המלה (Q. Malub), אלון העפצים (Q. infectoria) האלה או הבטנה (Pistacia Terebintus), ממנו מוציאים שרף התרפנתין ופרות-הרבטנים, הארץ-החלבי (Pinus Halapensis), התרנית (Pinus Pinea), האשל (Tamarix manifera), הלז או המסמקה (Mastixbaum), הלבנה (Stirax officinalis).

רב מאד ככל סוריה ובא"י, השטה, הצמצפה, הערבה, התרזה (Linde), הברושי, הארו, האוג (Sumachbaum), הערער (Wachholder), האשוח (Tanne), התדקר, האלנום (Esche, Fraxinus lentiscifolia), השקמה, הדלבה (Platanus orientalis), והאקלפטוס - עצים, ענפים וחזקים הגרלים במושבות היהודים והגרמנים, הרפנה, ההדס, ההרדוף (Oleandr), הלפר (Henna), הורד, הצרי, שושנת-יריחו, האטר (Lycium veuropaeum), הרחם, שית-הנקק (Zizyphus Spina Christi), גפן סרום, הקיקיון (Ricinus), הגמא (Papyrus antiquorum) - על מי סרום, ועוד עצים ושיחים שונים הצומחים בשלשת האזורים שבכדור הארץ.

עולם הצמחים בסוריה דומה לעולם הצמחים המיוחד לכל הארצות השוכנות לחוף הים התיכון. סוריה הצפונית עשירה ומגונה בצמחה מסוריה הדרומית.

גדול יושבי סוריה מרבים לגדל בהמות הבית, אך מפני שאין מרעה ילק בארץ הזאת בלתי אם כארבעה-המשה חדשים בשנה, בימות הגשמים, וככל שאר ימות השנה מתיבש העשב לקוצים וברקנים וקש יבש, לכן מרבים וטובים מאד כר מיני בהמות הבית שמאכלם יבש כמו הסוס והפרד, החמור והגמל. פחותים מהם הכבשים והעזים העומדים לחליבה ודורשים מספוא ירק, והפחות שבקלם הוא הבקר; השור והפרה קטנים ורזים מחסרון נאות דשא ומרעה שמן כלב ימות השנה. התאי גדולו באגמים ובבצאות ואינו מצוי כי אם בככר הירדן ועלייד הנחלים שבשפלה, ובשרו שמן מאד.

מקום חשוב בגדול המקנה נטלו שבטי הבידווים הנודדים בעררי צאנם ושפעת גמליהם.

ככל סוריה נמצאים חיות ועופות, רמשים וחרקים בני אזורים שונים. בכלל אפשר לחלק את כל העולם התי בארץ הזאת לשתי נפות, והגבול ביניהן יהיה קו סגמה אשר יעבר מדרום הכרמל עד דרום ים-כנרת. בצפון נמצאות הרבה חיות המיוחדות לאזורים הקרים וכדורם - המיוחדות לחצי-ארץ סיני, למצרים ולגביה ומקצתן גם לחצי-אי-ערב, לארם נהרים ולהודו.

בין חיות הארץ נמצאים: הרב החום (כלבנון וכמול הלבנון), התחשי, חתול-הבצה (Felix Chaus), התול-כר ממינים שונים, הפנתר (נמצא לפעמים במקומות הסלעים ובקרבת הרי הכרמל), שועל הנילום, האי, הזאב, הצבוע החכרבה, חזיר-הבר (מצוי לרב בכל הארץ וכפרט בערבות הירדן וים המלח), החספרד (Spalax typhlus), החלד, האשוח, העטלף, חזיר-הסמר, הקסוד, ישן-השקעה (Myoxus glis)

הישגן והישען, הארנכת, עכברי הבית והשדה, העכבר הנובר, עכבר השלג (בחרמון),
הרביצ, הקמסטר והדלק (Iltis) נמית-הסלע, היחמור (Cervus Dama), האיל
(Cervus copreolus), הצבי (Gazella dorcas) והקדן (Capra beden).

בין עופות הבר הרבים והשונים נמצאים. האנקור, הררור (מינים אחדים),
העורב (שבעה מינים), יונת-הבר, החוגה, הנחליאלי, הזמיר, הקבלה, הזמיר-הקטן
(קיביטץ), הרגזי (Parus), הקרפי (פינק), הגדרון (צוקאניג), הגבתון (Emberesia),
הקורא והשלו והקוקיה, הקתם, הזרזיר, הדוכיפת, עוף-הקרח ומיני שכני שונים—
מקבים הם העופות הדורסים, וביניהם נמצא את: הדיה המצרית (Neophron
perenopterus), נשר החתול, הפרס (Gypaetus barbatus), העננה (לאממער גיער),
התחמס (Falco), הגיץ, הינשוף והכום—העופות השוחים ועופות הבצה רבים מאד
בסוריה, בפרט במי מרום ובעמק יזרעאל ומהם: החסידה (הלכנה והשחורה),
הקאת, הכחלנה (פלמינגוא), השלך והשחף, אוז הבר וברודיהבר, החרטומן
(שנעפפע), העגור והשקנאי (טראפפע, Otis).

ממפלגת הזוחלים נמצאים שלשה ושלישים מיני נחשים רק בא"י ביבשה
ובאים וארבעה וארבעים מיני לטאות, הזקית (פֶּקֶלְיוֹן), התנין האפריקאי (מהמין
הקטן) נמצא בנחל זרקה הוא פרופודיליון מנגב לכרמל.

ממפלגת החרקים: הצרעה, הגזה והדבורה, הזבוב והיתוש ועוד מינים
רבים. הארבה בא לפעמים מערב מחנה כבד מאד ואכל את יבול הארץ *.
והעקרב נמצא במקומות רבים מתחת לאבנים, בפרט בסביבות ים המלח.

הרגה רבה מאד * בכל הנהרות והנחלים הגדולים והקטנים, ביחוד
צייד הדגים בירדן, במי-מרום, בים כנרת ובים התיכון, והדיגה מביאה שכר טוב
והספוג לבעליה. גם ציד הספוג הקטן והלבן, הידוע בשוקי אירופה בשם
הספוג הסורי, רב בבירות, טרפולי, אנטיוכיה ולדקיא ומכנים לארץ כשלשה
מיליונים פרנק מדי שנה בשנה.

סוריה אינה עשירה במחצביה. אבני הארץ הן אבני השית והגיר.
מחצבי הארץ במקומות רבים נמצאת שכבת אבן-החול, ובארץ הגולן והבשן וגם
ממערב לים כנרת רבה מאד אבן הבולת השחורה המכילה כעשרים
למאה חלקי ברזל. האבן הזאת טובה לאבני הריחוב, ובחורן משמשת היא
למעשה שערים ודלתות, שלחנות וכסאות. גם מין אבן-שיש יש בארץ והיא
לבנה או שחורה, מכריקה ומרצפים בה את הבתים. שיש אדום מצוי בסלך

* הברווים מאספים ואוכלים את הארבה ממשל וצלו אש.
** במימי א"י מצאו עד היום ארבעים וארבעה מיני דגים.

דמשק ושיש ורדי, צהוב ושחור — בפלך חרבי. שיש מצין ביפיו, ירוק ואדום, נמצא בסביבת הכפר בית סזתרה (בית סחור) על דרך ירושלים הברון ומשתשים בו לפאר את בתי הכנסיות ושאר בנינים נהדרים.

עפרות נחשת וניקל ועופרת-כספית גנוזים בכל עקרה וגם נגבה-מזרחה לים המלח.

בהרים שבגליל חלב הסמוכים למפרץ אלכסנדריה נמצאים: שקף אקטימון, תרומ, ברומ וכלור, בזקית (Natrium boracicum) וזפראדמה.

שכבות פחם נמצאים בגליל חלב, פחם-שחום (ליגניט) חוצבים בלבנון במחוז ג'ון, מזרחה לצידון, ומשתמשים בו קצת בבתי המטוה והאריגה.

בלבנון מוצאים גם את בלחה-הסלע, ואת הפקדה (Turquoise) בקרבת מר' עש, ואת הענבר (Ambre) השחור והצהוב במחוז צידון, כמערב הלבנון, אולם מין הענבר הזה לא יצליח לבל חרישת.

גבס מוצאים בחלב, בטרפולי ובלבנון.

משרפות מלח ישנן בסביבות לדיקא, חלב, דמשק ותדמור, ומכרות מלח-גביש רבים בהר-סרום ועל חופי ים המלח. מלח ברוד (סלפתר) נמצא על שפת ים המלח צפונה-מערבה ושם מוצאים גם גפרית. הברוד נמצא גם בהרי חורן. מכרות זרחן (פקפור) נמצאים בקסבי סלט וגם בסדבר יהודה, החמסר או לפר-האדמה רב מאד על קרקע ים המלח ודגביו צפים לפעמים על פני המים. בארות חמרי-נוזל נמצאות לרב גם בהרי הלבנון, בחל חצניה. מלבד החמר מכיל ים המלח מינרלים שונים (ראה בפרק הקודם).

בחרון נמצא חול מצין שהוא טוב למעשה הנוכחית.

כל ממלכת הדוממים אשר בסוריה עוד לא נחקרה היטב ורב אוצרותיה עויבים ואינם מנצלים בלתי אם מעט מזעיר.

התעשייה חסרון פחמי-אבן, העווכה הרבה בנצול טחבני הארץ, וקלקול-הדרכים והמסחר הם המעצורים הכי-נכבדים על דרך התפתחותם של חרישת המעשה והמסחר בסוריה, למרות קרבתה אל הים ומשאיה-דומתנה הקל עם אירופה. ירידה נוראה באה לכד ענפי מסחרה וחרישתה גם ע"י פתיחת שוקיה לתוצאות ארצות אירופה. ומן העת שנפתחה תעלת סואץ נשמו כמעט הדרכים העתיקים של אלכסנדריה, חלב ובגדד, שבהם עברו סחורות אירופה אל ארצות פרס והרד, ובתי חרישת הרכה לא עצרו כח לעמד בפני ההתחרות ונסגרו. במדרגה הראשונה סבלה חרישת בחלב, וכישניה-חרישת דמשק, חמה וקמין. חרישת כלי-

הזין, שנשתבחה בה דמשק עוד מימי קדם (תְּרַבּוֹת דְּמִשְׁק), ירדה גם היא פלאים ע"י התפתחות החרישת הזאת בחורטן אשר בפריס.

התעשייה הראשית בסוריה היא אריגת המשי, צמח-הגפן וצמר הצאן ומרנזיה הם: חלב, המשק, חמה וְחִמְיָן, אנטיוכיה, לדקיא וכירות; ומהלבנון מוציאים מדי שנה בשנה הרבה פקועות-משי לצרפת ולשאר ארצות אירופה.

מעשה שמן-הזית וחרשת הסבון תופסים גם הם מקום חשוב בתעשייה הסורית. מעשה היין וההל רב בלבנון ובא"י (במושבות היהודים והגרמנים). בערים הגדולות, ביחוד בדמשק, רבה חרשת רהיטורעץ יקרים, חטובים ומקשטים בדר (פערלמוטטער). הרהיטים האלה נשלחים לכל ארצות המזרח וגם לאירופה. בערים ובכפרים רבים עוסקים התושבים באריגת השטיחים היקרים ובעבוד עורות. בירושלם רבה חרשת כלי עציזית וְדָר (החרשת בְּדָר מִפְּתַחַה הרבה בבית-לחם). בהרבה כפרים ובעזה רבים יוצרי-חרס.

בסוריה מוצאים עוד היום עקבות תעשייה עתיקה. בחלב בדמשק ישנם הרבה בתי-חרשת למעשה עמילן, המוצא לרב למצרים ולשאר ארצות מזרח. בדמשק מכינים גם מעשי-מרקחה, מיץ פרחים ופרות, חבלי פשתים והוטים לתפירה. בלדקיא, אנטיוכיה וחלב מכינים הרבה גימס מלוחים מן הרגים הפרים באורְנֶסֶס וסחורה זו נשלחת עד לאלג'יר. בדמשק וּמְרָעֵש יש בתי-חרשת לא רק לכלי-נישק אלא גם לכל מיני כלי-נחשח מקשטים בציורים ובפסקוקים מן הקראן. בחלב ישנם בתי-חרשת למעשה כלי זכוכית שונים והיא נחשבת לעיר היחידה במזרח, שמכינה אבק-שרפה מסלֶפֶר.

חבור הדרכים המסחר בפנים המדינה לא התפתח ראשית, כמו שאמרנו למעלה, מחסרון דרכים מתקנות ושנית, מפני שרוב התושבים הם אכרים ומסלות הברזל ורועים המספיקים לעצמם כל צרכיהם. המסחר הפנימי עובר בדרכי-האורחות והעגלות וגם במסלות-הברזל המעשות. הסחורות הנאות לחלב מוצאות מנמל אלכסנדריה בדרכי האורחות העוברות מזרחה או נגבה. הדרך אל המזרח מגיעה עד לפרת ועוברת אוחו עפ"ר אצל בירג'יק, ומשם היא מסתעפת ופונה מזרחה-צפוונה אל אסיה הקטנה או דרומה — באפיק הנהר אל בגדאד. והדרך אל הדרום מוליכה מחלב אל בקעת האורנטס, עוברת על פני חמה וְחִמְיָן, משם היא פונה מזרחה, סובבת את קצה מולחלבנון הצפוני ונמשכת הנגבה עד לדמשק. ומהעיר הזאת נוטה הדרך הלאה לפאת הנגב, עוברת את החורן, מזרחה לבקעת הירדן ולים המלח, ואת המדבר ומגיעה לילית חיג'אז.

אל מדינה ומכה. זו היא הדרך הגדולה שעוברים בה עולי-הרגל המחמדיים אל עריהם הקרושות אשר בערב.

עוד דרך-אורחות אחת חשובה מאד הולכת מדמשק מזרחה-צפונה על פני חרבות תדמור (פלמירה) העתיקה, פונה כמעט ישר מזרחה, עוברת את המדבר ואת נהר פרת ומגיעה עד לבגדד. ועוד דרך אחרת מוליכה מדמשק דרומה, אל החורן, עוברת את צפון בקעת הירדן, מגיעה לשכם, ומשם היא נוטה דרומה-אל השרון ובאה אל הים התיכון אצל יפו.

בשנים האחרונות החלו לסל דרכים לעגלות. רב הערים אשר בפנים הארץ כבר מקורות עם ערי החוף, ויש גם דרכים המהירות גם ערי-החוף אחרות. אין ספק, שהתפתחות הדרכים האלה תביא ברכה מרבה למסחר ולחרישת.

מסלתי-ברזל עוברת מדמשק (331 קילומטר) לחלב דרך חָמָץ וזחמה ועתידה להמשיך עד בִּירְגִ'יק. ומסלתי-ברזל שנבנתה על ידי הממשלה עוברת מדמשק עד למדינה ומכה (1700—1800 ק"מ).

המסלה הזאת הנקראת המסלה החיג'אזית עוברת עד פני כל עבר הירדן, מזרחה ומערבה למדבר ערב וליסיה-האדום. כל הדרך היא דרך האורחות העתיקה, המלאה ערבות חול צמאות ויבשות והמסלה נוטה מן הדרך הזאת רק במקומות ההרים וגבעות החול הגדולות. התחנות בנויות על בארות המים אשר שם חונים בני הארחות. ערך המסלה החיג'אזית רב מאד; היא תקד ל"מאמינים" לנוא אל ערי קדשם ותועיל הרבה להתפתחות הישוב והמסחר בעבר לירדן מזרחה. אך כנגד זה היא מרבה להפיץ את התולידה בסוריה, כי מקדם כאו החוננים באניות באניות למצרים ושם נגזר עליהם הסגר, ועתה הם באים ברכבת עד תוך סוריה. נעלה מעד כל ספק, שערך המסלה החיג'אזית עוד יגדל אחרי שתתחבר המסלה הבגדדית עם מסלתי חלב-דמשק, אז תוכל הממשלה דחוק את שלטונה בערב, להגדיל את המסחר בכל מדינותיה שבאסיה ולקשר את בירת הכליסיים עם ערי הקדש של המשלימים.

בין טָאָן למסלתי דמשק-מכה עוברות עוד שתי מסלות: האחת מכירות לדמשק (146 קילומטר) והשנייה מחיפא לְדֶרְעָא (אדרעי) 152 קילומטר. האחרונה עוברת על פני עמק יזרעאל, מגיעה עד בית-שאן ננכה לים כנרת ומשם היא פונה קדמה לים כנרת, עוברת את קַנְדִיב, ובדרעא היא מתחברת עם מסלתי דמשק-מכה. ממזריב עוברת מסלתי ברזל (מאה קילומטר) צפונה עד לדמשק. המסלה הזאת ידועה בשם המסלה החורנית. מסלתי ברזל קצרה (87 קילומטר) מתחברת את יפו עם ירושלים, ואת טרפולי עם חָמָץ.

מסלות-הברזל המעשות האלה כבר הספיקו להביא תועלת רבה להפרחת המסחר והחרשת בסוריה. עוד בשנת 1894, כשעברו מסלות הברזל רק בקו בירות-דמשק-חרון כבר עלה המסחר המוצא למאתים ושמונים מליון פרנק והמסחר המובא—לחמשה ועשרים מליון פרנק.

כמעט כל המסחר הסורי יוצא ונכנס דרך הנמלים: אלכסנדריה, לָדְקִיא, טרפולי, בירות, עכו, חיפה, יפו ועזה. רב תוצאות הארץ נשלחות לאנגליה, צרפת וגרמניה. רב הסחורות היוצאות הן: פקועות משי, דגן, שמשם, צמר, שמן-זית, תפוחי-זהב, לימונים, שרשי שוש, סבון, צמר-גפן, טבק, עפצים (מצפון סוריה), שטיחים ואריגים שונים, רהיטי עץ, וכלי-נחשת יקרים, נד וספוג. והסחורות הנכנסות לארץ מאירפה: אריגי צ"ג ומשי, בגדי-בד מוכנים, כלי חרס וזכוכית, עצי בנין, רעפים, ניר, נפט, ברזל ונחשת, פחם וברזל ושאר מתכות, כל מיני מפלתי: סָכְר, טה וקהוה ועוד.

פרק ג.

דבריי-סוריה וא"י וקורות היהודים במדינות האלה.

(סקירה קצרה).

השם, סוריה' מוצאו מהשם, אשור'. לפנים קראו בשם הזה את כל הארץ המשתרעת מהים התיכון מזרחה עד מעבר לנהר פרת. הערבים קוראים לסוריה בשם, בַּר-אַשֵׁם, לאמר ארץ השמאל או הצפון בנגוד ל-אַל-יָמֵן—ארץ הימין היא תימן שבדרום הצי-אי-ערב. והתרכים קוראים לסוריה קְרִיסְתָאן או ערביסתאן ומסמנים את גבולותיה: בדרום—ערב ומצרים, במערב—יב-התיכון, במזרח—הפרת ומדבר סוריה ובצפון-דרכי הטוירוס.

עוד למן הימים הקדמונים תפסה סוריה מקום חשוב ורב-ערך בדברי ימי העולם. אמנם מעולם לא היה לארץ הזאת כל ערך גדול בתור ממלכה אדירה ותקיפה. לפי טבעה לא היתה מסגלת ליצירת שלטון מדיני אחד שלם ותרבות מקימת מיוחדת. במשך אלפים שנה היתה סוריה ארץ-מעבר, מבוא מפלש לממלכות האדירות, כובשות הארצות—למצרים, אשור ובבל העתיקות. העמים האלה קרעו להם את סוריה זה מידי זה ויביאו בה מהומות ומהפכות כפעם בפעם. עוד כאלפים שנה לפני התאריך הנהוג כבר משלה בבל העתיקה בסוריה מזמן לזמן והשפעתה העצומה היתה על כל התרבויות העתיקות של עמי סוריה. בין שנות 1500—1750 לפני התאריך הנהוג התנחלו הכנענים (הפניקים) בגבול הלבנון, ובשנת 1458 או 1470 בא תְּדָמָס השלישי, מלך מצרים, ויכרז

את כל דרום סוריה ויעמיד מצב חיל במגדו. במאה ה"ד פרצו החתים והארמים לסוריה, החתים התפשטו על פני כל הארץ והיו רשתי ממלכות: ממלכת חת הקטנה בנגב וממלכת חת הגדולה והעצומה בצפון הארץ ובירת ממלכת הצפון קדש על נהר האורנטוס. בחצי המאה ה"ג עלה דעמסס השני (1288—1322) על סוריה וישבר את גאון החתים ויצב לו מצבה על נהר-אל-בלב וישם נציבים בקדש, בבית שאן, בתענך ובמגדו. ואגרות הנציבים אל מלכי מצרים חרותות על כוחות נמצאו בימינו בהפירות תל-עמרנא אשר במצרים.

במאה העשירית החלו מלכי אשור להרגיז את סוריה. הראשון במלכי אשור שעלה עם חילו על סוריה היה תגלת פלאסר הראשון, ואחריו בא אסור-נְסִיר-סול (בשנת 876) וכבש את ארץ הכנענים. שלמנאסר השני (860—884) הכניע את החתים וישם את יהוא מלך ישראל למס עובד. כשפרצו האשורים בסוריה, כבר היתה הארץ נחלקת לממלכות אחדות: דמשק היא ארם, קדש, צור או צידון (פניקה), ישראל ויהודה ופלשת—מעבר לירדן מערבה, ועמון, מואב ואדום—מעבר לירדן מזרחה ונגבה לים המלח. הצורים כבר היו עם מסדר ומנטס, ארצם היתה נכרת סחר-הים ורוכלת עמים ועריהם הראשיות: צור, צידון, בירתא, גבל היא כבלוס, טרפולי וארדוס. יושבי ערי החוף כוננו על חוף הים התיכון מושבות גדולות וכנייהן קרתגה באפריקה ותרשיש בספרד ואגיות מסחרם הגיעו עד נבולות ערב, אפריקה ודרו: כשנכנסו בני-ישראל לארץ כנען (בשנת 1360 לערך) הצליחו לכבש רק את הנפות אשר מדרום ועד באר-שבע, אך את יושבי החוף לא יכלו להודיש. ממלכת העברים היתה סגורה בין רמת יהודה ושמרון והריהן, ולכן יכלו לשמר ולהגן על תפשחם המדינית יותר משאר עמי כנען. ולא עוד אלא שבימי דוד גדלה ורחבה ממלכת היהודים עד שבוא חמת אשר על האורנטוס ועד תססח (טפסוקוס) אשר על נהר פרת וגבולה הדרומי—עד יס-סוף.

בהמאה השמינית החלו מלכי מצרים, אשור וככל להרגיז את סוריה כפעם בפעם. תגלת פלאסר השלישי ושלמנאסר הרביעי תפסו חלק גדול מסוריה וא"י, וסרגון (705—722) דכר את ברכמיש, עיר החתים אשר על החוף המערבי של נהר פרת, ובשנת 721 החריב את שמרון, ויגל את ישראל אשורה. מקץ 133 שנה הרס נבוכדנצר מלך בבל את ירושלם וכבש את כל סוריה. לא ארכו הימים וככל נפלה לפני כרש וסוריה באה בידי הפרסים. ברשיון כרש שבו גולי יהודה לארץ מולדתם השוממה והעזובה. בשנת 332 נלכדה סוריה בידי אלכסנדר

מוקדן. אחרי מות אלכסנדר נספחה א"י לממלכות מצרים וכעבר מאה שנה נסבה למלכי סוריה (בשנת 201 לערך). בימי אנטיוכוס אפיפונוס פרצה מרידת החשמונאים (167) וא"י יצאה משעבוד היוונים-הסורים והתי ממלכה הפשית יותר ממאה שנה. בשנת 63 לפני התאריך הנהוג התערב קיוס פֶּקֶסִיּוֹס, נציב רומא במערב אסיה, בריב האחים החשמונאים, הורקנוס וארסתבול, ויבוא הקץ לחרות היהודים. בשנת השבעים לתאריך הנהוג החריבו הרומאים את ירושלים, בית-המקדש נשרף וחלק גדול מעם ישראל הלך בגולה. בשנת 135 השקיטו הרומאים את מרד בר-כוכבא ויכבו את הזיק האחרון של חרות ישראל המדינית.

ונשר רומא פרש את כנפיו על ארץ ישראל האכלה והשוממה. רק בגליל עוד ישבו שרידי ישראל וגם לפניהם היו שערי ירושלים סגורים. על חרבות מרכז האמה הקים אדרינוס עיר חדשה אֵלֵיָה קפיטולינה (135) וליהודים אסור היה לקרב אליה ולבנות את אסונם הלא־מדיני.

כיש מאות שנה ארכה תקופת השלטון הרומאי בסוריה. בתקופה הזאת התפתחה במדינה השכלה מזהירה שהתחרתה בהשכלה היונית, ומחויטים ההם נשאר עד היום שרידי הבנינים המפליאים אשר בכעליבך ותדמור.

בין המאה הרביעית והשביעית היתה ביצנין גברת סוריה. אנטיוכיה, שנוסדה ע"י סליקוס ניקטור, היתה העיר הראשית, בדמשק פרה מסחר האורחות וגם תדמור-שנבנתה ע"י שלמה עלתה לגדולה (ראה סנג'ק זור). בימים ההם מלאו הנוצרים את סוריה וא"י בתי נזירים ונזירות ויגזרו גזרות קשות על היהודים ועריהם טבריה, צפורי ולוד שלחו באש. בימי תודוס השני אבד ליהודים הזכר האחרון לשלטונם המדיני בטלה הנשיאות (בש' 425). בשנת 474 התנפלו היונים על היהודים יושבי אנטיוכיה וישרפו את בית-תפלתם ואת הלליהם הרבים השליכו באש. וכבוא השמועה להקיסר זֶנוֹן אמרו, אמנם אשמים היונים, אשר שרפו את הללי היהודים ולא העלו אותם על המוקד חיים. בימי הקיסר העריץ פוקס לא יכלו יהודי אנטיוכיה לשאת ולסבל עוד את על הגזרות ויתקוממו ויתנפלו על היונים וישרפו את הלליהם באש, ככל אשר עשו היונים ליהודים לפני מאה שנה.

בשנת 614 כבש כורז מלך פרס את א"י. לחיל פרס נספחו כששהר ועשרים אלף איש מהיהודים יושבי הגליל ודמשק, אך כעבר ארבע עשרה שנה שבה הארץ להרקליוס קיסר ביצנין.

בראשית המאה השביעית התאחדו שבטי הערבים תחת דגל האשלים ותקם מהסכה גדולה באסיה ותעבר עד קצות אפריקה ואירופה. ובשנת 634 כבר עמד

חיל אבירבכר הכליף הראשון על נחל ירמוך ושר צבאו עמר בן אלחטאב הניס את חיל הרקליוס. בשנת 637 לכדו הערבים את בצרה, דמשק חמה וחמץ ובעל-כך ואת קיסריה העיר הראשית ביהודה ובגליל ומקום מושב נציב ביצנין, וגם שערי ירושלים. נפתחו לפני עמר ותהי טאו לנחלה למאמיני מחמד. במלחמות האלה היו היהודים והשמרונים בעצה אחת לעזר את הערבים בכבוש הארץ למען המש את צוארם מעל ביצנין העריצה. ועמר, אשר מלך תחת אבירבכר אחרי מלחמת ירמוך, הקים על מקום היכל ה' (בשנת 638) שני מסגדים נהדרים: קסג'ד אלאקצא (המסגד הקיצוני) ומסגד אצ'חרא (מסגד-הסלע), העומדים עד היום הזה. בן כבוש הערבים את כל ארץ הצפון, המזרח והנגב, מהים התיכון עד נהר פרת ועד בואך הרי הטוריום—וישימו את דמשק לעיר בירתם. הנוצרים עזבו את הארץ ורבים מהם קבלו את דת האישלם. גם היהודים סבלו הרבה בכל ימי המלחמות האלה.

יותר משלש מאות שנה משלו המישלימים הערבים בסוריה עד שנפלה ביד המישלימים הסאסנים אשר בטצרים (משנת 689). אחריהם משלו בסוריה התרכים הס'ג'וקים (1092—1072) וימשלו בדמשק ובחלב ובכל ערי סוריה. בשנת 1096 נלכדה הארץ ביד הכליף המצרי אלקסתעלי באללה. בימיו החלו מסעי הצלב. בשנת 1099 לכדו הנוצרים את ירושלים ומלכים מבית גוטסרד הבלוני משלו בא"י ובסוריה. הצלבנים שפכו את דמי היהודים כמים והמתם נתכה על כל קהלות היהודים בא"י. היהודים בקשו פלט להם בערי ממשלת המישלימים בסוריה ומצרים וישוכם הגדול נעתק לדמשק. נשך חמת הנוצרים שבו יהודים מעטים לארץ אבותם ויחיו בה ברחק ובצער ומסכלים במסים כבדים. בשנת 1170 מצא ר' בנימין בעל המסעות בדמשק ג' אלפים יהודים, באנטיוכיה כשבעים יהודים, בלדקיא—כמאתים, בגבל (גבלוס) כמאה וחמשים, בבדוד כעשרה יהודים ומאתים שמרונים, בלוד יהודי אחד צובע, בשכם — מאתים שמרונים, בבית-גוברין—שלושה יהודים, בנוב—שנים, ברמלה—שלישים, ביפו אחד, באישקלון כמאתים יהודים וכשלוש מאות שמרונים, ביזרעאל יהודי אחד, בשונם שלש מאות יהודים, בבדוד—כחמשים, בגוש-הלב—שלישים ובירושלם כמאתים יהודים צובעי עור, שקנו להם זכות ישיבתם ומלאכתם בכסף מלא.

ממשלת הנוצרים בסוריה לא ארכה גם מאה שנה ותפל (בשנת 1187) לפני צלח-אדין (סלרין) יוסף בן איוב מלך מצרים. המישלימים היטיבו את מצב היהודים, ויעלו לא"י יהודים רבים מכל ארצות הגולה ונהם רבנים מצרפת, חכמים ורופאים מספרד ואפריקה. בסקודת מלך שאה מלך מצרים פשטו בשנות 1259—1244 גרודי

הקְרִיזוּמִים, שְׁנִישׁוּ מֵאַרְץ הַתְּתָרִים, וַיֵּאחֲזוּ בַצִּפּוֹן סוּרִיָּה וְגַם בְּכָל דְרוֹם הָאָרֶץ וַיִּלְכְּדוּ אֶת יְרוּשָׁלַם וַיִּבְזוּ אֶת עַרְי הָאָרֶץ וַיּוֹשְׁבֶיהָ. וְתַהי הָאָרֶץ לְמַלְכֵי מִצְרַיִם הַמְּשָׁלִימִים וְרַק עַרְי הַחֹף נִשְׁאָרוּ לְנוֹצְרִים. כִּשְׁנַת 1260 פָּרְצוּ הַמְּנַגְלִים לְסוּרִיָּה וַיִּלְכְּדוּ אֶת חֶלֶב וְדַמְשֶׁק וַיַּעֲבְרוּ הַנְּגָבָה עַד גְּבוּל מִצְרַיִם עֵבֶר וְהָרָג וּבְזוּ. וְתַהי הָעֵת הָהִיא עֵת קִשָּׁה לְכָל יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ, וְרַבִּים מֵהַיְהוּדִים אֲשֶׁר בִּירוּשָׁלַם נִהְרָגוּ וְרַבִּים בְּרַחוּ אֶל יַתֵּר עַרְי הָאָרֶץ וּכְפָרִיָּה וַיִּצִּילוּ וַיִּבְיֵאוּ אֶת סִפְרֵי הַתּוֹרָה שֶׁכָּתוּבָה. וּבִשְׁנַת 1197 לְהַבְהִ'שׁ בִּירַח אֱלֹל כִּשְׁבָא ר' מִשָּׁה בֶן נַחְמָן (הַרְמַב"ן) יְרוּשָׁלַיִם מִצָּא בִירוּשָׁלַם רַק שְׁנֵי יְהוּדִים צוֹבְעִים וַיִּשְׁתַּדֵּל לְהַגְדִּיל אֶת יִשׁוּב הַיְהוּדִים בְּעִיר הַקְדוּשָׁה. בִּימֵי הַהֵם הַצְּלִיחוּ הַמְּמַלְכִים (הַמָּה הָעַבְדִּים הַתְּרַכִּים שֶׁמְרָדוּ בְּאֶדְוִנְהֵם מַלְכֵי מִצְרַיִם וַיִּלְכְּדוּ אֶת הַמְּלוּכָה) לְגַרֵשׁ אֶת הַמְּנַגְלִים מִגְּבוּל מִצְרַיִם וּמִסוּרִיָּה וַיִּכְבְּשׁוּ אֶת קִיסְרִיָּה, אַרְזוּף, צַפַּת, יָפוֹ וְאַנְטִיּוֹכְיָה. וּבִשְׁנַת 1291 הִכְרִיתוּ הַמְּמַלְכִים כָּל זָכָר גַּם לְמַלּוּכַת הַנוֹצְרִים בְּסוּרִיָּה וַיִּקְחוּ אֶת עֵכוּ, צוֹר וְצִדּוֹן וְכִירוֹת.

בִּימֵי מַמְשַׁלַּת הַמְּמַלְכִים בְּסוּרִיָּה וְאִ'י הַחֲלוּ הַיְהוּדִים לְכֻנֵּן יִשׁוּבָם בְּעָרִים וּבְכִפְרִים וּקְהָלוֹתֵיהֶם הָיוּ יְרוּשָׁלַם, חֶבְרוֹן, יָפוֹ וְרַמְלָה, שְׁכֵם, צַפַּת, טְבֵרְיָה וְעֵכוּ וְחִפְאָ, דַּמְשֶׁק וְאַרְם צוֹבָה הִיא חֶלֶב. וַיְהִיו בְּהֵם תְּלַמִּידֵי חֲכָמִים, סוֹחְרִים וְרוֹפְאִים וְרוֹקְחִים וְנַגְרִים וְחִשִּׁים וְרַצְעָנִים וְצוֹרְפִים וְעוֹשֵׂי זְכוּכִית. וְמִדֵּי שָׁנָה בִּשְׁנָה עָלוּ יְהוּדִים רַבִּים מְכַל הָאֲרָצוֹת וְהָעָרִים הַסְּמוּכוֹת לְאָרֶץ יִשְׂרָאֵל לְחַג אֶת מוֹעֲדֵי ה' בִּירוּשָׁלַם א'. וְמַהִישִׁבוֹת הַרְבּוֹת אֲשֶׁר בְּאִ'י יָצָא דְבַר ה' לְכָל הָאֲרָצוֹת הָאֵלֶּה. רַב הָיְהוּדִים יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ הָיוּ סִפְרָדִים, וְמַהֲאִשְׁכְּנִים לֹא נִמְצְאוּ רַק מִתִּי־מִסְפָּר בְּאָרֶץ. מִקֵּץ מֵאָה שָׁנָה לְמַמְשַׁלַּת הַמְּמַלְכִים בְּסוּרִיָּה עֵבֶר תִּמּוּר־לִנְקָן וְצִבְאוֹ הַמְּנַגְלִי וַיִּרְחֲצוּ הַלִּיכּוֹתֵיהֶם בְּדָם (בִּשְׁנַת 1400) וַיִּרְכַּב הַהֶרְבֵּן מֵאֵד. וְאַחֲרֵי שֶׁהַחֵרִיב תִּמּוּר־לִנְקָן אֶת הַהֵיכָל הַנִּפְלָא בְּבַעֲל־בְּקָ, מָהֵר לָבֹא לְבֹאֵה הַקְּטָנָה לְהַלְחֵם בְּתַרְכִּים, וְסוּרִיָּה שִׁקְשָׁה מִמְהוּמוֹת הַמְּלַחְמָה כִּמֵּאָה שָׁנָה. בְּדוֹר הַהוּא גָּדַל וְרַב יִשׁוּב הַיְהוּדִים בְּכָל אִ'י וְגַם אִשְׁכְּנִים רַבִּים הַחֲלוּ לְעֵלוֹת יְרוּשָׁלַם וְהֵם עוֹשִׂיִם וְחֲכָמִים וְבָהֶם כִּשְׁרֵשׁ מֵאוֹת רַבָּנִים מִצְרַפַּת וּמֵאַנְגְּלִיָּה. בִּשְׁנַת 1488 עָלָה לְאִ'י הַרֵב עוֹבְדֵיָה מִבְּרַטְנוֹרָא וַיִּסַּד בִּירוּשָׁלַם יִשִּׁיבָה גְּדוֹלָה. בִּשְׁנֹת 1495—1492 נֵאֲחָזוּ אֲרַפֵּי יְהוּדִים מְגוּלֵי סִפְרָד וּפְרַטְנוֹגֵל בְּאֲרָצוֹת הַתְּרַכִּים, וְרַבִּים מֵהֶם עָלוּ לְאִ'י וְלְדַמְשֶׁק וְלְאַרְם־צוֹבָה (חֶלֶב) וַיִּתְּשׁוּ שָׁם. וּמֵאֵז נִפְרְדוּ הַיְהוּדִים לְעוֹדוֹתֵיהֶם; עֵדַת הַסִּפְרָדִים, שְׁמוּצָאֵם מִסִּפְרָד וּפְרַטְנוֹגֵל, עֵדַת הָאִשְׁכְּנָנִים, שְׁמוּצָאֵם

(* מִן הָעֵת הַהִיא תִּפְשַׁט הַמְּנַהַג אֲצֵל אַחֵינוּ בְּאֲרָצוֹת הַמּוֹרָח, כִּי כָל אִישׁ יַעֲלֶה לְמַצְעַר שַׁעַם אַחַת בִּימֵי חַיָּו לְאִי. וַיִּשׁ שִׁמְכַחְתִּים רַגְלֵיהֶם וְעוֹלִים בְּרַגְלֵי מִשׁ מִכְּבֵל, מִקְרִידוֹתָאֵן וּמֵאֲרַם־צוֹבָה לְחַג אֶת אַחַד הַחֲנִים בְּאִי. עֲלִיח׃ זֶה נִקְרָאָת בְּשֵׁם "וִיֵּאֲרָא" לְאַמּוֹר סוּר.

מאשכנז, צרפת ואנגליה; עדת המערבים — אלה היהודים שכאו מארצות המערב (כבריה) עדת המורסקים — היהודים תושבי הארץ. וגם בדמשק היו היהודים לשלש עדות: ספרדים, מורסקים וסיצילים.

בשנת 1516—1517 כבש סלים הראשון מכית עתמן את כל סוריה מידי הממלכים וסולטאן בנו, הוא סולטאן הגדול, בנה את חומת ירושלים העומדת עד היום הזה ואת הכרכה התחתונה וביא מים העירה בצנורות. בימים ההם הוטב מצב הקהלות היהודיות בכל סוריה ומספר היהודים

הבאים לא"י רב מאד. בשנת 1504 בערך עלה הרב יצחק שולאל נגיד מצרים ירושלמה ויכונן בה שתי ישיבות גדולות ויאספו אליהם חכמים מהגליל וממצרים. אז נוסדה החלוקה והעדות החלו לשלוח ש"רים לאחיהם בכל תפוצות הגולה לאסף גדבות לטובת תלמידי החכמים העניים. אחרי מות הנגיד אשר הרב יעקב בירב בצפת 1528 לחדש את כח המטיבה בישראל, שהיתה נהוגה בימי המשינה והתלמוד, למען תהיה נקודת האחרות ומרכז רוחני לכל בני הגולה. אך הרלב"ח (ר' לוי בן חביב), רב וראש בי"ד בירושלם, ושאר רבני ישראל התקוממו כנגדו ומחשבתו הגדולה לא קטה. בעת ההיא גדלה עדת היהודים בצפת ובה ישבו הרב יוסף קארו ורב יצחק לוריא הלוי (האר"י) ותלמידיו המקבלים. גם בחברון מסים כבדים, וכל האשכנזים עזבו את העיר וימלטו צפתה וחברונה אחרי שהתרוששה עדתם ותמשכן את כל בניניה ביר המשליטים. ויחדל ישוב היהודים האשכנזים בירושלם למאה שנה ועתק לערי הגליל.

בשנת ה'ח שכ"ד (1563) נגש ר' יוסף ז' אדרימ בפקודת דון יוסף הנשיא ל' לקומם ולבנות את העיר כבריה. ותשלם מלאכת הבנין בחדש בסלו שנת ה'א שכ"ה (1564). דון יוסף חסין לבונן בפבריה קנוץ מדיני יהודי, שיתפרנס מיגיע כפיים. אך מעשים מאד מן היהודים באו לקול הקורא שישלח הנשיא לתפוצות הגולה שיעלו לא"י, אנשים יהודים בעלי מלאכות ועובדי עבודה כדי לתקן את הארץ בישוכה—ומישאת נפשו נכזבה.

בשנת 99—1798 עלה נפוליון בונפרט וחילו ממצרים וילכדו את עזה ויפו ויצר על עכו (1799), אך לא יכל לעמד נגד חיל החרנים והאנגלים ויאלץ לעזב את סוריה. בשנת 1832 נפלה כל סוריה בידי אנדרהיס-פחה בן מחמד עלי פחה מצרים וימשל בה כשבע שנים, אך ממלכות אירופה הכריחו אותו לעלות מן הארץ ולהשיב את סוריה לתרכיה (בשנת 1840). בשנת (* עיין להלן בפרק דברי ימי תרכה האירשית.

1840 קמו הנוצרים הקתולים ובראשם הקנכול הצרפתי ויעלילו עלילת-דם על יהודי דמשק וסכנה גדולה נשקפה לכל הישוב העברי אשר בסוריה ובארץ-ישראל. ויתעוררו אז גדולי עמנו בארצות המערב ובראשם יצחק (אדולף) כרמיה ומשה מנטפיורי ולא נחו ולא שקטו עד שהצליחו לבטל את עלילת-הדם.

בשנת 1860 קמו הדרוזים אשר בלבנון ומול הלבנון ויכריעו לטבח אלפי נוצרים מרונים (מֶרְזִי). ותשלח צרפת חיל כבד לסוריה אשר חנה בסוריה ימים רבים ותתערבנה גם שאר הממשלות האדירות אשר באירופה ותכריחנה את השלטן לתת שלטון בית לנוצרים יושבי הלבנון ולשים עליהם פחה נוצרי (בשנת 1864). מן החצי השני של המאה ה'י"ט הרבו היהודים לעלות לארץ אבותיהם מכל קצו הארץ. גם ספרדים רבים עלו מערי תרכיה, ומערבים ממארוקו ומאלג'יר, וגורזים מקוקו וכוזרה. ומשנת 1883 החלו גם יהודי תימן, פרס וקרדיסתאן להתישב בארץ. ביחוד גדל הישוב העברי בא"י מימי הפרעות ביהודי רוסיה. במשך שלשים השנים האחרונות נתרבה מספר היהודים בא"י ובסוריה והוא עולה כעת עד מאה ושלושים אלף נפש. רב היהודים מן הישוב החדש באו להחיות את ארץ אבותיהם וייסדו מושבות ביהודה ובגליל ויאחזו בערים הגדולות לעסק במלאכה ובמסחר.

פרק ד.

הישוב בסוריה ובא"י בזמן הזה.

לפי החקירות החדשות שחקר החכם סָפֶן עולה מספר התושבים בסוריה ובא"י לשלשת מיליונים נפש בערך, אך אחרים משערים, כי הישוב בכל סוריה עולה לערך שלשת מיליונים וחצי נפש, לאמור כארבע עשרה נפש על כל ק"מ²). המספר המצאע הזה רחוק משלמותו בגליל סוריה (8 נפשות לכד ק"מ), אך הוא מוסיף והולך ביולית בירות (33 נפש לכל ק"מ), וביחוד בפלך הלבנון (65 נפש לכל ק"מ). במשך השנים האחרונות, מימי מלחמת רוסיה ותרכיה (משנת 78-1877), הולך הישוב ומתרבה בשעור נָפֶר. אחרי המלחמה הזאת החלו הלאִמים המְשֻׁלְּמִים השונים לעזב את תרכיה האירפאית ולהאָחֵזוּ בסוריה. ביחוד נכר רבוי הישוב בערי החוף, בסביבות דמשק, הלבנון, בירות, ירושלם ויפו. יסוד הישוב החדש בפלך ירושלם הם אחינו גולי רוסיה ורומניה. בצפון סוריה

(* בנות מעריך את מספר התושבים בסוריה ל2,400,000 נפש ולפי זה יוצאים 12.8 איש לכל קילומטר מֶרְבַּע.

אין הכניסה נכרת ובלטת בגלל היציאה מן הארץ ההולכת ונמישכת זה כעשרים שנה. רב היוצאים מן הארץ הם ערבים נוצרים. בזמן הראשון נדרו למצרים, אך בזמן האחרון נודדים הם המונים המונים לארצות הברית שבאמריקה, לברזיליה ולשאר ארצות העולם החדש *.

שתי תקופות חשובות עברו על יושבי סוריה: כבוש הארץ ע"י אלכסנדר מוקדן וממשלת בית סליקום שנמישכה ע"י רומא וביצנין, וכבוש הארץ ע"י הערבים המשלימים במאה השביעית.

השפעתה ורשומיה של התקופה הראשונה כבר נמחו ובטלו כמעט. לא בן התקופה השנייה השפעתה הנמרצה עוד נכרת ובלטת: השפה הערבית הביאה כליון חרוץ על כל השפות שהתהלכו בארץ, והיא השפה היחידה השלטת עד היום מנבול מצרים עד לרגלי הטורוס. ושפת הממשלה, השפה התרכית, לא הצליחה במשך ארבע מאות שנה לתפס לה מקום בחיי העמים השונים היושבים בסוריה ונשארה רק בפי הפקידים הנשלחים מעיר הבירה לכל מדינות הממלכה. והשפה הסורית, שפת יושבי הארץ בימי קדם, כבר חדלה להיות מדוברת ותמצא לה מקלט רק בתפלות ובעבודת-האלהים אצל המרונים והיעקביים.

כמעט כל יושבי סוריה, גם המשלימים גם הנוצרים, מתיחסים לגזע שם. רב הערבים הם בלי ספק מזרע הערבים-הנודדים הקדמונים שבא מארצות ערב; והנוצרים הם ודאי צאצאי הערבים או הארמים העתיקים עוד יותר. ובכל זאת מכנים בשם ערבים, טהורים רק את שבטי הבידוים יושבי האהלים ואנשי המקנה. בכלל חושבים, שכל היסודות הזרים העתיקים שלא מגזע שם נסמנו בתוך יושבי סוריה כל-יחד, עד שלא היתה להם אלא השפעה קלושה מאד על המפוס הערבי הכללי.

אם יש עוד אחרות השפה בין תושבי סוריה ללאמיהם ולגזעיהם השונים, גדולה דעמת זה חלוקתם לפי אמונותיהם. כחמישים וששה אחוזים למאה מן הישוב הסורי-קיסריטים הם, כשלישים אחוזים למאה—נוצרים והנשארים—ג'וריים, דרוזים, יהודים וכו'.

המשלימים (מספרם כ' 1.800.000 נפש) הם סורים, שהתבוללו בצפון הארץ בתרבים, בקרדים ובצ'רקסים: רב התושבים במזרח ובנגב ערבים הם, כלם קנים, הוץ מהקטנוליים שהם שיעים קנאים.

(* עמי השערה הקנסול האנגלי ברמשק עובו את הארץ בעשר השנים האחרונות כשלישים אלף איש, ורבה מספלת האברים שהלכו לאמריקה.

הבידוים לערבים המהורים מתחמים רק הבידוים (מספרם בסוריה כמאתים אלף נפש), רבם שבטים נודדים בעדרי צאנם וגמליהם, יושבי אהלים עבודת האדמה בזויה לבידוים, כי על יד המחרשה הולכת החרפה, ורק שבטים קטנים אחדים מהם יושבים ישיבת קבע ועוסקים בעבודת האדמה בנגב א"י, בחורן, בבקעת הלבנון ובצפון סוריה. הבידוים נחשבים למחמדים, אבל באמת אין להם כל משג ברור מרת האשלם. רבם נבערים ומתגאים כבערותם, רמאים, אוהבי בצע, גנבים ולסטים, גואלידם ומכניסי אורחים ואוהבי החפש. שבטי הבידוים הנודדים מצויים עפ"ר בבקעת הירדן, בעמק יזרעאל, בשרון ובנגב בעבר לירדן מזרחה ובארץ מואב. העזים והתקפים בשבטי הבידוים הם בני ענינה הנפרדים לארבעה שבטים: זלד-עלי, תקנה, רוקה וכישר, כלם נודדים וחורפים בערב התיכונה. בראש כל שבט עומד נשיא (שיך). שבטי הבידוים נלחמים כל הימים זה בזה*.

המתוילים המתוילים (כארבעים אלף נפש) יושבים בגליל העליון במחוז בילד-בשרה הסמוך לצור, בדרום הלבנון (במחוז אַתְּפָּח ועל ג'בל-מנייתרא (מערכה לבעל-בך) וגם במסבי בעל-בך, חמץ וחמה. המתוילים הם שיעים קנאים השונאים ומתעבים לא רק את הנוצרים והיהודים אלא גם את המשליטים הסנים: כל נגיעה בקני מטמאה ולאסור חמור יחשב לסער אתו על שלחן אחד, וכלי שאכל ממנו סני אין לו כל תקנה אלא שבירה.

האישמעאילים האישמעאילים (הישמעאלים) הם ג'כ כתה דתית שיעית אך מבדלים הם מהמתוילים. מספרם עולה עד שלשים אלף נפש ומפזרים הם בהרי נציריה ובעיר סלמיה ונקראים הם אישמעאילים על שם האימם ישמעאל הששי מיורשי עלי.

הנוצרים מספר הנוצרים שבסוריה עולה בערך למיליון (980.000) נפש, ונחלקים הם לכתות רבות, השונות זו מזו בפרטי תורתן ובשטרטונן הדתי. מספר הקתולים הוא בערך 575.000 נפש, ומספר היונים הארתודקסים (רום-רומאים) 250 אלף נפש, והנשארים הם ארמנים-גריגוריים (20 אלף נפש), יעקביים (45 אלף) ופרוטסטנטים (פחות מעשרים אלף).

המרונים המרונים (מְרֻנִי) תופסים מקום בראש בישוב הנוצרי לפי מספרם המגיע עד כרי 300.000 נפש. המרונים היו לגוף לאמי בסוף המאה השביעית. הם נאחזו במורדות המערבים של הלבנון, ואעפ"י שסבלו לא מעט משכניהם המתוילים והדרוזים, בכל זאת ידעו לשמר על חרותם. ביטי

* עוד על הכידוים ראה להלן ב"ארם נהריב".

מסעי הצלב נספחו המרונים לגדודי הלוחמים הלטינים, ומראשית המאה ה' עזרו תחת הסות צרפת.

בני האמה הקטנה הזאת הנקראים על שם קדושם מורן שחי במאה העשירית — משכילים, חרוצים ואוהבי שלום. בכפריהם ובעירוניהם הקטנות עוסקים הם בעבודת האדמה, בגדול המשי, בתעשייה הכיתית ובמסחר. הישוב בארצם צפוף מאד, ולכן רבה היציאה ממנה לכל ערי סוריה ומצרים, לאפריקה המערבית ולשאר הערים היושבות על חוף הים התיכון. ביחוד מרבים המהגרים המרונים באמריקה הצפונית והדרומית, מאספים שם כסף ורבים מהם שבים אח"כ לארץ מולדתם. המרונים קרוכים הם לקתולים ומעריצים את האפיפיור שבירומא. כהניהם עשירים ובידיהם מסורים כל עניני החנוך וההשכלה. המרונים מרבים לבנות בתי נזירים ונזירות. שפת תפלתם היא סורית (ארמית) עתיקה.

הנצירים (ידועים באירופה בשם אנצארים) נחשבים לכתה דתית בין המשלימים. למראית עין הם אמנם שומרים את דת מחמד כדי להמלט מרדיפות המשלימים, אך באמת אין אמונתם אלא אליליות גסה מערכת מתורות האישלם, הנצרות והיהדות. רב הנצירים עוסקים בעבודת האדמה ויושבים בכפרים אשר בהרים המשתרעים בצפון הלבנון והנקראים על שם יושביהם, גבריא נציריה. רק באנטיוכיה נמצאת קהלת נצירים חשובה ובה כארבעת אלפים איש העוסקים בחרשת המעשה. קהלות פחות חשובות נמצאות באדנה, מסינה ומרסוס. לפני חמישים שנה היו נצירים רבים בגנג ההר, אך המרונים הסיגו את גכולם ובהבל מי מרום, סמוך למתולה נשארו עד היום שלשה כפרים נציריים (עין סימ, צעורה ואלגדיאר). מספר הנצירים אינו ידוע בדיוק, אך עפ"י הידיעות הרשמיות נמצאים הם כמאה ושלישים אלף כסוריה, וכעשרים אלף באנטוליה. כל בני הכת נחלקים לארבע כתות, וכלם נשמעים לנשיאים מספר. הנצירים נכערים מדעת ורק נזיריהם או קדושיהם יודעים קרא וכתב. בתי-תפלה במובן בעלי אמונות היהוד אין לנצירים, אך יש להם קובה או זירה או אהל מועד כמנהג הצורים הקדמונים, שכנו בתי מקדש לאצר בהם את כלי הקדש, וכימי מועד חג היה העם מתאסף מסביב למקדשים תחת כפת השמים.

למרות כל המהומות והמהפכות שעברו על הארץ, הצליחו הנצירים להגן על הרוחם ולשמרה עד לאמצע המאה ה' וישארו נאמנים לדתם עד היום הזה: בכל חבל ארץ הנצירים לא נמצא כל חרבות בתי-תפלה כסגנון ביצנין בזמן שהן נמצאות בשאר חלקי סוריה.

מוצא הנצירים נעלם מקוראי הדורות. יש אומרים שהם תערכת יושבי הארץ הקדמונים, ויש אומרים שהם נקראים על שם מחמד אבן נצאיר מיסד כתתם בסוף המאה התשיעית. אולם החכם René Dussaut מוכיח, כי כתת הנצירים עתיקה מאד ומוצאה קדום לנצרות ושמו נזכר עוד אצל פליניוס. יש גם דעה, שהנצירים הם ממקור ישראל ומעיד על זה רבוי השמות העכרים במסתוריהם ובאגדותיהם הרבות על שלמה המלך.

ביסוד תורת כל הכתות הנציריות מונה הספר, כתאב אל מג'מוע', קבץ קמן של פרשיות הדומות לפרשיות הקראן.

הנצירים מחלקים את העת לשבעה מחזורים כמספר שבעה כוכבי-הלכת. בכל מחזור מתגלה אלוה חדש ובמחזור השביעי יופיע עלי אבן-אבירטליב משרת מחמד. עלי הוא אור האלהים, קדוש עליון, אשר לפניו לא היה כמוהו ואחריו אין דומה לו בכך יורשי מחמד. הוא נתגלה וחי בצורת מחמד ואח"כ בצורת שלימן, גלגול מחמד. בקדושה המשלשת הזאת נכרים עקרי אמנות השלוש. שלימן יצר גם הוא המשה בני עליה, בוראי העולם, והמשה כוכבי לכת, שלהם נערכו חמש תפלות היום של המחמדים. התגלות האלהות בחמשה הפנים מתאימה לפילוסופיה היונית הרואה בעולם חמשה כחות ראשונים: השכל הכללי, הנפש הכללית, החמר הקדמון, המקום והזמן.

השפעת הפילוסופיה היונית וספר דניאל נכרת באמנות הנצירים האומרת, כי כאשר יתם פשע אחרי שבעה עדנים ישובו המאמינים, הם הנפילים, להיות מזהירים ככוכבים ועד הימים ההם נמצא שבע התגלות האלהות בשני עולמות: בעולם התחתון, אשר בו ימשל השטן, ובעליון, בו שבע מעלות המתאימות לשבעה הרקיעים וכל רקיע הוא רמז להתגלות האלהות. —אמונה מעין זו מצויה גם אצל הדרוזים וכת הישמעאלים. האחרונים ג"כ מחליטים, כי ישנם שבעה מחזורים, כי בכל מחזור יופיע נביא עליון, אשר יגלה דת חדשה בעולם ואחריו יקומו שבעה נביאים קטנים בשם אָזו, שיבשרו תורת הנביא העליון לכל באי עולם. שבעה המחזורים הם: אדם, נח, אברהם, משה, ישוע ומחמד והשביעי יהיה מהדי הוא מלך המשיח.

הנצירים מאמינים בנצחיות העולם, כופרים בתחית המתים (כגיהנם וגן עדן), מתפללים חמש פעמים ביום, ואינם טובלים לפני התפלה, אינם צמים ושותים יין לשכרה. האמונה בגלגול-נשמות תקיפה אצל הכת: הצדיקים מתגלגלים אחרי מותם לכוכבים מזהירים והרשעים—ליהודים, למשקמים ולנצורים, והכופרים

שלא ידעו את עלי מתנגלים ונהפכים לגמלים וחמורים ולצאן טבחה. הענש היותר חמור הוא לשוב לארץ בצורת חמט.

ארבע כתות הנצירים הן: החידרית, השקלית, הקלנית והעפית.
החידרים מוסיפים על עקרי הדת הנ"ל, כי מחמד הוא השמש ושלימן הירח, ועובדים לשמש ולירח.

השקלים מאמינים, כי עלי הוא השמים ומחמד הוא אלהי השמש ועובדים לצבא השמים. מקור השם שקלי הוא שמאל (השמש), אלהי החורנים לפנים, שאליו היו חוגגים ביום ג' אלול בלב הדר. ושמאל הוא סמאל באגדה העברית, אשר נפל משמים ארצה ויהי לשר כעני בעלי היחור. השמלים חוגגים את הגיהם בענפי זית והדם, מקדשים ומנסכים על היין, מלים את בניהם, מאמינים בשדים ומלאכים ובכוכבים שהם מעונות הצדיקים.

הקלנים עובדים לירח, מנסכים לו יין. הירח הוא גלוי שלימן, שהתנגלגל בנשים רבות, כמו במלכת שבא ואשת פוטיפר. כדאי להזכיר, כי בעלי הבת הזאת עושים כתפלתם סימן דומה למגל הירח כמעשה כהנות אפרודיטא לפנים. יש לחשב, שמוצא השם קלני הוא משם השיך אבן קלני מיסד הבת.

העפיים עובדים לאויר העולם ומאמינים, כי האלהים מלא כל האויר כבודו. מוצא שמם לא נתברר עדין.

הנצירים שומרים את דתם במור גדול. רק הקדושים זוכים לדעת סתרי אמונתם. כל הרוצה להתקדש צריך להיות דוקא בן אבות נצירים ולא בן נשואי הערובות. אין מתקדשים אלא מבני מ"ו שנה ומעלה. אבי המתקדש מוסר את בנו אל אחד השיכים, והמתקדש נשבע בפני שני עדים שלא יבגד בביתו ולא יגלה סוד העבודה הקדושה. אחר השבועה עורכים ישיבה גדולה מבני ברית והמתקדש חובש לאות הכנעה תרבושי כל המסבים, שותה יין נסך לאלהים, המסבים מברכים אותו והוא מתקדש עמם ברוח. מקץ ארבעים יום עורכים חג גדול ומגלים למתקדש דברי מסתורין וסוד אותיות. וכעבר שבועה חדשים מתקבל החניך בתכונה רבה במעמד גדולי הכהונה, והעם משתחוה בחרדת קדש להקדוש החדש.

מרבנו הקדושה של הנצירים הוא המנור פ"ג ר"ג' הסמוך למעין שבת (סמבטיון?), אשר לפי האגדה הקדומה הוא נת יום אחד בשבוע. ואע"פ שהמנור הזה כבר היה למקדש נוצרי, בכל זאת נוהרים אליו הנצירים. בימי נשואיהם נותנים הנצירים כוסר לנוזרים, כמו שנהגו לפנים לתת לכהני העכו"ם.

בעלי הכת חוגגים חגים שונים המיוחדים לעלי ולמחמד, וביניהם גם חג העשורה וחג חצי שעבן, אשר בו הם מהללים ומברכים את היין או עבד אל-נורה בלשונם.

האשה בזויה אצל הנצירים ואומרים עליה שאין לה נפש משכלת. הדרוזים (מספרם כ'150 אלף), יושבים בלבנון ובמורדות החרמון, בהרי חורן (ג'בל-אל-דרוז), במסבי דמשק, חמה וחלב, צפת, עכו ובהרי הכרמל. הדרוזים הם גבורים, הרוצים, מנמסים ונדיבי לב, אוהבי נקיון, אבל גם נוקמים ונוטרים, ערומים ומפירי-בית. הכנסת-אורחים וגאולת-דם קדושות להם כמו לבידויים. וכמו הבידויים נחלקים גם הם לשבטים שבטים ובראש כל שבט—שיך. העם הקטן והגבור הזה התנחל בהר הלבנון בזמן מאחר. משערים, שהדרוזים הם מזרע הערבים הדרומיים ונכנסו אל הארץ בחצי השני של המאה השמינית. בראשית המאה האחת עשרה הביא אליהם מחמד אבן ישמעאל דרוזי, אחד ממעריציו של הכליף האכזר אלקאסם-באק-אללה, תורה חדשה מרכבת מיסודות אמונת הפרסים, המחמדים והנוצרים. לפי התורה הזאת נתגלה אלהים באישיות שונות ולבסוף— בכליף אלקאסם הוא האימאם האחרון, לומר לגול עלי. והאדם זה עדין עתיד להופיע ולהתגלות בקץ הימים וישב על כסא משפט לדון את כל באי עולם ולהפיץ את הצדיקים והישרים בכל העולם. אל הדרוזים אחד הוא, כלי ראשית וכלי סוף, ומשלם בכל המדות והמעלות. הוא ברא את העולם ואת האדם בהרף עין. מספר בני האדם לא נוסף ולא נגרע מאז ועד היום. כיון שמת בן-אדם מיד מתגלגלת נשמתו ליליד אשה חדש. כל אלה הדרוזים שמתו במגפות ובמלחמות בסוריה לא אבדו, ולא עברו ובטלו מן העולם, אלא שבו ונולדו בארץ הסינים. בארץ הזאת יבוא ויופיע האדם ויעלה בחילו הרב והעצום ממזרח שמש להנקים במחמדים ובנוצרים. — אלמלא נתגלה אלהים בכל הדורות ובכל התקופות לא היו מאמינים בישותו. עשר פעמים נתגלה ובפעם האחרונה—באפס. וכשנעלם האפס ננעלו „שערי האמונה“ רק אלה שקבלו אז את תורתו וזרעם אחריהם דרוזים הם.

הדרוזים אינם מקבלים גרים. זה אך למותר: כמות הדרוזים אינה מוסיפה ואינה פוחתת. כל המתגורר ונלוה עליהם יבדל מתוך המחנה בימי גלוי האפס, אבל דרוזי, אעפ"י שחטא ובגד באמונתו וקבל דת האונגליון או הקראן, יכנס על כרחו בעור הדרוזי.

ומאמינים הדרוזים, כי לא רק ארץ סין אלא גם אנגליה מלאה בני דתם, ולכן מקבלים הדרוזים את האנגלים בסבר פנים יפות.

כהנים אין לדרוזים ונחלקים הם להכמים או 'יודעים' (עקלים) ול'עטי' ארץ' או, לא יודעים' (נ'קלים). האחרונים הם רב העם הרחוק מכל משגי אמונה. והעקלים בקיאים בכל עקרי האמונה ובכך יסודות החיים שעליהם עומדת הכתה. אבל החכמים האלה מעשים מאד והם כמעט יחידי סגולה. הגברים והנשים מכני חמש עשרה שנה ומעלה מקבלים כבתי ספר מיוחדים הכנה להכנס לתוך מפלגת החכמים. במשך ימים רבים צריכים הם לעמד בגסיון ולהזהר בשבע המצוות האלה: לשון אמת, הגנת אחים, חרטה על מעשי הבל ושקר, פרישות משרים ומספירה, הכרת אחדות הבורא (חאפס), אהבה לכל מעשיו ושמירת מצוותיו בכל עת.

שבע המצוות הללו מקבילות לשבעת עקרי הדת האשלמית שהם: צום, תפלה, עליה לקדה, צדקה, קרבנות, דבקות באלהים וקבודת מתיים. לדרוזים אין בתי מסגד גדולים מפארים, אלא כתי תפלה קטנים—תלנה, אך אינם מתפללים, אינם מעשינים, נזירים הם מכל יין ושכר, וצנועים מאד. נשי הדרוזים בישניות וצנועות מאד. מצבן שונה מאד ממצב נשי הקדם. הרבה מהן יודעות לקרא ולכתב, כמו כן רב מאד, לערך, מספר הנשים המשתתפות יחד עם ה'חכמים' בעבודת אלהים. אסור לאשה, חכמה' להנשא לעם הארץ, אלא בתנאי שתתחייב ל'החכימו'. לא עלה הרבר בידה אסור לה לדבר עם בעלה בעניי דת, וצריכה להסתיר ממנו ספריה הדתיים. בכל שאר הענינים זכות אחת לאיש ולאשה. אין הבעל רשאי לחיוב את אשתו לקנינו, ולהטיל עליה עבודה שלא לפי כחה. הדרוזי מצוה לתת חפשה לאשתו שתבקר את עבודת האלהים. אסור לו לדרוזי להרבות לו נשים והחמירו עליו מאד לגרש את אשתו. ומשכחים הדרוזים שאפילו בשעת מלחמה אינם נוגעים בנישי אויביהם ואינם מוליכים אותן בשביה.

אספותיהם הדתיות קבועות כאור ליום הששי. וקורא מיחד קורא ומבאר לפני הנאספים ספרים ורקושים מספרי דתם (מספרם שבעה). אחר הקריאה שרים כלם. שיר הנצחון, שינחלו לעתיד לבוא במלחמתם עם הנוצרים והמחמדנים. סיום האספה—סעודה שבה הם נהנים מסודות יבשים (תאנים צמוקים ואגוזים וכדומה). כמסעיהם מכירים הם איש את רעהו עפי סממאות מיוחדות. רוצה הנוסע לדעת מי בן־דתו, שואל הוא: הורעים האכרים בארצו את האליק' ? ובאה התשובה: כן, נורעים הם בלב הטאמינים.

הדרוזים שומרים את דתם וספרי קדשם בסוד גדול, ומי שנכנס לכתת העקלים משיבעים אותו שמועה חמורה. ואין פלא, שאין איש מגלה מה שמדבר

ונעשה בתוך אספות הכתה, ועד היום כמעט עוד לא עלתה לתירים לגלות את כל סודות העם הדרוזי הקטן, שהוא בלי ספק חיון בודד בעולם האשלים. הדרוזים בעצמם מכארים את שמירת דתם בסוד בדברים האלה, צריך להסתיר את האבן היקרה מאדם שאינו יודע את ערכה.

הדרוזים והמרונים הם תושבי הלבנון היותר ידועים והמרבבים. עד סוף המאה השש עשרה חיו הדרוזים כבני חורים על הריהם הבטוחים, ולרב בעמק ואדי-אל-תיב, בין החרמון ומול-הלבנון, וכפעם בפעם היו מתנפלים על תושבי נפות הלבנון לשלל שלל וכבו בו. בראשית המאה ה"ז התאחדו הדרוזים תחת דגל האמיר פחר-אל-דין ולכדו את כל חבל הארץ מעכו עד דמשק והכרמל עד ח'לב, ואז נאנסו התרכים להכניע את גאון הדרוזים, ולשפך את ממשלתם גם על המרונים. אך המהומות והמריבות בין הדרוזים והמרונים לא חדלו והמשטמה ביניהם הלכה הלך והתגבר עד ימי הרציחות בשנת 1860. אז נמלטו הדרוזים המונים המונים לחורן מפתח הענש, ושם חיים הם כמעט חיי חפש ואינם תלויים בדעת הממשלה התרכית.

היהודים. מספרים מדיקים על הישוב העברי במוריה הסרים לגמרה. היהודים משערים, שמספר היהודים בא"י נתרבה במשך שלשים שנה האחרונות עד כדי שמונים אלף איש, מלבד כתשעת אלפים עובדי האדמה שהתנחלו בשלשים המושבות שביהודה והגליל. ומספר היהודים הסורים נערך לחמשים אלף איש. יהודי סוריה מתרכזים בדמשק, בחלב ובכירות. הישובים העברים בדמשק ובחלב קימים עוד מזמן קדום, והישוב בכירות יותר חדש הוא. בערי השדה קטן ודל מאד הישוב העברי. הישובים העברים בחבל הלבנון נחרבו וכטלו בימי המהומות בשנות הארבעים והששים.

רב היהודים הסורים יושבים בארץ עוד מזמן קדום והם נקראים בשם 'ערכים' או 'מזרחים'. היהודים האלה דומים הרבה במנהגיהם ובסדרי חייהם לשכניהם הערבים, משגם ע"ד היהדות צר וקדוש מאד, שפתם המדברת היא הערבית והשפה הערבית כמעט מזוהה להם.

מספר 'הספרדים' האמתים מצער מאד במוריה. הספרדים באו לארץ בזמן יותר מאחר ונכדלים הם מאחיהם המזרחים. הם לא הגיעו לידי התכוללות מרבה כל-כך בתוך הסביבה הערבית; משגיהם ע"ד היהדות יותר רחבים וצרופים. שפתם המדברת—אישפנלית, אך השפה הערבית מובנה וידועה להם פחות או יותר. יהודים אשכנזים ישנם בסוריה רק בכירות, רבם באו מהגליל וביחוד מצפת. בכירות יש גם כשלשים משפחות מגולי רוסיה.

עוד לפני עשרות שנים תפסו היהודים הסורים מקום חשוב מאד בכל ענפי המסחר והמלאכה, אך בשנים האחרונות הודע מצבם החמרי והעניות הולכת ומתגברת ביניהם. החזיון המעציב הזה מרגש ונכר ביחוד בדמשק ובחלב. בין יהודי דמשק ישנם אלפי משפחות עניות, המכרות לשלח את ילדיהן הקטנים מבני שש-ושבע לבתי טראכה שונים כשכר פרומות אחרות ליום. העניות הגדאה מעבירה הרבה אבות על דעתם ומביאתם לידי פריצות המדות... בחלב רב ועצום מאד מספר העניים בין היהודים. רב המלאכות שיכולות לסרגס את בעליהן בכבוד הן בידי הנוצרים ההולכים וכובשים בידיהם את כל ענפי המסחר והמלאכות החשובות.

וכן הוא גם מצבם החמרי של היהודים בעירות הקטנות. גם במצבם הרוחני והצבאני אין יהודי סוריה מצינים. מכל קניני הלאום נשארה להם רק הדת המקשרת אותם עם כל האמה, אך הבנתם הדתית אינה עמקה ובמשך הרבה דורות לא הקימו מקרבם אנשי-ישע ויודעי-תורה. ככל שאר יהודי המזרח מעריצים היהודים הסורים את ספר הזהר ומאמינים בכל מיני אמונות מפלות, בכשוף, ברוחות ושרים, בקמיעות ובהשכעות.

יהודי סוריה מתיחסים בשיוון נפש לכל דבר ורעיון היוצא מגבור העינים החמרים וכל רעיון לאמי זר להם. מלבד אי-אלו חברות של בקור-חולים וצדקה לעניים אין אצלם זכר למיני החברות, שבהן מתרכזים החיים הצבוריים של היהודים בכל שאר הארצות (כגון חברות לומדי ש"ס, משניות, סומכי נוסלים וכו'). גם בתי הכנסיות אינם מטלאים אצלם תפקיד טרבוים צבוריים.

גם מצב החנוך פרוע מאד. רב הילדים מתחנכים בחדרים, ותלמוד-תורה המסורים בידי החכמים נבערים מתורה והשכלה המקנים את תורתם—את הקריאה העברית וקריאת הטעמים—במקד חובלים. ובתי-הספר של חכרת כ"ח (בדמשק, חלב, בידות, צידון, צפת, טבריה, חיפה, יפו, ירושלים) מרביצים השכלה ריקה ושטחית בצרפתית ומרחיקים את חניניהם מכל הקנינים הלאומיים. התלמידים הגומרים את בתי-הספר האלה שואפים לאסף כסף ולעזוב את הארץ.

גדולה ועצומה היתה השפעת התנועה הציונית על השבת החנוך ותחית השפה העברית ברב בתי-הספר הקיטים בערים ובמושבות.

בשנים האחרונות החלה חברת, העזרה הברלינית לפתח גני ילדים ובתי-ספר נמוכים וכינונים בסוריה. אין ספק, שהחברה הזאת, המתחשבת עם הודישות הלאומית בארץ-ישראל תועיל הרבה לעניני החנוך ומסודותיה ולישוב העברי בסוריה.

ה ת ר כ י מ מעשים מאד בסוריה ורבה פקירי הממשלה. בצפון הארץ תוסס הגזע התרכי חלק גפר בישוב. שבטים נודדים אחדים, הנקראים ת ר כ ט נ י מ והרבה קורדים יושבים בסוריה במקומות שונים, בצפון נמצאים גם ע ת מ ג ל י מ, צאצאי החתים, המדברים תרכית. בעבר לירדן מזרחה, בג'ולן נמצאים גם צ'רקסים שבאו מבלגריה אחרי ש' 1878. בוילית חלב ישנם גם כשמונה אלפים יוידים. מלבד אלה מקורים בארץ גם מ'ג'רבים מאלג'יר, מצריים, ג'ביים, נושים, פרסים והודיים וגם צוענים. הפרנקים-אירפאיים-מעשים אך השפעתם רבה מאד.

פרק ה'

החלוקה המדינית של סוריה.

סוריה ופלשתינה נחלקות לשלש ויליות: חלב (ארם צובה), סוריה ובירות ולשלושה סנג'קים: זור, לבנון וירושלם.

(א) וילית חלב (אָלפּה).

שטח הגליל הזה עולה ל' 86.600 קילומטר מרבע ומספר תושביו — 996.000 נפש, לאמור י"א נפש לכל ק"מ. כל הויליה היא ארץ הרים ומישורים, המשתרעת בקצה צפון סוריה. גבולותיה הם: הרי הטורוס בצפון, וילית סוריה בנגב, הפרת-במזרח והים התיכון במערב. חלק הויליה, סנג'ק קרעש, אשר בפאת צפונית-מערבית, שייך לפי מצבו הגיאוגרפי לאסיה הקטנה: הנחלים העוברים בו נופלים אל נהר ג'יהון והרי הפלך מקברים בטורוס. על חוף מפרץ אלכסנדרתה מתנשא האלמא-דג הוא האמנוס ההולך ונמשך ער האורקטוס. מההר הזה מתבלש הפך ראם אל חניזר. הפרת עובר במישורי המזרח, המסתעפים ממישור ארם-נהרים, וכולע את נחל ק'ליק. כל חבל הארץ אשר במרכז הויליה מתרוה מנחלים ופלגים, שאין להם תוצאות הימה. נהר הק'ניק, המשקה את חלב הולך ואובד בבצאות. מיטי האפ'רין מתאדים ביאור אָמוק ורק חלק קטן מהם משתפך אל האורנטס.

בוילית חלב נמצאים הרבה אוצרות מלח, אך רק אחד מהם, יאור ג'בול, נעבד והממשלה מוציאה מכמותיו ששה-שבעה מיליון קילו מלח מדי שנה בשנה. עשירה הויליה גם במעינות מינרליים וידועים הם המעינות אשר בעמק אָמוק, בג'סר אָשעור (על האורנטס), בבירג'יק ואלביסטן, ישנם בהרי הויליה גם מחצבי

פוריה

1
 360000

- - - - - גבולות ילידה
- ..... " סניף
- מסלח - ברזל

ה. ח. ח. ח.

קרזם. איצרות הפחם, העופרת, החמר (כפר האדמה), האנטימון ובורקית עוד לא נחקרו היטב. כמעט כל ההרים אשר בויליה מכסים חורשות גדולות וקטנות. שמת עבודת האדמה עתיקה היא כמו בכל שאר חלקי סוריה, אך האדמה הפוריה נותנת את יכולה כשפע רב: חטה, שעורה ושבלת-ישועל וארז (במקומות הסמוכים לבצאות); והשמשם, צמר-הגפן, הטבק והזית רבים מאד בכפרים אשר במסבי עין-טב, והבשנים—במסבי חלב וארפה. בעמק אָמוק מאספים כשני מיליונים קילו שרשי שיש מדי שנה בשנה. הצאן רב מאד בויליה ומונים בה כמיליון וחצי כבשים וכמיליון עזים. השור והפרה משמשים לעבודה ולמשא ומתחרים עם הגמל.

לפנים פרחו התעשייה בחלב, אנטיוכיה, גיליס, עין-טב פרעש וארפה, אך מן העת, שהמסחר הארפאי עם פרס ובגדד חדל לעבר דרך נמל אלכסנדרתה והחל לעבר דרך תעלת סואץ, הולכת התעשייה הלוך ופחות ומחירי הסחורות ירדו פלאים. בחלב ובשאר הערים הגדולות עוסקים הרבה ברקמת זהב וכסף, באריגת בד דמשק, משי, מלמלה (מוסקליון) ושטיחים, בחרשת כלי נשק, רהיטים וכלי מתכת יפים. בעין-טב ומרעש-עוסקים עפ"ר בעבוד עורות מארמים; חלב מְפָרַסמת בקליעת חבלים ואנטיוכיה—במעשה הסבון.

בכל הויליה אין דרכים מתקנים וכבושים מלבד הדרכים המחברים את חלב ואנטיוכיה עם אלכסנדרתה. מסלת הברזל העוברת מדמשק לחלב עומדת להבנות עד בִּינְג'יק. את רב הסחורות מורכים על דבשת גמלים. כמעט כל המסחר עובר דרך נמל אלכסנדרתה ודרך הנמל הקטן פְּנִידִיה אשר על תוצאות האורנטס. הסחורות הכי-נכבדות המשתלחות ח'ל הן: חטה ושעורה, שרשי-שוש, צמר, עצי בנן ופירות שונים. והסחורות הנכנסות לויליה הן עפ"ר: אריגי בד ומשי, נפט, מתכות וכלי מתכת שונים.

וילית חלב נחלקת לשלשה סג'קים: חלב, מרעש וארפה.

הערים הראשיות בויליה הן:

חלב (אַלֶפּוֹ) הלא היא לפי המסדת ארס-צובה העתיקה. חלב היא עיר הגליל והרביעית לפי גדלה בכל ערי תרכיה האסית. העיר עומדת על אָם כר דרכי המסחר אשר בין הים התיכון ובין הארצות שמעבר לנהר פרת. מצבה זה הכשירה להיות שוק גדול ורבי-ערך למסחר הארחות בימי קדם ובימי הבינים. וגם בזמן הזה נחשבת חלב למרכז חשוב מאד למסחר ותעשייה.

בשנת 1908 הוציאו מחלבו דגן, צמר, המאת-צאן, שמן-זית עורות-צאן, אריגים שונים, פרות מְבִּישִים, עפצים, שרשי שוש—במחיר עשרים מיליון פרנק; והוכאו אליה: צמר גסן, אריגי-צמר ומשי, מיני מכלת ומשקאות שונים—במחיר

581/3 מיליון פרנק. ועתיד מזהיר עוד צפון לחלב כשתהיה מחברת אל מסלת
הברזל הבנדדית.

העיר בנויה על גבול המדבר בתוך עמק, ותלים וגבעות פורים מסביב
לה; צפונה מערבה לה עובר נחל קניק ומזרחה ודרוטה-מזרחה—אגמי המלח של
ג'בול. במרכז העיר, על תל גבוה, עומדת מצודה עתיקה מאד וכמעט העיר
וכדרומה נמצאים שרידי החומה העתיקה. בתיה העיר גדולים ויפים, רחובותיה
ושוקיה מצפים ונקיים. אקלים העיר נח ונעים בקיץ וקר בחורף. השלג הוא חוזן
לא יקר בחלב ובסביבותיה.

בחלב מצויה מחלת העור הידועה בשם 'שחין-חלב' (בערבית: תפ-חלב או
הפ-אסקנה, בצרפתית: Bouton d'Alep וכגרמנית: Alepobeule). השחין הזה פורח
בעור האדם (וגם בעור החתול והכלב) ומשאיר בו בהרות לכנכנות עמקות. סבת
המחלה אינה ידועה וגם תרופה עדין לא נמצאה לה. המחלה הזאת מצויה גם
בערב, בפרס ובמצרים.

מספר התושבים בחלב מגיע כערך ממאתים עד מאתים וחמשים אלף נפש,
מהם—כשני שלישים משלימים, כחמשה עשר אלף יהודים והנשארים—נוצרים בני
כחות שונות.

לב יהודי חלב הם מקהל המסתערים. בלבע היהודים יש בית-כנסת עתיק
מאד, שנוסד לפי המסורת לפני אלפים שנה ויותר (בשנת קמ"א למנין שמרות
בערך 171 ש' לספ"ג) בכתל הצפוני של ביהכ"ג הרבה כוכין, אשר לפי האגדה
היו היהודים מקברים בהם את מתיהם בעת מצור.

מן הראוי להעיר, שקלב היא הנבול בין השפה הערבית והתרכית. אמנם
בחלב עוד שלטת השפה הערבית, אך בכל הכפרים והעירות הסמוכים לחלב
כבר מושלת השפה התרכית.

הנמל של חלב היא אלכסנדריה, (אסכנדריה) עירה קטנה ועתיקה,
שנוסדה ע"י הכנענים ונודעה ליונים בשם מיריאנדרוס ואלכסנדר הגדול קרא אותה
בשמו. מספר יושביה כשנים עשר אלף נפש ומהם כאלף יהודים.
אך ל"ב מספר יושביה כ"ג אלף נפש, רבם עוסקים במעשה שמן זית
וסבון וכמויות צמר-גסן.

אנטיוכיה או אנטקיה עומדת במישור פורה על החוף השמאלי של
האורנטס (אל-עצ'א), מספר תושביה כ-28 אלף נפש ומהם כאלף יהודים. העיר
העתיקה הזאת, שנוסדה ע"י סליקוס ניקטור לזכר אנטיוכוס אביו, נחרבה פעמים

אחדות מרעידות הארץ (ביחוד בשנות 1822 ו 1830) ומהמלחמות התכופות. עוד בימי מסעי הצלב הגיע מספר יושביה למאת אלף נפש.

בדרך מאלכסנדרתה לחלב, רחוקה כשני קילומטרים משערי סוריה*) או גי בילאן, עומדת בילאן, עיר מחוז בנויה על צלע הר ומלאה גנים וכרמים. מספר יושביה — כ 7500 איש. בחדשי הקיץ באים אליה עשירי אלכסנדרתה, חלב ואנטיוכיה לנוח ולהתענג על אקלימה המבריא. רב התושבים עוסקים באריגת המשי.

ביליאם, מספר יושביה כעשרים אלף איש, יש בה גם קהלת יהודים קטנה. בין ערי המדינה היפות נחשבת עין-טב, המקפת כלה כרמי גפן וחורשות-זית. מספר יושביה כארבעים ושלושה אלף איש. רב בעלי המלאכה והסוחרים הם נוצרים. מספר היהודים — כאלף וחמש מאות איש, כלם עניים; רבא, עירה קטנה (בה כאלפים נפש) עומדת על החוף השמאלי של הפרת על תוצאות הפליק. כל העירה היא ערבוביה של בתי חמר ולבנה ואהלי בידויים. ישונה הציו קבוע וחציו — נעזנד; ארפה היא לפי מסורת היהודים והערבים אור כשדים העתיקה (וגם אדום ה בימי מסעי הצלב), עיר הפלך, עומדת על גבעה בתוך גנים יפים, צפונה לחורן ומזרחה לפרת. בתוך העיר עובר נחל עז הוא נחל קרקיון המתפרץ ויוצא בזעף מנמרדדג'. בעיר ובסביבותיה נמצאות חרבות מימי הרומאים ומימי מסעי הצלב. מספר התושבים בארפה כארבעים וחמשה אלף איש, רבם משלימים וכרבע הישוב — ארמנים וסורים נוצרים. מספר היהודים עולה בערך לאלף איש, רבם רוכלים עניים החוזרים בכפרים למכר כל מיני אריג וכשם. מסביב לעיר על פני ההרים חונים שבטי קרדים בכתי חמר.

לרגלי גבעת ספדג', שעליה בנויים בתי העיר, מפכים שני מעינות זכים המשתפכים אל שתי-ברכות המלאות דגי שבוטא גדולים וקטנים. הדגים האלה קדושים הם למשלימים ואסור לגעת בהם. הדגים כבר הסכינו לבני האדם הבאים להאכיל את הקדושים פרווי לחם. האגדה הערבית מספרת, כי בשעה שהשליך נמרוד את אברהם לתוך כבשן האש גדונה לשרפה גם בת נמרוד שהלכה אחרי תורת אברהם. כיון שהשליכו את שניהם לתוך הכבשן שאצל הגבעה ונגעה שלהבת האש בגופם, מיד נבראו שני המעינות שהשקיעו את האש. — לרגלי הגבעה עומד מסגד ובו מערה, שמעין זך נזל מתוכה. במערה זו תלויה עריסה

(* "שערי סוריה" או גי בילאן (Portae Syriae) היא הדרך העתיקה שבה היו עובדות אורחות המסחר מארץ התוף ומאסיה הקטנה לאנטיוכיה ולעמק פרת העליון. בילאן מסרסם גם ע"י מעבר חיל אלכסנדר מוקדן למלחמת עם דרוש הראשון.

משלמלת מכסה שמיכתרמשי ירוק, לפי המסורת הערבית, היה הילך אברהם מטל בעריסה זו, ושם החביאתו אמו מעיני נמרה, שנזר להעביר מן העולם את כל הילודים בעיר חרן העתידים, לפי דברי מכשפיו, להורידו מכסא מלכותו.
 העיר צ'רְג'ִיק עומדת על החוף השמאלי של הפרת; מספר תושביה— כעשרת אלפים איש העוסקים עפ"ר במעשה שמן זית ושמשם, באריגת צ'ג ובמסחר הצאן ובמעשה אפיוס.— טְרָעֶש, מפרסמת בשפע מיטיה ובאיריה הטוב והמבריא, אעפ"י שדומה היא ברחובותיה ושוקיה המרפשים ובכלביה הרבים ככל יתר ערי הקדם. בחלונות הבתים אין שמשות ורב התושבים אינם מבעירים אש ואינם מדליקים נרות. מאכלם הוא עפ"ר ריפות חמים בלולות ומְרַכְכּוֹת בחלב חמוץ וכמעט בשר מביש ומלוח. כל הבלייל הזה מתכל גם ביינ־שרף חריף. למרות מיני המאכלים האלה מצינים הם יושבי העיר בבריאותם וכחם הרענן. מספר התושבים כחמשים ושנים אלף. מספר היהודים במרעש אינו ידוע. רב התושבים עוסקים בעבוד עורות מאדמים, בטעיה אָכפּים, באריגת צמר כבשים וקוֹת עזים.— קָבָאן, עיר־מחוז קטנה שמספר יושביה מגיע בערך לאלף וחמש מאות נפש; מפרסמת בשמיחה (שמיחי כבאן). לפנים היתה בירת, ארמינה הקטנה. ז'יתוֹן, עיר מחוז, מספר תושביה כחמשת אלפים איש, רבם ארמנים; ידועה ביערותיה אשר במסביה; אֶל־בָּקֶטֶן עומדת על נחל ג'יהון, בסביבה יפה ומקסמת; מספר תושביה כשבעת אלפים איש.

פלך זור סג'ק זור הוא חלק וילית חלב, אך מטעמים משמריים פנימיים נכדל לסלך מיחד שהפחה שלו תלוי באפן ישר ברעת הזייד לעיני הפנים. שטח הפלך עולה לשבעים וששה אלף קיכומטר מרבע ומספר יושביו—כמאת אלף נפש, לאמר נפש אחת לכל ק"ם.—כל חבל הארץ הזה סגור בין ארמ־נהרים ובין סוריה, בין הויליות דמשק־חלב ובין הויליות בגדד ומוצל, והנהר פרת מחלק אותו לשני חלקים לא שווים. טבע החלק הגדול הוא כטבע ארץ סוריה. לארץ פרת עוד צומחות חורשות מספר ובהן מצאו להם מפלט חיות ועופות בר כמו: חזירי היער, תנים, צבועים, זאבים, שועלים ושקנאים. גם הבקר והצאן, החמור והגמל רבים בפלך הזה בערך למספר התושבים. תבואות השרה (תחטה, השעורה והקיס) מספיקות רק את צרכי הישוב ורק את השמשם זורעים למסחר. בהמת המסע והמשא הוא רק הגמל.
 כל הפלך נחלק לארבע קצ'ות (מחוזים).—הקצ'ה הראשית היא ז'ור ובה עיר מושב הפחה ד'יר־אֶל־ז'ור, מספר תושביה כעשרים אלף איש. העיר עומדת על החוף הימני של פרת במרכז הפלך בין ארם נהרים ובין סוריה;

בתיה—אבן ורחובותיה ישרים ומרצפים. עוד לפני ארבעים שנה היה המקום הזה עיר-ערבית חפשית, ממלכה בתוך ממלכה בין סוריה וארם נהרים, בעמל רבו ואחרי מלחמות קשות וארכות עלה ביד הממשלה התרכית לכבש את העיר ולהכניע את יושביה. לפי מצבה נשקף עתיד מזהיר למסחרה ההולך ומתפתח משנה לשנה ועולה כבר עד כדי שמונת מיליונים פרנק לשנה. העיר מוציאה דרך הלב ודמשק אל גמלי סוריה כבשים, חמאה, צמר ושמשם. למחוז זור נחשבת המודיריה של תדמור עם העיר תדמור (מספר יושביה—ג' אלפים נפש).

תדמור היא פלמירה המפרסמת בחרבותיה הנפלאות. העיר נבנתה על ידי שלמה והוא הושיב בה עבדיו מבני הנכר. תדמור נחרבה ע"י נבוכדנצר ושבה והוקמה מהרה מהריסותיה. בימי הסילייקים נקרא שמה פלמירה, תרגום מדויק של המדה תדמור (עיר התמרים). בימי אדרינוס, בעת שיצאה משפחת אדונת לבמת ההיסטוריה, נחשבה תדמור למדינה רומאית, חפשית במדה ידועה. אדונת השני, הידוע בדבריו ימי ישראל (בחרבן נהרדעא) בשם ספא בר נצר, ואשתו צנוביה יפו ויפארו את עיר בירתם בנגים ופרדסים, בבנינים ענקיים נהדרים, בכתי חמדה והיכלי ענג, בשערי-יהוד ומקדשי אלילים, שחרבותיהם מפליאות עין רואן גם היום. אחרי מות אדונת נסתה צנוביה לפרק על רומא מעל ארצה ויבואו חילות ארלינוס ויכבשו את תדמור (בשנת 272 לסה"נ). המלכה הלכה בשבי לרומא והעיר היתה למשסה (בשנת 273). במאה הששית, בימי יוסטיניאן קיסר ביצנץ שבה העיר לתחיה והוקפה חומה ששרידיה נכרים היום בצפון העיר ובדרומה. אך מן העת שגדודי תימור לינק החריבו את העיר ויהרסוה עד היסוד נשכחה תדמור מן הארץ. רק בשנת 1691 עלו חרבות תדמור מתהום הנשיה ע"י סוחרים אנגלים שעברו אז בארץ, אך לפרסום גדול זכו החרבות רק משנת 1718, אחרי שפרסם התיר המלמר וְלְנִי את תאוריה. מאז החלו תירים שונים לבקר את תדמור. חרבות תדמור עתיקות מאד ויש מהן שמוצאן עוד מימי נבוכדנצר. בין שרידי הבנינים המפליאים בימים נחשבות הרכות היכל השמש. מתחלה היתה תדמור חֲנִיָּה חשובה לארחות המסחר שהיו הולכות מפרס, הרו וארם נהרים דרך מדבר סוריה אל הים התיכון ודרך סלע-ערב אל מצרים, ואח"כ, אחרי מפלת צנוביה, ירד כבוד תדמור וארחות המסחר נטו צפונה דרך הלב ואנטיוכיה.

הקצה השניה היא עֶשְׂרָה. עיר מחוזה היא מְאָדוֹן העומדת על נהר פרת, מספר יושביה — 17,000 נפש. הקצה השלישית — ראס-אל-מאין

1500 נפש) העומדת ב"כ על נהר פרת, והקצ'ה הרביעית היא ב-ו-ק-ק-אל (בה אלף נפש) עומדת על שני עברי נהר פרת.

בפלך זור נמצאות מלבד חרבות תרמור עוד חרבות עתיקות מאד. כך, למשל, משתרעות על פני הכפר קְסִיָּה, לארך חוף פרת, חרבות סְרִיסִיּוּם העתיקה שלשים בארך וארבעה קילומטרים ברחב. בפלך זור נמצאים הרבה מעינות חמים גפריתיים שיוצרים נחל לא קטן היוצא להקלע בתוך חולות המדבר.

(ב) וילית סוריה.

שמחה עולה ל-95,900 ק"מ ומספר יושביה — ל-720,000 איש, לאמרי, 8 נפשות לכל ק"מ. בצפון היא גובלת את וילית חלב, במערב—את הרי נְצִירִיה והלבנון ואת הירדן וים הטלה, ובמזרח את הסנג'ק זור אשר על פני מדבר סוריה. הויליה מכילה את הרי הלכה החורנים, שלשלת מול-הלבנון ובקעת ארם. נהר הברדה עובר בה ומרווה את עמק-רמשק ונבלע באגמי הכצות, האקלים בויליה מלא חליפות ושנויים נמרצים אך בכלל הוא טוב וטבריא. ביערים המעטים הצומחים בגליל הזה נמצאים האלון והצפצפה. בחורן ישנם אוצרות פחם, אשר עוד לא ננעה בהם יד האדם. מכרות הטלה נמצאים ונעבדים במחוז תרמור ובג'רוד (צפונה-מזרחה לרמשק). ובחורן, כעמק הירמוק ובהרי מואב נמצאים מעינות פושרים ומינרליים. בקעת ארם, עמק רמשק ומישור חורן דשנים ופורים עד מאד.

בוילית סוריה זורעים שתי שנים רצופות חטה, שעורה, שפון ודורה, פול והמצה, שמשם, צ'ג ומבק ודשאיים למספוא, וכשנה השלישית מכירים את הארמה. הישרות מביאים חמשה עשר שערים, ואחרי נכיון כל המסים וההוצאות נשארים לאכזר עפ"ר תשעה שערים. מישור חורן ידוע בחמתו הקשה הנשלחת לכל חלקי סוריה וגם חו"ל ררך מפרץ עכו. משבתים יינות קְסִיָּה וקְסִיָּה אשר במול-הלבנון.

יושבי הויליה עוסקים בגדול הבקר (1,600,000 שור והאז) והצאן (1,750,000 כבש ועז). גדול הסוס והגמל רב בכל הויליה. — בפלך רמשק רב מאד גדול חולעי המשי.

עוד סימי קרם קנו להם הערים הגדולות—רמשק, חמה (היא חמת) וחמץ שם טוב בתעשיותיהן השונות, ועוד היום נמצאים גם בכפרים הקטנים הסמוכים לשלש הערים האלה אומנים חרוצים ונבונים מאד. בעת האחרונה עוברת על התעשייה הסורית תקופה קשה מאד: המסים מעיקים עליה עד מאד וקשה לה

לעמד בפני ההתחרות הגדולה עם תוצאות התעשייה האירפאית, ההולכת וכובשת את שוקי הארץ.

בכל הויליה הסורית רבים ענפי העבודה האלה: מלאכת הסויה והאריגה בצמר-גפן ובמשי, שוירת חוטי זהב וכסף לקשוח הבגדים, עשית רהיטים וצעצועים יקרים ומקררים משבצים בדר, רקימת שטיחים, עבוד עורות-דעוים מאדמים, מעשי כלי עשת ונשק. גם כלי-החרס הלבן הנעשים בדמשק ובלבנון יפים מאד. ודמשק מפרסמת גם בשמן הורד היקר היוצא ממנה לכל ארצות הקדם ומדינות אירפא.

הויליה הסורית נחלקת לארבעה סוגים: שאם (היא דמשק), חמה, חורן וכרן (היא קיר מואב).

בירת סוריה היא דמשק, המהללה בפי כל בני הקדם ונחשבת אצלם ל„גן-העדן התחתון“, למיגלית המזרח, לענק היפי ולשער הכעבה.

בין שלחות מול הלבנון אשר בצפון ובצפונות-מערבית ובין סעיפי הריי-חורן אשר מנגב שוכנת דמשק בבקעת אל-עושה (כותא) הדרשנה והסוריה, שמשתרעת מהלך שתי שעות הנגבה ומהלך שרש שעות קרמה וצפונה לעיר. ומרהיבה בקעת דמשק את עין רואיה בשדות בר, יערי זית, רמון, אגוז אפרסק, שזיף ותאנה, בכריטי גפניה המספסות בשריגייהן הענקים מעץ לעץ; ועצי ההרס ופרחי הורד כוללים את הדר אל-עוטה. ולא חנם ענד הרמיון הערבי את המקום הנפלא הזה באגדה המספרת, כי בראות מחמד מראש מול הלבנון את בקעת דמשק התרגש ויקרא: לא רק גן-עדן אחד נתן רמאמינים! בגן העדן (התחתון) הזה איני רוצה ובוחר בגן-העדן העליון! ויפן וילך לו ורגליו לא דרכו על אדמת דמשק.

נהר ברדה הוא אמנה יוצא ממול-הלבנון ומשקה ומפרה בשבע זרועותיו את גן אלהים זה ושפעת מימיו נמשכת דרך תעלות וצנורות אל תוך העיר וממלאה כשמונה מאות וחמישים בארות-מזנקות אשר ברחובות דמשק וגם בורות אין מספר החצובים בחצרות הבתים. משלש החומות הצנורות העתיקות שהקיפו את העיר לא נותרו בימינו כי אם אבנים מנפצות, ועל יסודותיהן בנויה חומה חדשה בתבנית מרבע אך היא אינה בצורה ומלאה פרצים. הקף החומה החדשה כמהלך שתי שעות ובה שמונה עשר שערים. כל העיר נחלקת לשלשה רבעים: רבע המשלימים, רבע היהודים ורבע הנוצרים. הרחוב הראשי הוא הרחוב הישר („דרב אל מסתקים“) העובר כמעט את כל העיר ממערב למזרח בארך חמשה קילומטרים; בו יושבים רב עשירי העיר.

מראה העיר פנימה אינו מצין ביפיו. רב הרחובות צרים ומרפשים ורק הרחובות הקרובים לבתי העשירים רחבים, מרצפים ונקיים. רב הבתים בנויים עץ או לבנה, נמוכים וחסרי חלונות הם; בבתים כאלה יושבים גם עשירים ופנימה מפארים ומקשמים הם בפתוחי אבן, בכלי זהב וכסף, ביריעות מרקמות ובכל סגלות הקדם. חצרות הבתים מרצפות באבני שיש ונמועות עצי למון, תפוחי־זהב, רמון ותאנה ופרחיהן, ובין הנטיעות חצובות בארות מים.

בדמשק רבות מאד החברות, אך על ידן רבים גם ההיכלים הנהדרים. תפארת העיר הם: השנקים המקרים, מסגד האוקמים (ב'מיע־אל־אוקמי'), שהוא באמת אחד מפלאי האמנות הערבית, המבצר (אל־קלעה) שנבנה במאה הי"ג, הפנדקים (חאן), שבהם מתאספות ארחות המסחר. המפאר בבתים האלה הוא החאן של אסד־פשא שהוקם באמצע המאה הי"ח בטוב טעם ויפי מצין. לבנינים הנהדרים שבדמשק נחשבים גם המון המסגדים (כמאתים וחמשים), שרבים מהם היו לפנים בתי־תפלה לנוצרים שנבנו בימי ממשלת ביצניק.

מרכז החיים ושאונם הוא ברחובות העיר ובשוקיה ההומים כל היום מבני עמים ולאמים השונים והמוזרים בטפוסיהם ובמלבושיהם. מספר תושבי העיר ופרבריה מגיע עד מאתים ועשרים וחמשה אלף איש, ומהם כעשרים אלף נוצרים וכחמשה עשר אלף יהודים ולהם שמונה בתי כנסיות גדולים.

דמשק היא מרכז מסחרי גדול לסוריה ולערב. המסחר מפתח בה מאד, אעפ"י שירד פלאים מן העת שנפתחה תעלת סואץ. ענפי העבודה וחרשת־המעשה הפורחים עוד כעת בדמשק הם: גדול תולעת המשי, אריגת המשי והשטיחים, עבוד עורות מאדמים, חרשת עץ (רהיטים יקרים), חרשת כלי נחשת ושאר כלי מתכת מהדרים, אומנות האכפות, הסנדלרות והגדלנות, מעשה ממתקים (עפי"ר פרות מסכרים ומטנגים ועוד). בין יהודי דמשק ישנם הרבה חרשי נחשת, נגרים, סוחרים וחנונים וחלפנים.

בימי החג, לאמור בזמן העליה למכה נערך בדמשק שוק גדול מאד שאין כמוהו בכל ערי המסחר אשר בארצות הקדם. מדי שנה בשנה מתאספים בדמשק מחמשים עד מאת אלף איש מכל צפון סוריה ללזות את עולי הרגל, וביום החמישי אחרי חג רִקְצָ'אן (הוא החדש הקדוש למשלימים, שבו קוראים לצום, לתפלה ולשנה ביום ולאכילה, לשתייה ולבקורי כבוד בלילה) חוגגת דמשק את החג. מרכז האורחה הוא המִתְקָל, אהל משי מרקם זהב פרוש על מוטות כסף. האהל מעון על גמר בעל שתי דבשות ובו שמורות הפרכת החרשה ויתר

(* לפי בִּדְקֶר—300.000 נפש.)

המתנות היקרות—נרבת השלטן לכעבה הקדושה. בראש האורחה עובר האמיר אל חג, הנשיא המפקד מטעם השלטן על האורחה. בהגיגה משתתפים שר הויליה, כל גדולי המלוכה ופקידיה, הכהנים וגדודי הצבא. כלם לבושים בגדי שרר ורוכבים עד סוסים אבירים. גדודי בדוים מלוים את האורחה. מחנה עולי הרגל עולה בערך לעשרת אלפים איש ובהם גם המון רוכבים על גמלים, סוסים ופרדות ומאות נזירים.—החזיון הזה נשנה בדמשק גם ביום שוב עולי הרגל מִמֶּפֶה כעבר ארבעה חדשים, עפ"ר ביום החמשה עשר לחדש סֶפֶר. בעלות האורחה מדמשק היא חונה במזיריב, שהיא כעת גם תחנה במסלת-הברזל העוברת מחיפא לדרעא, ימים אחדים, ואז יהיה בעירה הזאת שוק גדול והמונים המונים נוהרים ונלוים אל האורחה. הדרך מדמשק למדינה היא מהלך כ"ז יום ומדינה למכה י"א יום. אין ספק, שמסלת הברזל שנבנתה מדמשק למכה תמעיט את מספר החללים הרבים שנפלו בדרך הארכה והקשה הזאת.

צפונה-מערבה לדמשק מתנשא ג'בל קסיוס העתיק והגבוה (כשש מאות מטר מעל פני דמשק). הר זה קרח הוא וכלו בנוי אבנים אדמדמות והמשלימים-הערבים ענדוהו באגדות שונות. פה מראים הם את, מערת הדם" אשר בה הרג קין את הבל אחיו, פה הכיר אברהם את בורא העולם ומחמד ירד על ההר הזה מהרקיע התשיעי, ששם קבל את ה"קראן". ומראה נהדר ומקסים מתגלה לעיני העומד על ג'בל קסיוס: מצפון וממערב נשקפת שלשלת מול-הלבנון המלבין משלג; מנגב משתרע פרבר דמשק אֶסְלֵי'ה שבו יושבים מהגרים קרדים וצ'רקסים ופליטי בולגריה וכרית, ומרחוק נשקפים הרי חורן ובשן מכסים צעף תכלת; מדרומית-מערבית נגדה הרי-השיבה הוא החרמון, ובמזרח הולכת ונעלמת לאט לאט ארץ הגנים ואובדת בתוך מדבר סוריה האדמדמ-הצהוב.

הערים החשובות בסנג'ק דמשק הן: דומה, עיר מחוז, מספר יושביה כשמונת אלפים; סמוך לדומה יש כפר אחד גוֹבְּה, שבו נמצא בית-תפלה עתיק מאד ובו מערה קדושה ונכבדה מאד להיהודים ולישמעאלים, כי לפי המסורת הסתתר בה אליהו בברחו מפני חמת בן הדד מלך ארם על משחו את חזאל למלך. במערה דולקים תמיד נרות לכבוד הנביא. והאגדה העברית מוסיפה, שבבית התפלה הזה נגנזו ספרי הקדש שהצילו אבותינו מביית-המקדש.—חֶצְבֵּה עיר מחוז, שוכנת על נחל חצבני בתוך כרמי גפן זית ותאנה, מספר יושביה כחמשת אלפים; רֶשֶׁה—עיר מחוז לרגלי החרמון מקפה גנים, מספר יושביה—כשלושת אלפים; מֶצְלֵקָה—חמשת אלפים תושבים; עיר המחוז אֶל-בֶּקְעָה (תחנה במסלת-הברזל בירות-דמשק) — מספר תושביה 3500 ובה רב המסחר בתבואות

השדה, עשירה בני ידקות השקויים מנחל בְּרִדְנִי; אֶזְבֵּד נִי, תחנת מסלת הברזל דמשק־חיפא, עיר מחוז ובה כ'6500 נפש מקפה גנים וכרמים ומפרסמה בתפוחיה. בעל-בֶּן-עִיר מחוז בבקעת הלכנון, מספר יושביה כחמשת אלפים. בימי קדם היתה בעל־בֶּן עיר עבודת הבעל וכהני און (הליפוליס) הקימו בה היכל גדול ומפאר לאילול השמש. חרבות ההיכל הזה וכמו כן חרבות היכל יִפְיָר והיכל קטן וחומות מכצר עתיק נשארו עד היום והן היפות בכל שרידי המצבות והבנינים העתיקים שבסודיה. בין חרבות בעל־בֶּן נמצאות שלש אבנים גדולות (מריליתונים), אך כל אבן כעשרים מטר, עביה—כארבעה מטרים ורחבה ארבעה מטרים. בחצר ההיכל הגדול עוד נמצאים נדבכים, שרידי הארמון שבנה תודוס קיסר. באבני החרבות העתיקות בנו אח"כ הערבים מכצר גדול. על יסודות ההיכלים העתיקים בנה אנטוניוס החסיד בתי-תפלה שנחרבו בראשית המאה הי"ג. מזרחה לבעל־בֶּן על יד ראס־אל עין נמצאות חרבות נהדרות של היכל רומאי ומסגד משלימי שהוקם בשנת 1271 ע"י מלֶק־אַל־אַסְד. לפי מסורת המתוילים נמצא בבעל־בֶּן קבר שת בן אדם.

בבקעה, על חוף האורנטס, עומדות על תלן שתי הערים העתיקות חֶמֶץ וחַמָּה (חמת).

חֶמֶץ היא אָמֶם העתיקה בירת ממלכת סודיה ובה היה היכל בעל אלהי ארם. העיר מקפת גנים נחמדים, אך מראה זועם, כי בתיה בנויים אבני בולת שחורה. חֶמֶץ היא עיר מחוז ומספר תושביה—כששים אלף איש, רבם משלימים העוסקים בסויה ואריגה ובמסמר. העיר מצוינה באקלימה המבריא, כי הרוח המנשב מים־קִדִישָׁא מצנן ומנעים בה את חם הקיץ. העיר מחברת עם טרפלי בכביש וגם במסלת־ברזל.

חַמָּה היא חמת (אָפִימֶנְיָה העתיקה) עומדת על שני עברי האורנטס בדרך החשובה שבה עוברות הארחות מדמשק למכה. גלגלי־אנשילה היותר גדולים בעולם דולים ומעלים יומם ולידה מים מהאורנטס, הנמשכים בצנורות לכך חלקי העיר. המים נוזלים ומסכים בכל העיר ומשקים בשפע רב את הגנים אשר במסבי מעונות הקיץ של הסוחרים העשירים. חֶמָּה היא עיר הפלך, ומספר תושביה, מדבר שבטי הבדויים התוקעים אהליהם בה, מגיע עד שמונים אלף נפש, רבם משליטים אורגים וסוחרים. חמה מפרסמת בסריגת הבר, ספות, סדינים ופליות (עבאיות). גם חרשת־העור (פרוות ונעלים) רבה בה. אוירה חם ואינו מבריא.

(* משערים שבעמס נזכרה העיר הזאת בשם און.

מהלך שעתים נגבה להמץ—תל-נפיר-מינדס. פה נמצאות חרבות קדש, שעל ידה נצח רעמסס השני את החתים. פרשת הנצחון הזה כתובה על קירות קרןק ואפסמבול.

כארבעים קילומטר מדרום חמץ, בעמק האורנטוס, נשאר זכרון עיר רבלה העתיקה (רבל), שבה נעשו שפטים בשני מלכי יהודה האחרונים, כי שם לקח פרעה נכה את יהואחז בשבי ונכונדנצר נמל אור עיני צדקיהו, אחרי שראה שני בניו נשחטים לפניו.

שתי העירות קלמיה (עיר מחוז, י' אלפים נפש) וחמדיה (עיר מחוז, ה' אלפים נפש) העומדות לרגלי ג'בל נציריה שיכות לסנג'ק חמה.

בשני הסנג'קים חורן וכרך המשתרעים נגבה לדמשק עד סלע ערב אין ערים גדולות. הישוב מצער הוא ומפזר מאד. המתצריף החורני יושב בנבי-א'וב, עירה קטנה הסמוכה לשיך-סעד (כפר קטן ובו מצאו כתבות עתיקות וביניהן גם עבריות). קניך, עיר מחוז בחורן, מספר תושביה כחמשת אלפים נפש. במקסימה נמצאות הרבה חרבות יפות. צלךד היא סלכה העתיקה, עיר מחוז גדולה בבשן; בה הרבה בתים ומגדלים עתיקים הטובים לדורות גם היום; גם מבצר עתיק והרבה שרידים קדומים נמצאים בה. קניטך (קנת העתיקה), עיר מחוז (כה כאלפים נפש), שוכנת בעמק בין שני ראשי ג'בל-חיש. למחוז הזה יחשבו בניגם היא בעל גר ותל-אל-קאדי. בסוף ימי הבית השני היתה בניאס עיר גדולה וכעת היא כפר קטן ובה חרבות יפות מתקופת הרומאים הערבים והצלבנים. ותל-אל-קאדי הוא תל שעליו עמדה לישדן ובו מקור אחד משלשת פלגי הירדן; קצר אל-חרירי, עיר מחוז, ומספר יושביה כששת אלפים נפש, עומדת על ואדי קנת. דרעאת היא אדרעי, עיר מחוז, ותחנה במסלת הברזל דמשק-מכה; מספר יושביה כשבעת אלפים נפש. אום קים היא גדר העתיקה אשר בקרבת הירמוק; תחנת מסה'ב חיפאדמשק. בה מעינות גפריתיים חמים והיא מראה בנינים עתיקים מפליאים עם שערים ועמודים מחמכים. בקרבת העיר נמצאות מערות רבות, שבהן יושבים עוד היום עניי הערבים. צפונה לה—חמת על הירמוק היא אמתום הרומאית הנזכרת אצל יוסיפון, בה שלשה מעינות תרופה; מהמגדל שבנו הרומאים על המעינות האלה נשארו עד היום רק חרבות. בין העיר סלכה ואדרעי נמצאים שרידי קצרך העתיקה—חרבות עתיקות נפלאות. בחרבות האלה מצאו כתבות עתיקות ביונית, רומית ושפת בני נביות. עגלוך, עיר מחוז עומדת במורד ג'בל עגלוך, מספר יושביה כ'2500 נפש.

כרך (קיר מואב העתיקה) עומדת בקצה ים המלח נגבה, מקפת חומה בצורה עוד מימי מסעי הצלב; עיר הפלך, מספר תושביה כחמשה עשר אלף. סלט היא רמות גלעד או רמות מצפה (היתה עיר מקלט ועיר הלויים) עומדת בסביבה יפה עד מאד. מספר יושביה—כשמונת אלפים. בקרבת העיר נמצא הר הושע (ג'בל נבי הושע). לפי המסורה הערבית נקבר בו הנביא הושע וקברו קדוש למשלימים ולשבטי הברויים. למחוז סלט נחשבות: עמון היא רבת בני עמון, יושביה צרקסים, מסביב לה הרבה חרבות עתיקות, ודיבון היא דיבון, בה מצא חוקר הקדמוניות קלרמונט גנו את עמוד הנצחון של משע מלך מואב עם כתבת עברית-כנענית שחקקה בימי אחזיה מלך ישראל, כשמונה מאות ושלושים וישש שנה לפחב"ש.

סנג'י חורן וכרך עשירים בשרידי מצבות עתיקות, אך היפות בחרבות הן הרבות פֶּסְרָא (ושם עיר הסלע). בעיר הסלע ישבו החורים הקדמונים, אח"כ היתה בירת שבט נביות מבני ישמעאל. במאה הרביעית לפחב"ש מרדו בני נביות באדומים ויכבשו את סלע ערב. בימי טרינוס נספחה ארץ נביות לרומא. כעת נמצאות בעיר הסלע רק חרבות היכלים, בתי-חזיון וארמונות עם הרבה כתובות יוניות ורומיות.

בקרבת עיר הסלע—מָעֵן, עיר מחוז תחנת מסלת הברזל החיג'אזית, בה כחמשת אלפים תושבים, רכס צ'רקסים.

פלך (מצתרפית) שטחו עולה ל-6500 קילומטר מרבע ומספר יושביו ל-400,000 איש לאמור 60 נפש לכל ק"מ. הפלך מכיל את ההרים המערבים של סוריה המרכזית. במזרח גובלת אותו וילית דמשק לכל ארך הברקעה, בקעת ארם, בצפון ובדרום גובלת אותו וילית בירות, ובמערב—כל חוף הים אשר מטרפולי עד צידון, מלבד העיר בירנת. אחרי מלחמות-הדם בין הדרוזים והמרוניים נבדל הלבנון בשנת 1862 מוילית דמשק ויהי לפלך בפני עצמו. בראשו עומד שר-פלך נוצרי הנמנה ע"י השלטן ונאשר ע"י צירי שלש הממשלות: צרפת, אנגליה ורוסיה. שר הפלך הנכתר בתאר מושייר (מְרִשָּׁל) אינו תלוי בדעת שרי מדינות סוריה והוא בא כמשא ומתן ישר עם השער העליון. על יד שר הפלך—מועצה (מג'ליס) ובה משתתפים י"ב חברים הנבחרים על ידי תושבי הלבנון. יושבי הלבנון זכו באופן זה לשלטון-ביית (אבטנומיה) גמור. יש להם צבא טיחוד ובתי דינים טיחודים. כל המתצרפיה נחלקת לשבע קצות (מחוזים) ולמודיריה אחת. בראש כל עיריה או כפר עומד שיך שהוא גם השופט הנבחר ע"י התושבים ונאשר מטעם שר הפלך.

גדול תולעי המשי תופס מקום בראש במשק הכפר, ולכן מרבים מאד עצי התות בהר הלבנון, ועבודת האדמה עומדת רק במדרגה השנייה. הגפן וכל מיני עצי פרי עולים יפה מאד כחבל הלבנון וממנו יוצא יין הזהב, שקנה לו שם טוב בכל העולם. התעשייה וכל משק הכפר מצמצמים רק בגדול תולעי המשי ובמעשה שמן הזית והיין.

בקצה צפון הפלך עומדת עיר בָּטְרוֹן על חוף הים בין טרפולי וגבל, עיר מחוז ובה נמל קטן. יושבי העיר, שמספרם כחמשת אלפים נפש, עוסקים בעיד הספוג הנשלח בכמות גדולה לחו"ל. בְּשָׂרָה, אצל קבוצת הארזים העתיקים, מספר יושביה כחמשת אלפים נפש; גָּבֵל (ג'ביל, היא ביבלוס העתיקה), על חוף הים צפונה לבירות, בין ג'וניא ובטרון, ובה כאלפים נפש; דִּיר-א-ל-קָמָר, עיר יפה מאד במרכז נוף הדרומים ובה כשמונת אלפים נפש; בית-א-ל-דִּין, מספר יושביה כארבעת אלפים ובה מעון-קיץ של שר הפלך; ג'זיר, יושביה כשמונת אלפים נפש, מחברת עם הנמל של ג'וניא בכביש מתקן; ג'וניא, עיר נמל קטן ומחברת עם בירות במסלת הַרְמֻנִי, מספר יושביה כשמונת אלפים נפש; בית שָׁבָא, בה כשמונת אלפים איש והתעשייה מפתחה בה מאד. הגדולה בכל ערי הלבנון היא זחלה, בה כחמשה עשר נפש. כלה מקפת כרמי גפן ובתיה היפים בנויים כעין זירה במורדות הגבעות, וברחובותיה עובר נהר בְּרָדְנִי. אויר העיר צח ומבריא ובימי הקיץ נוהרים אליה המוני אנשים מכל קצות סוריה לנוח ולהחליף כח. זחלה סמוכה לתחנת מועלקה אשר במסלת הברזל העוברת מבירות לדמשק. המסחר רב מאד בעיר הזאת וביחוד מסחר היין. עֲלִי-כפר נחמד ונוח קיץ לבני הארץ ולעשירי מצרים, רחוקה מבירות 21 קילומטר במסלת הברזל העוברת לדמשק. מספר תושביו — כ 2500 נפש. נגבה לבירות עומדת העירה שְׁנִיפָא, מספר יושביה כתשעת אלפים נפש.

ג) ויליה בירות.

שטח הויליה הזאת עולה ל'16000 קילומטר מרבע ומספר יושביה עולה ל'530.000 נפש, לאמר 33 נפש לכל ק"מ. הויליה משתרעת בין הים ובין הירדן ומעיפי הרי נציריה. ההרים האלה יחד עם הרי הגליל ואפרים המסתעפים מהרי הלבנון מכסים את כל הנוף, מלבד עמק יזרעאל ורצועות שפלה וגיאות מעטים. כל הנוף הזה מברך בשפע מעינות, פלגים ונחלים. העצומים במים האלה הם: נהר-א-ל-כביר ונהר אל קסמיה, העוברים בו ממזרח למערב,

ונהר הירדן המבדילתו מהויליה הסורית. הויליה עניה במכרות מלח, אך עשירה במעינות חמים. המציינים בהם הם מי טבריה, שאולי יחידים הם במינם וראשונים בכל מעינות העולם לרפא תחלואים שונים, כמו מחלת השגרן והצרעת. היערים המעשירים את ההרים זעיר שם זעיר שם מכשירים את חבל הארץ הזה למטעי עצי פרי שונים; הגפן והזית, תפוח הזהב, הלימון והתות צומחים פה ושם מצרבים עם הצנובר, האלה והאלון ושאר עצי מחט. החטה והשעורה והשמשם, הטבק וצמר-הגפן והמשי הם תוצאות המשק הכפרי; קנה הסכר והתמר, שיצר עתה עוד לא הרבו התושבים להתעסק בגדולם, עולים יפה בארץ החוף דרומה. בוילית בירות רבה מאד טוית המשי וצמר הגפן; טרפולי מצמינת בחרשת הסבון ובאריגת כל מיני משי ומלמלה (מוסלין) ושאר אריגים דקים וקלים.

חבור הדרכים מתקן בויליה הזאת יותר מכל שאר מדינות תרכיה; כבישים טובים מחברים את שני הנמלים הראשיים, טרפולי ובירות, עם שלש הערים הגדולות: חמה, חמץ ודמשק. ומסלות-ברזל עוברות מבירות לדמשק ומחיפה לדרעא. המסחר המובא והמוצא דרך שני הנמלים הנ"ל ודרך הנמלים הקטנים של לודקיה, צידה (צידון), צור, עכו וחיפא עולה למאה ושלישים מיליון פרנק לשנה. הסחורות הנשלחות הול' הן עפ"י: שורים, כבשים ועזים, פקועות משי, חמה ושאר תבואות השדה, שרשי שוש ופירות שונים.

וילית בירות נחלקת לחמשה סג'קים: בירות, לודקיה, טרפולי או טרבולוס, עכו ובלקא או נבלוס (שכם).

הערים החשובות בויליה הן: בירות היא ברישום העתיקה, נזכרת בכתובת הגצתון החקוקות על קירות קרנך (ראה לעיל) וגם בטבלאות תל-עמרנה. בירות—עיר מושב הואלי, מספר יושביה כמאה ועשרים אלף נפש, רבם נוצרים בני כמות שונות, ורק החקק הרביעי מהתושבים (36,000) משלימים הם. מספר היהודים כששת-כשבעת אלפים, רבם ספרדים. העיר בנויה על סלע נעין זירה ומראה מרחוק, מצד הים, יפה מאד. חוף בירות הוא הטוב שבנמלים אשר בדרום אלכסנדריה והשני לפי סחרו הגדול אחרי אומיר בין כל חופי אסיה המערבית. מפרץ גיאורג הקדוש, שהעיר בנויה עליו, הוא מחסה טבעי לאניות מן הסערות והסופות והנמל המלאכותי, שנבנה לפני שנים אחדות ע"י חברה צרפתית, הוא חסות בטוחה לאניות הרבה. כאלפים אניות באות אל בירות מדי שנה בשנה. ערך בירות רב גם בתור שער למסחר דמשק והלבנון. דרך בירות מוציאים כל שנה הרבה פקועות משי, שמשם, קמח, סובין, צמר צאן וצמר גפן, שמן, חמה, זיתים, ותמרים, טבק, אוג (סומאק), אפרסקים מיבשים, שבת,

המאה ונבינה, כבשים ועמילן. ונכנסים : סכר, קהוה, אריגי צמר ומשי, שיש, נפט, סממנים שונים, כלי פלדה, מתכות ברזל, עופרת וכלי נשק. מלבד מסלת הברזל המחברת את העיר עם דמשק, חורן, ברג'יק, המין וחמה מחברת העיר עם הלבנון ע"י טרמוי.

בבירות נמצאים שני בתי-ספר גבוהים: האחד נוסד ע"י חברת נדיבים פרוטסטנטים שבנוי-ירוק ונקרא בשם «Syrian Protestant College» והשני נוסד ע"י הישועיים הצרפתיים בשם «Université de St. Joseph». בשניהם סתוחות מחלקות לתורת הרפואה וההקחות ובאמריקאי יש גם מחלקות למסחר ולהוראה. בבירות נוסד ומתקים בית הדפוס הערבי הראשון בסוריה. כעת נמצאים בה בתי דפוס רבים ערביים ועתונים יומיים רבים מופיעים בה.

הערים החשובות ביולית בירות הן:

דודקיה—עיר פלך, עשירה במעינות מים, משבחת בטבק שלה, ומספר יושביה— כ"ב אלף איש. רב התושבים בסנג'ק הלודקי— נציירים ואסמאעלים. בכל הפלך עוד עומדים על תלם מצודות ומבצרים מימי מסעי הצלב. נגבה ללודקיה וצפונה לבירות עומדת טרפולי העתיקה, רחוקה כקילומטר אחד מחוף הים ונמלה הוא אל-מינה, ובשניהם כחמשה וארבעים אלף תושבים, מהם כעשרת אלפים נוצרים ומשפחות יהודים אחדות. דרך נמל טרפולי מוציאים כל שנה הרבה פקועות משי, סבון, תפוחי זהב, בצלים וביצים. המסחר המוצא עוכה בערך ל"א-י"ב מיליון פרנק לשנה. ומכנסים דרך הנמל שר טרפולי: אריגי צ'ג ומשי, ארו, סכר, שמנים, עצים, נפט, עורות, סממנים שונים, כלי נשק. המסחר המובא מגיע עד כדי 18-20 מיליון פרנק בשנה. בקיץ שנת תרע"א נגמרה מסלת הברזל המחברת את טרפולי עם חמין. נגבה לבירות עומדת צידון, עיר מחוה (מ'ז אלף תושבים רבם משלימים ומתואלים וכשבע מאות יהודים). בסביבה פוריה, מלאה שדות ופרדסים ונגים נחמדים, המצמיחים הרבה תמרים, תפוחי זהב, לימונים, תאנים, וזיתים. שסקים (מיספעלן) שקדים, אפרסקים, משמשים ובגנים. כל הגנים והפרדסים האלה מתרום ע"י תעלות הנמשכות מנחל אל-חולקה הנופל הימה מהלך עשרים דק צפונה לעיר. דרך נמל צידון משתלחים חו"כ דגן חורן, פירות העיר, שמן זית ומשי מנגב הלבנון. צידון מקברת בכביש עם בירות.

צור (ו' אלפים נפש, יותר ממצחיתם מתוילים). חלק מצור העתיקה נגבה בשנת 2750 לפני המנין הרגיל על אי קטן הרחוק מהחוף כאלף ושש מאות צעד. בשנת 332 נבש אלכסנדר מוקדן את העיר וישפך סוללה רחבה ששים

מטה, שחברה את האי עם היבשה. חרבות צור מקצתן מוצאן מימי קיסרי רומא ומקצתן מימי מסעי הצלב. צפונה לצור חרבות צרפת (טלכים י"ז, ט') הנודעת היום בשם כפר צרפנד. — עכו עיר בצורה, מספר יושביה כחמשה עשר אלף איש רבם משלימים ובהם רק משפחות יהודים אחדות.

ח'פא עומדת לרגלי הר הכרמל צפונה, בה נמל קטן עם מפרץ גדול. מספר יושביה כעשרים אלף איש משלימים ונוצרים, מספר היהודים כאלפים נפש. בשנים האחרונות הולכת ומתפתחת העיר ועתיד מזהיר נשקף למסחרה וכישובה. ממערבה לעיר יש מושבה גרמנית גדולה מבני עדת ההיכל. למחוז ח'פא נחשבות המושבות העבריות; זכרון יעקב ובנותיה שפיה ואם-אלנ'קל וגם המושבה החדה'. — נצרת, בגליל באמצע הדרך בין ים התיכון ובין ים כנרת, מספר יושביה כעשרת אלפים נפש, מהם כשבעה אלפים נוצרים והנשארים—משלימים. אעפ"י שנצרת סמוכה לטבריה בכל זאת עומד מחוז תחת פקודת הפחה הירושלמי. — טבריה, עיר מחוז, עומדת במישור צר בין ים כנרת ובין הר המגביל אותה מפאת מערב והיא מקפת משלשת רוחותיה חומה גבוהה. ע"י רעש הארץ בשנת תקצ"ז נפרצו בחומה פרצות רבות ונכחן וכן דרך השער האחד של החומה באים העירה. העיר מפורסמת במעינותיה החמים הנמצאים לרגלי ההר אשר כמזרח העיר. מספר יושביה כתשעת אלפים איש, מהם כשבעת אלפים יהודים, 1500 משלימים וחמש מאות נוצרים. בטבריה נמצא קבר ר' מאיר בעל נם ועליו בנוים שני בתי כנסיות גדולים ויפים, האחד לאשכנזים והשני לספרדים.

צפת, עיר מחוז, עומדת על גבול בקעת הירדן, על אחד מהרי הגליל הגבוהים (828 מטר). אוירה זך ומבריא ומעינות רבים מכל עבריה. מספר יושביה 24.300 איש, מהם 12.500 יהודים, 9800 משלימים ו-2000 נוצרים.

בסביבות העיר מערות וקברים רבים אשר לפי המסורת הם קברות התנאים והאמוראים, ויהודי צפת הולכים בימים קבועים בשנה להשתטח ולהתפלל על כל אחד מהקברים האלה.

מהלך שעה מצפת עומד כפר מירון ובו נמצאים לפי המסרה קברי ר' שמעון בן יוחאי ור' אליעזר בנו. על מערת הקברים בנוי בית-כנסת. מדי שנה בשנה נוהרים המונים המונים מאחינו יושבי סוריה וא"י מקרוב ומרחוק אל מירון, להגרב פאר והדר את חג הלולא דרשב"י כיום פסירתו הוא יום ח' אייר (ל"ג בעומר). מושבות הגליל הן: ראש פנה, יסוד המעלה, משמר הירדן, מחנים, קטלה, סג'רה, יטה, מסחה, מלחמיה, כנרת, מרחביה, דנגניה, סוריה, מצפה.

דמשק

חרמון

צידוקים

נהר הירדן

מטולה

איתרוס
ימוד המעלה
משחר הירדן
מתנים
ציונים
ראש פנה
מורן
צפת

בנייהוק
מנפה
מנצריה
כנרת
גומה (בגאל)
תלחמיה
מסחא
הר גבור

דרעאת (אדרעי)

שמרון

שכס

יבוקה

קלט
(דמות גלעד)

ירדן

ירושלים

בית לחם

חברון

חזפה

מנצרת
אס-אל-ג'נא
שכיה
זכרון

מנצרה
חדרה

כפר קנה

פתח תקוה

יפן

יהודה
מקוה ישראל
לוד
בית קרית

רמלה

חלדה

מוצא

עקרונ
גדרה
קטמנא

עזה

ארץ ישראל

מושבות היהודים

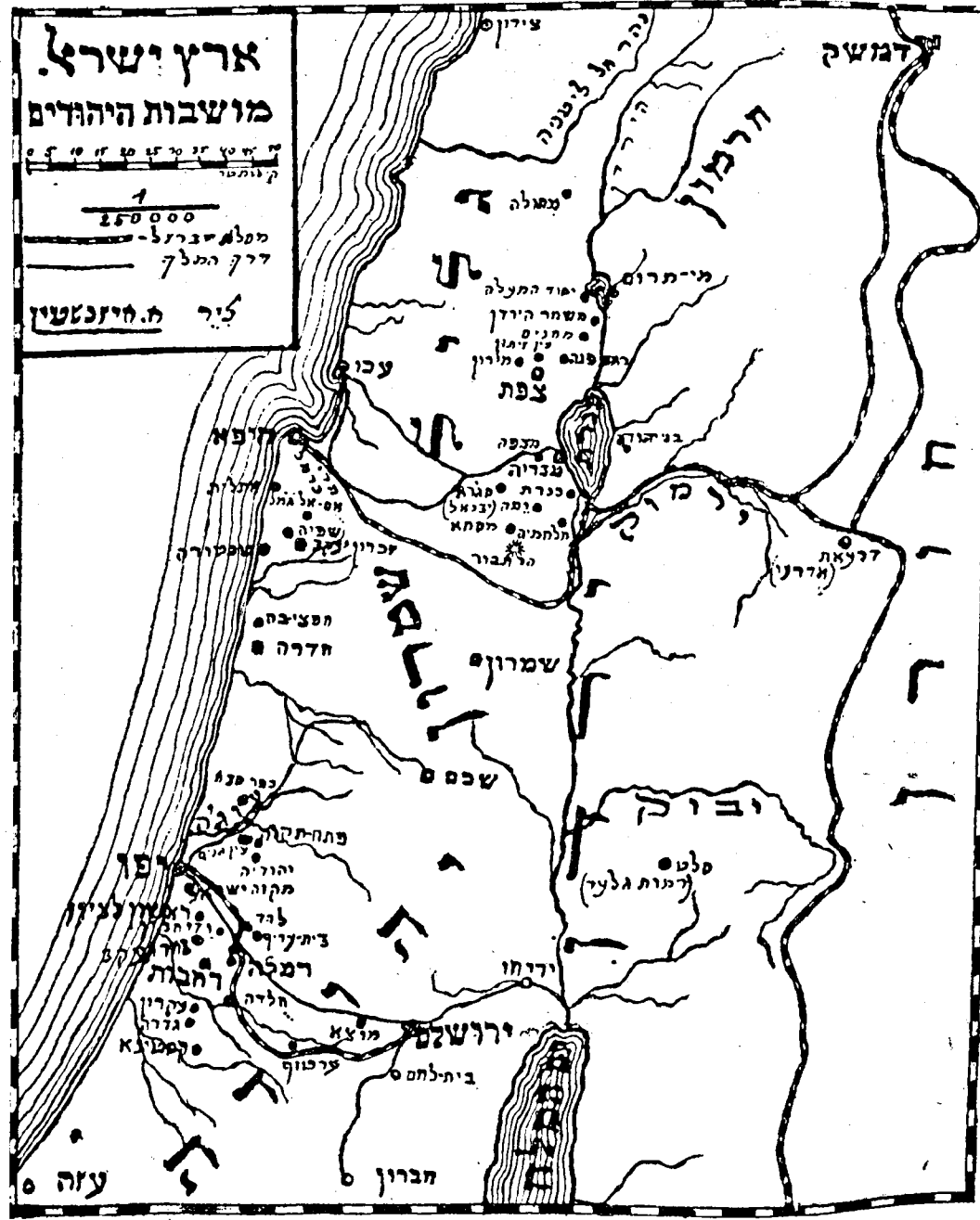
0 5 10 15 20 25 30 35 40 45 50 55 60 65 70 75 80 85 90 95 100 ק"מ

1
250000

מסלול שבועות-ל

דרך המלך

צ"ר ה. היזכשעין

מחיפא דרומה עד ליפו אין ערים גדולות וחשובות במסחר ובתעשייה. נגבה לחיפא נמצאות חרבות העיר העתיקה קַסְרֵיָה, שנבנתה ע"י הורדוס לכבוד אוגוסטוס-קיסר ובה ישבו נציגי רומה. כעת היא כפר קטן שרב יושביו הם צרקסים. העיר הראשית במנג'ק בלקא היא נבלום, שכנס העתיקה. מספר יושביה 24-830 איש (רובם משלימים) ומהם כמאה ותשעים שטרונים. שכנס עומדת בין ההרים גרזים ועיבל בעמק פורה מאד. שפע המים מחיה את כל העמק בצמחים וכל הדר הפלורה הקבטאנית שפוך עליו. פה משגשגים ופורחים השקד והרמון, התאנה והזית, הלימון והגפן, והתמר נושא כפותיו עליהם. צפרים מוזרות מחיות את האויר ודגים קטנים משחקים בסלגי המים. ביחוד נהדר מראה שכנס מראש הר גרזים.

סמוך לכפר בַלַט העומד לרגלי הר עיבל נמצא לפי המסורת קבר יוסף הקדוש ונערץ מאד גם למשלימים ולשטרונים.

כמהלך שעה משכנס עומד הכפר סַבְסַטְיָה במקום העיר שטרון, שמכל שכיות המדחה לא נשארו רק חרבות שוממות. בחפירות שנעשו בשנים האחרונות בסבסטיה גלו חוקרים אמריקאים את יסודות שטרון העתיקה ושרידי ארמונות ובנינים וכלי-חרס מימי מלכי ישראל ומתקופת שלטון היונים והרומאים.

עירות המחוז הן: ג'ַיִן היא עינגנים בדרום עמק יזרעאל, ובה כאלפים נפש; סול-כרם, עירת מחוז בדרך מיפו לשכנס, מספר יושביה כאלפים נפש.

פלך ירושלים (מתצרפית) ירושלים, שטחו עולה ל-17,000 קילומטר מרבע, מספר יושביו 342,000, לאמור 30 נפש לכל קילומטר. הפלך הזה משתרע נגבה לזילית בירות ומכיל את ארץ יהודה העתיקה. שלשלת הרים עוברת בה מצפון נגבה ויורדת הימה אל השרון והשפלה וקדמה לבקעת הירדן וים המלח. בעבודת האדמה עוד רבה מאד העוונה בסלך הזה, אך מושבות היהודים שנוסדו בשרון ובשפלה מוכיחות עד כמה פוריה ומברכת האדמה הנעבדה בידי עובדים חרוצים ומשכילים. התעשייה הראשית בפלך ירושלים היא מעשה היין, שמן הזית והשמשם, חרשת הסבון, עבוד עורות ואריגת בר. גדול הבקר והצאן לא רב בפלך.

מסלת הברזל עוברת מיפו לירושלים; יש גם דרכים מתקנים כמו הכבישים הסלולים מיפו לירושלים ומירושלים לשכנס ולחברון, אבל רב הדרכים מקלקלים. המסחר הראשי יוצא ונכנס דרך יפו ועזה ועולה לחמשה ועשרים מליון פרנק לשנה (עד כשבעה עשר מליון מהסכום הזה מגיע מחיר הסחורות

המוצאות). רב הסחורות הנשלחות הו'ל הן: חטה, שעורה ושמשם, תפוחי זהב, זיתים, שקדים, ענבים, יין, שמן וסבון.

העיר ירושלים (אל־קֶדֶש־אֶשְׁרֵיהָ) נחלקת כעת לשתיים: להעיר הישנה העומדת במקום ירושלים העתיקה ומקפת חומה, ולהעיר החדשה הכוללת את הפרברים והשכונות הרבים שנבנו מחוץ לחומה בארבע רוחותיה וכיחוד בצפונה.

העיר הישנה בנויה על ארבעה הרים: בצפון—על הר בצעת א (770 מטר), במרכז—על אקרא (784 מטר), במזרח—על הר מוריה (744 מטר) ובדרום—על הר ציון (777 מטר). והרים סביב לה: הר הזיתים (ג'בל אל-טור 818 מטר)—במזרח, קֶפְפִּוּס—בצפון וג'בל כִּיר־אבו־טור—בדרום. ירושלים גבוהה כשמונה מאות מטר מעל פני ים התיכון ומקפת משלשת עבריה גיאיות עמקים: נחל קדרון, גיא בן הנם ועמק גיחון או עמק רפאים. צפונה היא מתאחדת עם רמות יהודה ומצד זה היתה העיר פתוחה להתנפלות האויב, ולכן קל היה להגן עליה וקשה מאד לצור עליה. החומה הגדולה המקפת את העיר העתיקה נבנתה בשנת רס"ו (1536) על ידי השלטן סולימאן הגדול, גבהה 12 מטר והקפה 4 קילומטר ושלשים וארבעה מגדלים בה ושבעה שערים: באב־אל־חליל הוא שער חברון ויפו, באב־אל־עמוד הוא שער שכם ודמשק, באב אל־קֶבֶאט הוא שער האריות (על דבר ארבעת האריות החצובים משני עברי השער), באב מעֶרְבִי הוא השער הקטן או שער האשפות, באב נבי דאוד הוא שער דוד או שער ציון (כי עומד הוא בראש הר ציון), באב עבדול חמיד הוא השער החדש שנפתח רק בשנת 1889 ובאב אל־זהרא הוא שער הודרום.—בהר הבית נמצאות מערות עתיקות ועליו עומד מסגד עמר ולמערכו, הכתל המערבי. דרומה ומערבה להר ציון וגם עליו הרבה חרבות ומערות ושם קברי מלכי בית דוד. לא רחוק משער שכם נמצאת מערה הנקראה בפי המסורה, מערת כלבא שבוע" ובה הרבה נוכים ותאים אחדים, אבל לסי מסורה אחרת יותר קרובה אל האמת נמצאים פה קברי הלני מלכת אֶדְיָב ובית משפחתה. כמו כן מראים מחוץ לחומת העיר, מערת צדקיהו, הצר המטרה, אבל המסורת הזאת אינה עומדת בפני הבקרת.

לרגלי הר הזיתים נמצאות שלש מצבות עתיקות. הראשונה נקראת בפי המסורה יד אבשלום, סמוכה לה חצובה בסלע ההר מערה גדולה הנקראת בפי ההמון, בית החפשי' של המלך עזיהו. אולם הכתבת החרוטה מעל העמודים מעידה שהמערה הזאת היא מערת הקברים של משפחת הכהנים לבית חזיר (דבה'א כ"ד ט"ז). אצל המערה הזאת עומדת מצבת קבר זכריהו.

להמצבות העתיקות האלה נחשבת גם מערת קבר שמעון הצדיק. ביום ל"ג בעומר ינהרו המונים המונים מהיהודים יושבי העיר מעלות השחר עד שקיעת החמה להתפלל על הקבר, לבלות ולחג את היום הזה בחדשת עצי הזית הקרובה לקבר הקדוש הזה. — לא רחוק מקבר שמעון הצדיק מראים את, מערת סנהדרי קטנה ומהלך רבע שעה מקבר שמעון הצדיק, על הדרך העולה לכפר נבי סמואל, חצובה מערה גדולה בסלע ההר ובה תאים וזכין רבים. המערה הזאת נקראת בפי המסורה, מערת סנהדרי גדולה.

כל יושבי העיר שותים מי בורות הנקיים בימות הגשמים. בנאי בן הנם נמצא עין רוגל (ב"ר א"ב בערבית). בשנה גשומה מתגבר המעין הזה ומימיו עוברים ושוטפים הירדנה. לא רחוק מעין רוגל נמצאים מי השלח במערה חצובה בסלע ההר. בזרוע הדרומית של הר המוריה, בדרומית מזרחית העיר, חצובה תעלה עתיקה נפלאה במינה הלא היא הג'ק'ה או תעלת השלח, שבימי קדם היתה מספקת מים ליושבי עמק הירדן והר ציון.

בירושלם רבים מאד בתי הכנסיות, מוסדי הצדקה ובתי הספר והחנוך של היהודים ובתי התפלה והמנזרים של כל מיני הכנסיות הנוצריות. הגדול בבתי התפלה הנוצרים עומד על המקום שאומרים עליו רב הנוצרים, כי שם קבר ישוע. בכל שנה ושנה עולים אלפי נוצרים מאמינים מכל כנסות הארץ להשתטח על קבר משיחם.

הישוב בירושלם הולך ומתרבה משנה לשנה והעיר הולכת ומתרחבת מחוץ לחומת העיר העתיקה. היהודים נוטרים חלק כראש בבנין השכונות והפרורים החדשים. מספר יושבי ירושלים עולה ל 75,000 איש הנחלקים לפי אמונותיהם בסדר זה: יהודים (אשכנזים, ספרדים, תימנים, פרסים, בוכרים וכו')—כארבעים ותשעה אלף, משלימים כעשרת אלפים והנשארים—נוצרים בני כתות שונות. רב יושבי ירושלם מתפרנסים מן המסחר והחנונות ומסוגי אומנות שונים. בין היהודים רב מאד מספר האומנים והפועלים והחנונים הקטנים, ורק החלק העשירי מהם, רביתו—זקנים, חיים מכסף, החלוקה.

ואלו הן שאר הערים החשובות פחות או יותר בסלך ירושלם: חברון (אל"חליל), ישוב קרום מאד, עיר מחוץ מספר יושביה 17,900, מהם 1200 יהודים ונוצרים 200, הנשארים—משלימים. רב יושבי חברון—עובדי אדמה וכורמים גם סוחרים, אורגניבד גם ועושי זכוכית וכלי-חרס. מסביב לעיר הרים מכסים עצים נחמדים וכרמים. אויר העיר זך ומבריא מאד ובימי הקיץ באים אליה מכל הסביבה להנפש ולשאף רוח צח. בתוך העיר, מערת המכפלה ועליה

בני מסגר יפה. המערה הקדושה מְרַצַּפַת באבנים גדולות ומְלַמְּשׁוֹת אשר ארכן ורחבן משיש עד שבע אמות.

בתוך העיר מראים את קבר אבנר בן נר ומחוז לעיר—את קברי עתניאל בן קנז וישי אבי דוד. ובמנזר הרוסי הרחוק מהלך עשרה דקים מהעיר עומד אלון זקן מאד מְקַקֵּף גדר אבנים הנקרא בפי המסורה, אלוני מִמְרָא'. הקף החלק התחתון של גזע האלון 10 מטרים. בגבה תשעה מטרים מהארץ משתרב האלון לארבע שריגים גדולים. מלפנים היה לו שריג חמישי שנפשה לפני כארבעים ושש שנה ע"י השלג הרב אשר ירד אז והשריג הובא לבריטניה.

בית-לחם, עיר מודירה, עומדת על שני גבעות מְקַפֶּה כרמי גפן וזית ועצי שקד ותאנה, מספר התושבים 11,000, כלם נוצרים בני כתות שונות. התושבים עוסקים מלבד עבודת האדמה, בגדול הצאן ובמסחר, בפתוח עין ואבן ובמעשה כלים שונים מדר וחמר ועצי זית המוצאים להם קופצים רבים בכל העולם וביחוד באמריקה.

ירחו, כעת כפר שמספר יושביה כמאתים וחמשים ומהם יהודים אחדים. אצל הכפר מעין הנקרא בפי ילדי הארץ „עין-שֶׁלְמֵן". המעין יוצא בשפע מהאדמה ונכנס לברכה גדולה שארכו 12 ורחבו 7,60 מטר ומשם הוא שופף ועובר כנחל קטן אל השדות והגנים אשר בסביבות הכפר. בפי המסורה הוא נקרא „מעין אלישע" (מלכים ב' כ"א).

יפו, עיר מחוז, החוף הראשי בא"י בה כחמשים אלף נפש (משלימים כשלישים ואחד אלף, יהודים 8,500 ונוצרים כאחד עשר אלף נפש). המסחר והתעשייה הולכים ומתפתחים בה משנה לשנה. סביבה פרדסים רבים וממנה נשלחים תפוחי זהב ולימונים לכל הארצות.

דרך יפו מוציאים לארצות שונות: תפוחי זהב ולימונים (מסחר זה מכנים לארץ כארבעה וחצי מליון פרנק לשנה), חסה, קטניות, שמשם, חנמל, שמן, סבון, צמר צאן, עורות, כלי קדש מעשה צדף ועץ-הזית. ונכנסים לא"י דרך יפו: אריגים שונים מאנגליה, צרפת, גרמניה, אסטריה ואיטליה (במחיר כששת מיליון פרנק לשנה), סכר מאסטריה, צרפת ורוסיה, קהוד, טבק; ברזל מגרמניה ואסטריה, בלגיה, אנגליה ואמריקה (במחיר כשני מליון פרנק, בערך), עצים לבנין ולרהיטים מאסטריה ורוסיה (במחיר מליון פר').

דמלה, מספר יושביה כעשרת אלפים איש, ומהם עשרות אחדות יהודים וכאלפים נוצרים. רב יושביה עובדי אדמה, סוחרים ואומנים. העיר מְקַפֶּה כרמי זית ובה מגדל גבוה שנבנה במאה השביעית ע"י שלימאן, אחד

הכליפים מבני אִמְיָה. סמוכה לה לוד העתיקה. גם היא מפורסמת בכרטי זיתיה, בה כשנמת אלפים נפש, רבם משרימים ומספר הנוצרים כאלף וחמש מאות ויהודים בה מעט מאד. סמוכה ללוד, קרן בן-שמן' אחזת הקרן הלאמית. שתי הערים האחרונות הן תחנות במסלת הברזל העולה מיפו לירושלם.

עזה עיר מחוז בנגב הארץ, בשפלה, קרובה לשפת הים; מסביב לה גנים נחמדים ושדמות תבואה, אדמתה סוריה מאד ומוציאה דגן בשפע רב והוא נשלח לארצות שונות. בימי קדם היתה עיר בצורה וגדולה בארץ הפלשתים ורבתי המסחר בין כנען אשור ומצרים. מספר יושביה כשלשים אלף איש, מהם רק כשבע מאות נוצרים וכמאה יהודים.

באר-שבע (ביר-סֶבַע) עלתה בשנת תרס"ח למעלת עיר מחוז, כדי שתוכל הממשלה לשים את משטרה בין שבטי הברזים אשר בסביבותיה.

המושבות העבריות שביהודה; דרומה ליפו—ראשון לציון, ואדי-חנין, גם ציונה, רחובות, באר-יעקב, מזכרת-ביתיה היא עקרון (בקרבת המושבה הזאת על אדמת כפר הַלְדָה נוטעים יער עצי זית—יער הרצל), גדרה, באר-טוביה (קסמינה), הר-טוב (ערסוף) ומוצא היא קולונייה; וצפונה ליפו—פתח-תקוה, עין-גנים וכפר סבא; אצל יפו עומדת גם המושבה הגרמנית שרונה, שנוסדה ע"י בני עדת ההיכל.

הצידהאי סיני

(סקירה כללית)

שתי לשונות יוצאות מצפון הים האדום (ים־סוף): האחת, הארכה, היא מפרץ סואץ פונה מערבה, והשנית — הקצרה — היא ים אילת או מפרץ עקבה, שלוחה קדמה. בין שני המפרצים האלה סגור הצי־אי בתבנית משלש שזויתו מקונת הנגבה. שם הצי־האי הזה — סיני.

ובקעה אחת הנקראת בשם בקעת ער בא הנמשכת מבקעת הירדן, נגבה לים המלח, מבדילה בין הצי האי סיני ובין הצי האי ערב. בצפון מתחבר בסיני חבל ארץ שהוא הגשר הטבעי המחבר את אסיה עם אפריקה. גשר זה הוא רמת גיר ושיד ההולכת ועולה מצפון אל דרום ובהגיעה לגבולה הדרומי יורדת היא כמו בחפזון ומתארת גבולה כקשת גטויה למעלה. חבל ארץ זה הוא מדבר פארן, שחלקו הדרומי נקרא בפי הערבים באדיה — אל תיה לאמר מדבר התועים, שהלכו בו בני ישראל ארבעים שנה. במדבר הזה עוברים כעת עולי הרגל מסואץ דרך עקבה אל מֶקֶה.

כל הפלגים והנחלים היורדים בימות הגשמים מעל ההרים שבמדבר פארן משתפכים ונקיים אל נחל מצרים הוא ואדי אל-עריש, היוצא מהסלעים הענקיים הגובלים את המדבר מנגב ועובר צפונה מערבה להריק את מיטיו אל הים התיכון.

נגבה למדבר אל-תיה מתנשאים הרי בתר הנקראים בפי הערבים ג'בל-טור. מבנה ההרים האלה — סלעי שחם (גרניט), אבני גנים, פֶּזְפֶּזִיר וְרָקָן (די־רית). הסלעים והאבנים הקדמונים האלה מקסים חול גבי ומבתרים בערוצי נחלים (ואדי). ההרים והנחלים עוברים מפצלים עד ארץ החוף המלאה גבעות והרים־גבנונים המתרוטמים עד שבע מאות מטר.

(* הצי-האי סיני נכנס לגבולות מצרים ובו רק מחוז אחד. מחוז עקבה, הנחשב לזולת סוריה. בעיר המבצר עקבה (קלעה אל עקבה) יושב קאים-מקס. הגבול המדיני בין סוריה וסיני עובר בקו ישר מרפיה מורחה עד מפרץ עקבה, עד מהלך קילומטר אחד נגבה לעיר עקבה.

בחצי-האי נשארו עוד לפי המסרת שרידי המקומות שחנו שם בני-ישראל במסעיהם בצאתם ממצרים והסדבארות ונאות המדבר הנמצאות עוד היום. בין הכתבות הנפלאות החרותות על המצבות ההרוסות והמנפצות ועל הסלעים נמצאים הרבה קוים, ציורים וסמני-כתב הדומים לכתב הרטומי מצרים, ננען ויון, והרבה מן הכתבות מעידות שהן שרידי זכרונות לשבטים ערבים עובדי אלילים שבאו מצפון חצי האי.

מספר יושבי המדבר הגדול הזה, שישטח אדמתו עולה ל-59000 קילומטר מרבע, מגיע עד ארבעת-חמשת אלפים נפש.

רב יושבי המדבר הם שבטי בדוים הנקראים בשם סְאָרָה לאמר, יושבי הר טור. כל שבט ושבט התנחל במחוז מיוחד. במערב חצי האי נאחזו שבטי בדוים שאננים ואוהבי שלום המתפרנסים מגדול צאן, מציד אילות ומהספקת אבני ריחים ופחמי עץ למצרים. רבים מהם משמשים מורי דרך לנוצרים העולים לסיני, ובמזרח חצי-האי נודדים בדוים החיים על גול וחמם.

כל שבטי הבדוים נחשבים למשלימים, אך באמת אין להם כל משג מתורת מחמד. בחגי קדושיהם צֵאלָה ומוקא (משה) מקריבים הם קרבנות צאן.

מרכז הזכרונות ההסטוריים והדתיים הוא הר סיני הנקרא כפי הערכים בשם ג' בל-מוסא (הר משה). אך ההר הזה אינו הר בודד כי אם קבוצת הרי שחם המתנשאים עד אלפים וגם עד שלשת אלפים מטר. הקבוצה הזאת נחלקת לשלשה ראשים רמים ונשאים העוברים מקבילים מצפון וממערב אל דרום ומזרח. שלשתם נפסקים בערוצי נחלים וגיאות צרים ועמקים מאד. צפונה-מערבה משתרע לרגליהם עמק רחב ידים הוא ואדי-אַר-רְחָא. בעמק הגדול הזה עמדו— לפי דעת החוקרים התיאולוגים— בני ישראל כשעת מתן-תורה ומשם ראו את גלוי השכינה. אל העמק הזה באים מקרן צפונית-מערבית בדרך גיא צר הנקרא נְקֵב אֶל-תְּהָה (גיא הרוח). ומקרן צפונית מזרחית יוצא גיא שני הוא ואדי אַד צִיר ונפגש בעמק אר-רְחָא בזוית מְרוּחַת ושניהם סוגרים על ההר האדיר— ג' בל פְּבִיָּע, המשתרע מול קבוצת הרי סיני צפונה-מערבה וצפונה-מזרחה.

ראש אחד מהר סיני, המזרחי, גובל את ואדי אד דיר נגבה מערבה, פונה הנגבה ומתנשא בג'בל חֲרִיב עד 2054 מטר ובקצה הנגב שב הוא ומתרום בג'בל מְנַ'ה עד 1824 מטר. לרגלי מנַ'ה, צפונה, משתרע ואדי אס פְּבִיָּה ההולך ומתרחב מאתים מטר בערך. ונסב הגיא הזה את ההר דרומה ופונה נגבה מערבה אל רמת המישור אס סביה.

והראש השני, המערבי, היוצא מהר סיני הוא ג'בל אל חק'ק. הוא נמשך מג'רא הרוח', עובר ננבה מערבה לעמק אר רחא ומגיע הננבה עד ג'בל קת'רין ובו מתנשא הוא עד 2606 מטר.

והראש השלישי-התיכון-שני מעיפים לוו האחד סונה צפונה ונקרא בפי הערבים ק'אס אס ס'ס'ס'פ'ה (ראש המרעה) ובפי הנוצרים הר חורב; הסעיף הזה מתרומם עד 1994 מטר ונשקף על פני כל עמק אר רחא. והסעיף השני הפונה דרומה מתנשא עד 2292 מטר ונקרא ג'בל מוסא, הקדוש בעיני היהודים, המשלימים והנוצרים. בני כל שלש האמונות מאמינים, כי על ההר הזה נגלה כבוד ה' לתת לעמו תורת חיים ואמת.

ואמנם מראות נפלאים מראות הוד וקסם נפתחים לעיני העומד בראש ההר זה וממראים את נפשו חרדת קדש: לפניו ננכים מפת חצי האי ומלואה: קרמה לו נשקף מפרץ עקבה, צפונה משתרע מדבר פארן עד סדע ערב ומערבה כמו נשקפים מתוך הערפל מפרץ סואץ והרי מצרים אשר בין הגילוס ובין הים האדום-ומסביב-הרים וגיאות אשר לא ימנו ולא יספרו מלב. גם מקום ההר גם כל סביבתו מתאימים עם המסרת ועם ספורי התורה.

בגבול מוסא מראים הערבים את, מערת משה, שבה דבר אלהים אל הנביא מתוך הענן.

ההר סגור בשני גיאיות העוברים מצפון עמק רחא. הגיא האחד עובר ביניו ובין גבול אל חמר ימה ונקרא ואדי אל לַג'ה והוא משעול צר מלא צורים וסלעים, והגיא השני עובר מן ההר אל ואדי אד דיר ונקרא ואדי שַע'יב או נחל יתרו (לפי המסורת רעה פה משה את צאן יתרו חותנו). משמאל למבוא הנחל מתנשאת גבעה אחת הנקראת, גבעת אהרן' שעליה נעשה עגל הזהב. צפונה מערבה לקבוצת הרי סיני מתנשא עד 2060 מטר הר סַךְ בַל הענקי, אשר כלו אבני גנים, שחם אדם וירקון.

כל חצי האי הוא מדבר ציה ושממה. בימות הגשמים שוטפים ויורדים המים מעל ההרים הקרחים ונופלים אל תוך הנחלים (ואדי) החרבים חיש מהרה מכה השמש הבוהקת כתנור אש. ומעטים הם המקומות במדבר הזה אשר ימצאו בהם מים בעמק מטרים אחדים.

הצמחים דלים ומעטים מאד בחצי האי. רק בנאות המדבר נדלים השמה, האמד והתמר, פקועות השדה ופרחים שונים.

מרגלית סיני' הוא ואדי פִּיךְ, הגוה הגדולה, הפורה והנחמד בכך נאות מדבר סיני. עמק זה משתרע בין הרי שחם נהדרים צפונה להר סרבל וקצהו הדרומי המערבי מגיע עד מפרץ סואץ. פה ימצא ההלך שדות חטה, שלל פרחי חן כחלים ואדמים, וגם עצים רעננים ועל כולם—חרשות תמרים משכחים מאד. בעמק זה כמו כמעט בכל שאר נאות מדבר סיני מצוי מין האשל *Tamarix gallica* (בערבית: טַרְפָּה).

האשל הזה מצוי לרב בנחלי הדרום והמערב; גבהו עד חמשה מטרים, קלפתו אפורה, ענפיו אדמומים, עליו הקטנים צרים ומארכים, פרחיו—ודיים בעל חמשת עלים וחמשה אבקנים ארכים ופריו—זרע סגור בקציצה. וסגלה מיוחדת לעץ הזה להזיע בלילות החמים בחדשי איר וסיון ולהוציא מענפיו שרף הרומה לגומי וסתוק כרבש. שרף הזה נושל ארצה גרגרים זעירים ועגלים, הנמסים כחם השמש. ביחוד שופעת זעת העץ בעת שעולה עליו מין כנמה הנקראת בפי החכמים כנס המן (*Coccus manniparus*). הבריה הקטנה הזאת (1—2) נועצת את רגליה בקלפת העץ הדקה ואז נוטף המיץ בשפע רב. השרף הזה נקרא גם היום כן ומוכיר את "רגן השמים" הוא המן שאכלו בני ישראל במדבר. לקט המן מושך אליו את בני המדבר, את הברווש. ששה שבועות רצופים (בחדשי אב ואלול) תקועים אהליהם בוואדי עֶרְנֶל הוא אילים, בנות המדבר פִּיךְ ובוואדי שִׁיךְ ובבקר בבקר לפני זריחת השמש יוצאים הכרובים עם נשיהם וכניהם ללקט את המן בנארות עוד ואוכלים אותו חי ומבשל. כמו כן כובשים הכרובים את גרגרי המן בתיבות-פח קטנות ומוכרים אותן לעולי-הרגל הנוצרים.

הצִיָּהָאִי עֶרֶב *

(ביזרת אל-ערב)

פרק א.

טבע הארץ

הצִיָּהָאִי עֶרֶב משתרע בקרן דרומית מערבית של אסיה בין המצב הגיאוגרפי והגבולים $12^{\circ}40'$ ובין 34° ממעלות רחב הצפון, ובין $32^{\circ}00'$ ובין $59^{\circ}48'$ ממעלות ארך המזרח. גבולות הצִיָּהָאִי הם: בצפון—רמת סוריה, במזרח—מפרץ פרס ונהר פרת, בדרום—ים הדרו או ים ערב ובמערב—הים האדום הוא ים־סוף.

תבנית הצי האי היא רבוע ההולך ומתרחב הנגבה ונסגר בין גפת עמן אשר בפאת דרומית מזרחית ובין הצִיָּהָאִי סיני אשר בפאת צפונית מערבית. הצי האי־סיני הוא הגשר הטבעי המחבר על ידי מצר סואץ את ערב עם מצרים. ערב היא רמת מישור המתנשאת מחמש מאות עד אלף מראה פני הארץ וחמש מאות מטר מעל פני הים ויורדת מדרגות מדרגות אל שפלת אר־נהרים ואל מפרצי הימים. כל הרמה הזאת מקְּסָה רכסי הרים, ערבות ומרביות הול וסגורה בין הרים קרחים העוברים על פני החופים אשר במערב ובדרום וכפאת דרומית מזרחית, ובין הרי החוף והמפרצים משתרעות רצועות־אדמה צרות.

לכל ארך הים האדום ממפרץ עקבה עד רחוב קֶבֶלֶל מְנֶבֶה, הרי החוף המערבי עוברים רכסי הרים, הדרומים במבנה חמריהם, בתבניתם ובגבהם להרי חוף מצרים. רצועת השפלה הרחבה עד חמשים קילומטר — תְּהֶמָה, נפסקת בסלעים. סלעי האש, השחם והפורפיר, שמהם מרכיבים רכסי ההרים האלה, חשופים ועיקרם מכל עשב ועץ. צלעות ההרים מקְּסוֹת שכבות גיר ושיד ולרגליהם רפודים ומפורים פה ושם זרמי לבה. (בין עקבה ומדינה, בין מדינה ומכה ובין פרים ועדן).

(* הצי-האי ערב נמצא ברשויות שונות ומלכיות רבות מושלות בו ונוגעות אחת בחברתה, וחשבתי לנכון לתאר ארץ זו כלה כדי לכוון את מצב המדינות התרכיות אשר בה.

צפונה מבתרים רכסי הרי קדין (קדין) בנחלים (ואדי) רחבים. בין ההרים האלה מתנשא ג'בל שפה (הר השפה) וג'בל שרא (2750 מטר) הסוכך בשיאם על פני תהמה. אומרים, כי בהר הזה גנוזים מחצני ברזל ונחשת, זהב וכסף. כל מה שרכסי הרי החוף מוסיפים ויורדים הנגבה, הולך גבהם ופוחת, ומעט מעט פושטים הם צורתם ולובשים צורת חבל ארץ העולה ומתרומם שפי מעל פני תהמה. גם בדרך העולה מנפוצ (ימבו) למדינה אין כל הר גדול ונבה. הלאה, בנסתם מצפון נגבה, שנים ומתנשאים רכסי הצפון בהרי עפיר המוצקים והבצורים, אשר בחיקם נשארו תושביהם עומדים ברשות עצמם וחששים מעל זרים עד היום.

רכסי הצפון מגיעים לראש פסגתם נגבה, בהרי תימן. תימן היא רמה, שבה עוברות שלשלות הרים רמים ונשאים (מ 2500—3000 מטר) המשתרעים בין סלעי הריישרפה עתיקים ומקבילים לים האדום. הניאיות המפסיקים את ההרים עמקים מאד וסגורים בין חומות-סלעים תלולות.

הרי החוף הדרומי הרי החוף הדרומי נמוכים מהרי המערב—מוצאי הרי תימן. רכס הם גבעות או בתרי רמה שהתפוררו מנחות האטמוספירה (המים והאוויר).

נגבה מורחה יוצאים הרי עפן הנשאים והמוצקים המשתרעים הרי הדרומים-המזרחיים מראס-אל-חד הצופה על פני ים ערב עד ראס מצנדס הצופה על פני רחוב הרמוז. ההרים האלה הולכים הלך וצר על יד החוף בין ראס-אל-חד ומסקט, ומפה והלאה הם הולכים ומתרחקים יותר ויותר מחוף הים ומפנים מקום למישור אל-קמינה, החוסה בשיא ג'בל אהציר (3020 מטר). הרי עפן הם הרי סלע תלולים, שניהם חדות, והם חשופים וקרחים ומראהם—אימה.

במרכז הצי האי משתרעת רמת נג'ד הגבוהה מחמש מאות עד אלף הרמות ושלוש מאות מטר מעל פני ים סוף. הרמה הזאת המוקפה מדבריות התיכונות נוראים באזור נקראת ארץ הנת'בים. רכסי הריה מתנשאים משלש עד שש מאות מטר על פני כל הנפות אשר מסביב. הגבוה בהרים האלה הוא ג'בל קציק מספר את הרמה בתוך. הוא יוצא מקרן צפונית-מערבית ויורד מדרגות מדרגות לקרן הדרומית מזרחית-אל נג'ד, ומשם הוא מתאר קשת ועובר נגבה לריאץ (קרא וקרא); מפה והלאה נוטה הוא ופונה נגבה מערבה, מגיע עד הרי קפה ונפסק שמה. רכסי נג'ד רחבים ושטוחים ומרכבים מגבעות שיר המתרוממות זו על גב זו. כלם עירטים ושוממים. בין בתרי ההרים עוברות בקעות עמקות

ורחבות אין מספר, ובהן מפוזרים פה ושם נאות מדבר פוריות, כפרים ועירות
השבועיים וחבויים בתוך פרדסים רעננים ושדות-בר מרהיבי עין.

צפונה מערבה לנג'ד מתרוממים עוד רכסי הרי-סלע קטנים העוברים מקבילים
איש לקראת רעהו: דרומה-ג'בל סל'מה וצפונה ג'בל אג'ה בעינו האדמדם ובמראהו
הערפל. מג'בל אג'ה מסתעף גם ג'בל שק'ר המתנשא עד 1400 מטר.

במערב הרמה צבורות ערמות לבה ושדות אבני הבזלת השחורות (כ'25 עד 30).
אלה הם הררי תרא היורדים מדרגות מדרגות מהרי חורן ועבר הירדן המזרחי
נגבה לחצי האי, ודומים הם להרי לך'ה וספה. רבים מהם מקסים סלעים
שחורים מנפצים ומתפוררים. נמצאים בהם גם לועות הרי-שרפה כבויים.

המדבריות בערב התיכונה משתרעים מדבריות חול ארזים ורחבים מאד. הגדול
בהם הוא מדבר דהנה, הוא הנפוד הקטן או ר'בע-אל קלי המשתרע
בין הרי תימן וע'פן. בין 45-55 במעלות הארך המזרחי. יס'חול אדום, שהתחולל
מהתפוררות אבני החול והגיר האקמות, מכסה את שטח כל המדבר הנורא הזה הגדול
כמעט פי ארבעה מסוריה וא' (800,000 ק"מ), ההולך ונמשך בין מפרץ פרס
ובין נג'ד. החול המסמא הזה מתנועע, נשא ומתפור ברוח כענני אבק אדמדם.
ורצועה יוצאת ממדבר נפוד הקטן ונפלטת לשתי לשונות. האחת גובלת את
הנג'ד ממזרח אצל השק'ר והשנית מתלכדת עם מדבר נפוד הגדול הוא המדבר
האדום הגבוה משבע מאות עד אלף מטר. המדבר האדום משתרע צפונה
מערבה לרמת נג'ד. חולותיו האדמים נערמים פה בגבעות הגבוהות גם מאות
מטר. בתוך הערמות האלה חופרות הרוחות מערות ובורות בתבנית משפך ונקראים הם
פולג'ים. עמק הבורות האלה רב מאד ומגיע לשלשים עד שמונים מטר ומעלה,
ורחבם גם כן מגיע לעשרות ולמאות מטר. התר' פל'ג'ף חושב, שעמק תהומות
החול האלה עולה עד 120 מטר.

הים האדום) מפריד את ערב, מאפריקה בארך 2,200 קילומטר,
המפרצים ממל סואץ עד רחוב בב-אל-מנדב. משערים, שעמק הים האדום
והאיים מגיע במספר הממצע בערך לאלף מטר, ויש בו מקומות שהם
עמקים מאלף ושבע מאות עד אלפים מטר. כל ימות השנה אין כל נהר ונהל
משתפך לתוך הים הזה והוא משפע תמיד ממוג האוויר של האזורים החמים. לכן
דומה הוא לברכה גדולה ועצומה שאדיה אינם פוסקים כל הימים. מימיו מלוחים
גם מימי הים האטלנטי וגם מימי הים התיכון (מימי הראשון מכילים 3.6%
מלח, מימי השני — 3.64% ומימי הים האדום 3.98%). ובכל זאת אין שטחו
(* הים הזה נקרא אדם על שם צמחי המיכ והאלמוגים הרבים המאדימים את מראה המים.

הולך ושוקע ושפעת המים שמריק לתוכו מפרץ עדן ממלא את חסרונו יום יום. איים רבים גובלים את חוף הים האדום. אחדים מהם, כמו למשל, ארכיסל פרסן והאי קמרן הם קרעים גיאולוגיים מחצי האי או הרי-שרפה שהתחוללו בקרקע הים, ואחדים מהם הם יצורי אלמוגים-הים (הקורלים). הבריות הקטנות האלה שקועות תמיד ביצירתן ושוקדות יומם ולילה על בניניהן סמוך לחוף, וכבר הספיקו להרים מקרקע הים שני סלעים וספי-יצורים המסכנים למהלך האניות.

בין ראש פרסן היוצא מהחוף הדרומי שרבו גבוה ומכסה סלעים ובין ראס-אל-חד יצר ים ערב מפרצים ארכים וקצת עמקים. פה ראוי להזכיר אי חרף-המורה ומינה.

מראס-אל-חד עד ראס מצנדם שעל חוף ים עמן מקסה כל הארץ בסלעים ורק בתוך משתרע מישור בטינה.

בטבוא מפרץ פרס צפונה כולט ראש מצנדם ומתנשא על פני החוף אשר ממולו, הוא חוף פרס. באפן זה נחשב גם רחוב הרמוז למפרץ המבקיע לתוך ארץ פרס.

מפרץ פרס נפלה מאד מים האדם, גם הוא משפע ממוז האויר הלוהט, אבל עמקו לא רב הוא ואין כל הר-ערבי גובל אותו על חופיו. בין רחוב הרמוז ומפרץ פרס סגורים איים רבים הנבדלים זה מזה בחצי-אי קפרא. החשובים בהם הם איי-בחרין הגודעים בציד הפנינים הרב מאד על חופיהם.

ערב היא ארץ צמאה ויבשה. מלבד עמקים אחדים הסברכים הנחלים בפלגי מים קטנים, אין בכל ערב נהרות ונחלים אשר לא יחרבו ויצמתו מימיהם מהחם הלוהט. הגשמים היורדים בה בזעף במשך ימים אחדים רצופים מטלאים את הנחלים מים על כל גדותיהם. עברו ימות הגשמים המעטים — הולכים המים הלוך וחסור הרוך ואבוד בחול או בחום השמש. יש בערב רק נחלים (ואדי) אחדים, שערכם גדול ויקר מאד בגלל המים הנמצאים בהם בעמק לא רב ואלה הם: נחל הצרמות, יוצא מהרי תימן ופונה וסובב כקשת צפונה מזרחה להצרמות; נחל דואנסיר, מקוריו בהרי עסיר בצפון ערב, בין גיף ובין חורן עובר נחל סרדן לאמור, נחל הזאבים, קרקעו חול וחופיו מרעות דשא ונאות מדבר.

הגדול שבנחלים הוא ואדי ארסן או רסן, היוצא במרכז ערב ועובר מקרן דרומית-מערבית לצפנית-מזרחית ומשתפך למפרץ פנות, לא רחוק מאשדות שטאל-ערב.

כל נהלי ערב עמקים ורחבים ועוברים בין חומות-סלעים תלולות וקופות.
תֵּבָה גדול וחם לוחט מצינים את אקלימה של ארץ ערב ודומה
האקלים הוא מאד לאקלימו של מדבר צהרא (סהרה).

קרהסרטן חוצה את כל ערב לשנים. כל חציו הדרומי נמצא בתוך
האזור החם. פה שולט חם לוחט ושורף כל היום ומגיע בחדשי סיון, תמוז
אב ואלול ל^ע 45 במעלות צלזיוס (בצל). החם הנורא הזה בא מאור השמש
המכצבץ מאדמת הסלעים והחולות.

קיררים וטלולים מאד הלילות. ולא חזון יקר הוא שיהפך הטל הנוסד
על הרמות לכפור.

גם גבה היבשה מעל פני הים השפעתו חשובה ונכרת מאד. כל מה
שגבה היבשה מוסיף ועולה הולך ומצטנן החם הנוער בת ה^מה ומפנה מקומו
לחם נעים משיב נפש. בהר צנעא מגיע לפעמים הקר עד 5°—ובנג'ד יורדת
הכספית בלילות שבט עד 100—וראשי ההרים הסמוכים לצנעא המתנשאים עד
לשלשת אלפים מטר מלכונים משלב בימות החרף. בעמקים המשתרעים בין
ההרים הגבוהים נוח הוא האקלים ונעים מאד. אך יש הרבה עמקים שיושביהם
סובלים מאד מקר החרף.

מחדש סיון עד אלול בערך מנשבת מזמן לזמן רוח הולעפות (הסמום)
בעמקים ובמישורים ואז עולה החם עד 40 וגם עד 45 מעלות.

כגבה היבשה מעל פני הים תלויה הרבה גם הלוקת הגשמים. בנפות
הרמות שבתים מנשבות בקיץ רוחות לחות מקרן דרומית מערבית והן מביאות
גשמים בכמות מספקת (כשש מאות מ"מ) עד למעלת הרוחב השש עשרה.
במקומות האלה ג'כ ידועים גשמי היורה והמלקוש. על הרי חיג'או יורדים
הגשמים בסתיו וטובאים הם עיי הרוחות המנשבות מצפונית מערבית. —
בת ה^מה ובנג'ד מעטים הגשמים מאד וכמותם אינה מגיעה גם למאתים מ"מ,
והחם הלוהט הוא מכת המדינות האלה.

בהרי צ'פן יורדים הגשמים משבט עד אדר וכמותם מגיע עד 159 מ"מ.

פרק ב.

המחיה והכלכלה.

עבודת-האדמה
 ותבואות הארץ
 ערב היא ארץ חרבה וצמאה ואכריה מוצאים את לחמם בועת אפים וחיים כרחץ ובעני. הנחלים אשר לא יחרבו מימיהם לב ימות השנה מעטים מאד ועובדי האדמה הכחושה מכרחים להשקות את שדותיהם ופרדסיהם במי הבארות העמקות. את המים האלה מוציאים כנגלגלי אנמילה פשוטים הסובבים בכח הסוס והגמל. ויקרים הם המים בערב ועל כן נשמרים הם במקומות רבים בתוך בארות מקפות חומות שלא יגנבו ויגזלו. בימי קדם היו בני חמיר יושבי הנגב עושים ברכות ומקואות לאצר את מי הגשמים ומהן ידועות עד היום ברכות פאך ב. החרבן שכא פתאם על הברכות האלה נחשב לאסון לאמי גדוד וזכרו נשאר בדברי הימים בתור מארע מצין בנינו. בזמן הזה אין עוד ברכות כאלה בערב והברכות העתיקות האחדות שנשארו אין להן כל ערך רב.

לפי מצבו הגיאוגרפי ומבנה אדמתו ואקלימו וטבע צמחייו נחשב חצי-האי ערב למעבה מאסיה לאפריקה: הצמחיה של נפות עקיר ותימן מזכירה את חבש (אבסניה), של ערב הדרומית—את נפת סומלי, ועמן—את פרס הדרומית ואת הרו המערבית.

מכרת היא ערב הדרומית-המערבית והדרומית-המזרחית: הים המלחך את חופיה שולח את גשמייו להשקות את מורדות ההרים הצופים אליו ולהצמיח עליהם גדולי חרב וצמחים ירקים רעננים מבני האזור החם גם יחד. פה ימצאו לרב מיני שמה ריחנים הנותנים גומי, שרף ושקננים וביניהם הערער, הרתם והאשיל, עצי טור (Balsamodendron Myrrha) קציעה (Cassia fistula) ואהלים, לבונה הנותנת שרף חום או צהוב-לבנבן הנקרא Boswellia sacra. שיח הקתה (Catha edulis) המכיל בתוך עליו חמר ריחני, התאנה והשקמה המצרית; שיח הקהוה יליד חבש עולה ומתפשט על מורדות ההרים ועל ראשיהם. בעמקים ובמדרגות ההרים זורעים את החסה והשעורה, מגדלים ירקות שונים ונוטעים את תפוח הזהב, הלמון, המון, הרמון, צמר הגפן, הטבק השוש והאקטם (Indigo). חדשות תמרים משבחים מרובות מאד בתימן, בחיג'אז ובעמן ובכל המדבר אשר בפנים ערב. חופי הצרמות מפארים ומקשמים באלנות הדרקונים (Dracaéna) המתנשאים עד ששה מטרים. ורב צמחי ערב הם מבני הערבה והמדבר, צמחים-גמדים וביניהם המן הנאכל (Lecanora esculenta) אישר התנחל על הסלעים הקרחים.

רב תבואות האדמה; החטה והשעורה, הירקות ופרות העצים נשארים בתוך הארץ לספק את צרכי יושביה. רק הקהה התימנית נשלחת בכמות הגונה לחו"ל. הגמל, הסוס והחמור, העז והכבש מכלכלים את הבדוי כל ימי חייו בחלבם ובבשרם. חלב הגמל הוא עקר המחיה והכלכלה אצל נוודי המדבר ועורו הלא הוא אהלים.

הגמל הוא בהמת המשא, ספינת המדבר היחידה המסגלת לפי מכנה גוה לעבר במדבר ימים רבים רצופים, לשאת ולסבל את להט השמש הבוערת כתנור בלי אכילה ושתייה; בשעת הדחק מסתפקת בהמה מצינה זו באכילת קוצים וברקנים. ההגן בעד דבשת אחת קל ומהיר הוא במרוצתו מהגמל בעל שתי הדבשות. המין המשבח שבגמלים מוצאו מנג'ד ויקר הוא לבעליו לא פחות מהסוס היחסן.

הבקר מעט הוא מאד בערב.

והסוס הערבי שארץ מכורתו—נג'ד מציין ביפיו ובהוד קומתו: ראשו קטן וקאָרך, עיניו גדולות, מבטו עליו, נחיריו רחבות, רעמתו נהדרה, זנבו היפה נשוא למעלה, רגליו ופרסותיו מוצקות, שעריו יפה ונוצץ; והוא קל ומהיר מבת-היענה וכביר כח ונעים המוג. הערבים מונים עשר משפחות סוסים מגזע היחסנים, שאין האחת מתערבת בחברתה, ו"ספר היחס" נערך אצל הבדויים באותו הדיוק והכבוד שעורכים את ספרי היחסן של בני מלכים. הקונה סוס יחסן בערב ובארם נהרים מקבל, אגרת יחסין הנקראת אַל הַנְּהָה והקניה נאשרת ומקימת מטעם נשיא השבט (השיך) שבתוכו נולד הסוס. המסול בסוסים גדול מאד בכל ערב וארם נהרים ובעליהם אינם רוצים למכר אותם בעד כל הון. בארצות האלה מכלכלים את הסוסים בחלב גמלים וגם בתמרים, כשאין שעורים. במחיר הבהמות, עורם וצמרם, קונים הבדויים מהאכרים כל צרכי אכלם, ולעתים לא רחוקות מטלאים הם כל מחסוריהם בעשק וגול.

ממלכת החי קטנה היא ודלה מאד בחצי האי ערב אך דומה חית הארץ היא מאד לממלכת החי אשר באפריקה ובארצות השוכנות על חופי הים התיכון.

בין חיות הארץ נמצאים: קוף הפּוֹן (בתימן), חתול-הבר, הפנתר, הארי, הזאב, השועל, האי, הצבוע, היעל והחמור ומכרסמים שונים; בצפון ערב—במערב ג'בל שמר—נמצא הערוד.

בין עופות הבר נמצאים: בחורשות תימן—שכוי-הפנינים (Numida), בערבות המדבר—הנעמית או בת-היענה, הקורא והחוגה, בגמלים (ואדי)—אוזיבר והעגור,

הדוכיפת ונשר-החתול, ועל חופי הים והמפרצים — הקאת, החסידה ומבלנים (Colymbus).

מכת המדינה הם: הארבה, הנמלים ותולעי מדינה.

ציד הדגים פרס שופעים דגים ואלפי סירות שמות בהם לצוד דגים. הדגים והפנינים המיבישים מזון הם לאדם ולבהמה וזבול-לקרקעות ושאריתם—סחורה המשתלחת למדינות אחרות.

במפרץ פרס, לארך כל גבול ערב וביחוד אצל חופי איי בקרין נמצאים שרטונים בנויים מחלוני הפנינים. ציד הפנינים נמצא כלו בידי הערבים. בימות האביב והקיץ מפליגות בים עד חמשת אלפים סירות וככל סירה מעשרה עד שלשים איש הצוללים במים לדלות את פניני הים.

הפנינים שבים האלם משבחות מאד: גדולות ולבנות הן מפניני האי צ'לן, תבניתן ישרה יותר וגם זהרן מתקים ומשתמר יותר. לב הפנינים נשלחות לבגדד ולבָּמְבֵּי.

מחצבי הארץ משערים, כי בהרי ערב וביחוד בהרי תימן, שפונים וטמונים אוצרות יקרים מאד, אולם עד היום עוד לא חלו בהם ידי האדם לגלותם ולנצלם לתועלת העם והארץ. בתימן נמצאות אמנם עפרות ברזל ונחשת אך כלן עזובות. ובְּעֶמֶן מנצלים (אצל ראס אל חד) מכרי נחשת ועופרת ומלח גביש.

התעשייה והמסחר שני ענפי המחיה והכלכלה החשובים—התעשייה והמסחר — עוד לא התפתחו בערב. המצב התרבותי של יושבי ערב והמהומות והמרירות התכופות נמנעו בכל רחבי הארץ הזאת, חסרון בטחון החיים והרכוש — כל אלה מניחים מכשולים ומעצורים על דרך המסחר גם במקומות המכשורים מאד לפריחתו ולהתפתחותו.

התעשייה עומדת בשפל המדרגה בכל ערב ומצמצמת בערים: כמעשה אכפים ועבוד עורות הגמל והצאן, ביצירת כלי-חרס פשוטים וגסים, בחרשת ברזל ובהכנת צעצועי דר (על קפי חינ'או) — וכמכרים עוסקים רבים מהתושבים בגזת צמר גמלים וכבשים, בלקט גומי ושרף וכמעשה צמוקים, בגדול דבורים וכמעשה דבש ודגנ.

המסחר שפרח בחינ'או עד מחצית המאה ה־15 ויגיע אז עד פרס, הלו, אי נִיָּא וחינה נפסק ויעבר כלו למסקט אשר בְּעֶמֶן.

רק בערי תְּבִיךָ וצנעא ובעירות לְהִיָּה יִבְנֹעַ (יִמְבֹּז), וְנִדָּה ומוֹחָא מתפרנסים רבים מהתושבים מן המסחר. החשובים בשוקי המסחר שבערב הן שתי הערים הקדושות—מכה ומדינה.

מערב העתמנית, ביחוד מתימן, נשלחים למדינות שונות: גומי-ערב, בשמים, המרים וקהה הידועה בשם קהות מוחא.

בְּעֵמֶן רבה העשית כלי נשק, בד ותרבושים. דרך הנמל המְצִין של מקַט נשלחים הרבה תמרים, שיש, פרות שונים, דגים מִיְבֵשִׁים ופנינים.

מרכז המסחר של ערב היא העיר עֶדֶן (Aden) העומדת תחת חסות אנגליה. המסחר הולך ומתפתח בעיר הזאת משנה לשנה. ובשנת 1901/02 כבר נכנסו לארצות שונות דרך נמל עֶדֶן (הנקרא בפי האנגלים Steamer Point) סחורות במחיר כ־105 מיליון פרנק, והסחורות שהוצאו עלו עד 59 מיליון פר.

ראשי הסחורות המובאות לערב הן—צרכי אכל ואריגי בד וצמר שונים. עד השנים האחרונות אין בערב דרכים מתקנות מלבד דרכי הארחות והמשוערים שבבשו כהמות המשא: הגמל והסוס. הממשלה העתמנית, אשר דאגה לחזק את כח שלטונה בערב ולהקל את עוויי העולים להשתטח על קבר הנביא ולהתפלל לפני הכעבה, הצליחה לבנות מסלת ברזל שתעבר מדמשק לחיג'אז. בשנת 1908 כבר הגיעה המסלה עד מדינה, וכעת משתדלת הממשלה להמשיכה עד מְכָה.

חבורה דרכים ומסלת הברזל

פרק ג.

דבריי-מערב וקורות היהודים בארץ הזאת.

(מקרה קצרה)

א) בהציראי ערב ישבו הערבים עוד מימי קדם ונחלקו לשבטים, ונשיאים וקנים בראש כל שבט. כל השבטים התייחסו על זרע יקטן בן עבר ועל ישמעאל בן אברהם. בני יקטן—המתערבים או המְמַיְרִים התנחלו בנפות הנגב הפוריות ועשו להם שם גדול בעשרם, ובני ישמעאל היו המסתערבים הנוסעים בעדר בערבות הצפון, ושם יושבים צאצאיהם עד היום.

שבטי ערב נפלגו ללשונותיהם ולאמונותיהם השונות ומלחמות פרצו ביניהם כפעם בפעם וננחמו שבט בשבט ומשפחה במשפחה, ולא יכלו להתאחד לעם אחד, לכן לא מלאו בדברי ימי העולם העתיק בלתי-ראם תפקיד קל-ערך מאד.

הרי ערב הנשאים ומדברותיה הנוראים היו מן ומחסה לקיום השבטים מפני המלכים והעמים כובשי הארצות—בבל, אשור, מצרים ופרס, שהצליחו לפעמים להשתרע רק על נפות הצפון.

דבריו ימי העמים בא רק זכר השקבאים והמקנים, שיסרו שתי ממלכות אדירות בדרום ערב ושלטו במסחרהים שעבר דרך ארצם מהרו אל המדינות שבקן צפונית מערבית. וכמו כן נזכרה ממלכת הנבטים (בני נביות) אשר נאחזו בסלע ערב (Arabia petrea) על גבול חצי אי סיני ושלטו במסחר הארחות שעבר מסוריה לפרת והתרכזו בצפון ערב.

רק נבוכדנצר מלך בבל הצליח לעבר בערב מצפון נגבה ולשאת ממנה שלל רב. אך ממשלתו בארץ הזאת לא האריכה ימים, כי בשוכו לארצו שבו הערבים ומרדו בו. אלכסנדר מוקדן חסך לעלות בראש חיל לערב, אך הוא מת טרם יפיק זממו.

בשנת ל'ז אחה"ח כבש טרינוס, קיסר רומא, את סלע ערב שנמסחה מן העת ההיא לגלילות רומא.

גם השבטים הנודדים בצפון מדבר ערב, בין סוריה ובין הפרת, נכנעו ברבות הימים לפני הרומאים שבאו ממערב ולפני הפרסים—ממזרח. רק יושבי ערב התיכונה והדרומית נשארו חפשיים מעול זרים.

בערב היה ישוב עברי גדול מימן קדום מאד העולה עד לפני חב"ש. בימי המלחמות האחרונות ואחרי החרבן נדרו לערב פליטי יהודה, ובימי האמוראים האחרונים נמלטו שמה הרבה יהודים מבבל ופרס והתיישבו בגלילות חיבר ויתרב היא אלמדינה, תימן או הקיף. שבטי ערב, שהיו קרובים ליהודים בתכונת גזעם, קבלו את הגולים באהבה, והיהודים התקרבו מעט מעט ליושבי הארץ; דברו בלשונם ולמדו את מנהגיהם ומוסיהם, וכמוהם נחלקו גם לשבטים ולבתי-אבות.

בצפון ערב ישבו כעשרים שבטים יהודים, שהתעסקו בעבודת האדמה ובגדול צאן ובקר. היהודים האלה עשו להם שם גדול בין ילדי הארץ בנבחרתם ובמבצריהם החזקים, שבנו להשגב בהם מפני סראי הערבים, בני המדבר. בין שבטי היהודים הצטינו אז: בני קינקה, שבאו ראשונה להאחו ביתרוב ובנותיה. הם היו חלפנים וצורפי כסף וזהב ויסרו שוק גדול ביתרוב, שאליו היו נאספים כל סחורי הארץ למקנה ולמטבח. מקדם ליתרב, בערי אלכין, אלקמנצור ופיר-עקם ובקעת ישבו שבטי קביקה והנדל, ובהבל בתיקה ואלקנעם ישבו בני נדיר. ומצפון לערב, דרך ארבעת ימים מיתרב ישבו בני חיבר שהתייחסו לבני יונדב בן רכב

ירמיה' ל"ה, ז, ז). היהודים האלה בני הרכבים היו רועי צאן ובקר ויבנו להם מבצרים חזקים על ראשי ההרים להסתר מפני שכניהם הפראים, ובמשך הזמן עלו לגדולה ויסדו מעין שלטון מדיני על כל שבטי הערבים אשר מסביב.

והיהודים שנאחזו בתימן היו סוחרים מסלגים, שסחרו את ארצות הדרום, פרס וביצינג, אך לא חכרו לשבטים ויהיו מזורים ומספרים בין הערבים.

אעפ"י שהיו היהודים דומים לשכניהם הערבים בסדרי חייהם, במנהגיהם ובנמוסיהם, לא עזבו את תורתם ומסרת אבותיהם: ביתרוב הקימו בתי-מדרש לתורה ולתפלה והחכמים, החכמים" מבני קרימה (אל-אחבר) הפיצו את ידיעת התורה בין העם. הערבים כבדו והוקירו מאד את, עם הספר" או, אנשי הכתב" (אקל-אל קתב) ולמדו וקבלו ממנו הרבה יסודות הדת וספורי אגדות שנשתכשו בפייהם. השפעת היהדות על הערבים היתה עצומה כל כך עד שרבים משבטי הערבים ובתי אבותם התיהדו. בראשית המאה החמישית (בשנת 430 אחה"ה) התגור אבדקריב מלך תימן, הוא וכל חילו. אך ממלכתו נפלה בימי יוסף דו זר נגם (בעל התלתלים) בנו, אשר קנא קנאת אחיו היהודים העשוקים והרצוצים במלכות ביצינג הנוצרית וינקם בנוצרים סוחר תימן. בסקודת קיסר ביצינג עברו אז (בערך ש' 460 ש' אחה"ה, 530 לתאריך הרגיל), הכושים הנוצרים את הים האדום. תימן נכבשה לפניהם וממלכת המתיהדים נכחדה מן הארץ ולא היתה נה תקומה. והכושים משלו בתימן כשבעים שנה.

בתקופה הזאת חי ביתרוב המישור המליץ שמואל בן עדיה מזרע אהרן הכהן (נולד בש' 430 ומת בש' 490 לחב"ש) ויעש לו שם עולם בספרות הערבית בשיריו היפים המושרים בין הערבים עד היום.

השפעת היהדות על הערבים כבשה דרך לתורת מחמד. מראשית המאה השביעית לתאריך הרגיל תופסים הערבים מקום חשוב בדרכי ימי עולם. ביום אל הג'רה הוא יום ט"ז לירח יולי שנת 622 (שפ"ב), ברח מחמד ממקרה עיר מולדתו מחמת מתנגדיו שהתנכלו להמיתו, ביום י"ד ספטמבר בא ליתרב ויושביה קבלוהו בזרועות פתוחות, ומן היום ההוא נקראה העיר בשם, מדינת אל נבי" לאמר עיר הנביא. רב יושבי העיר, חוץ משבטי היהודים, נספחו לדת האשלם. מתחלה נסה מחמד להכניס את, עם הספר" תחת כנפי הדת החדשה בשלום ואח"כ באנס. בחמה שפוכה רדף את שבטי היהודים, הכופרים" עד שנתפרדו ונתפזרו בין שכניהם הרבים והעצומים, ונשארו סחופים ודווים עד היום הזה.

בחרב שלופה וכקשת דרוכה הננים מחמד תחת כנפי האישלם את כל שבטי ערב. מחמד והכליפים הראשונים, ממלאי מקומו, אבוריכבר, עמר ועחמן ועלי הצליחו לאחד את הישבים הבודדים, שהתישו כחותיהם במלחמת-אחים, לעם בעל צביון מיוחד, אדיר ומנצח. יורשי כסא מחמד נסכו בלב המאמינים רוח קנאה לרתם החדשה ותשוקה נמרצה לכבש ממרכות קרובות ורחוקות. במות מחמד עלו הערבים כשואה על המדינות הסמוכות לארצם וכבשו את סוריה וא"י, ארס-נהרים ומצרים (660—632); חיש מהרה באה פקודתם גם על ארמניה, פרס, תרכסתן (בה ישבו התרכים) והדו, בימים ההם כבשו הערבים גם את כל צפון אפריקה; בשנת 711 צלחו את רחוב גברלטר וכל ארץ ספרד נפלה בידם. הסרצינים*) וכך נקראו הערבים מלמדי המלחמה כפי יושבי מערב אירופה הלכו מחיל אל חיל וכבשו גם את דרום צרפת בשנת 722 אך בשנת 732 נשבר גאונם ע"י קרל מַגְּלַל בין טיר ופואצ'נה.

עוד לא עברו מאה שנה ממות הנביא וממשלת הערבים כבר התפשטה מהדו עד ים האטלנטי ואיי הפינינאים.

סוזר כחות הערבים בארצות רהוקות התיר את קשר האחדות ביניהם, ולא יכלו להתקים בתור עם בעל שלטון מיוחד. הערבים נקדעו לשלש ממלכות (כליפות): ספרד, בה משלו האוסיים, אפריקה, בה שלטו הערבים הקסייניים ואסיה היתה לעבסיים. אז הגיע תור הזהב להישבלה הערבית, שלש ערי המלוכות ועוד ערים גדולות מספרן; בגדר ודמשק באסיה, קהיר ופס באפריקה וקרדובה וגרנדה באירופה היו למרכזי החכמה וההישבלה ולאורם הלכו כל עמי התבל. המרכיז האלה העשירו את העולם בקניני הרוח. בהם עלו ופרחו השירה והפילוסופיה, התכונה וההגדרה, חכמות הטבע והרפואה ושאר מקצועות המדע העיוניים והמעשיים. בתקופה המזהירה ההיא הקימו הארדיכלים הערבים בנינים מפארים ונשגבים אשר לסגנונם הנפלא אנו משתאים ומשתוממים עוד היום.

עוד בימי ממשלת הכליפים, מהמאה השמינית כערך, נוסדו בנפות ישונות בערב מלכיות קטנות ובראשן עמדו נשיאים, שרדיפים ואימאמים מוצע עלי. בשנת 1516-1517 הגיעה ממשלת התרכים מצפון עד גבולות האימאמים אשר בהרי תימן וגם שתי הערים הקדושות—מכה ומדינה נפלו בידיהם. בימי סולימאן היפה התכצרו התרכים בחינאו ובתימן, אבל בטותו התגברו המרירות בשתי המדינות האלה ובשנת 1567, בימי סלים השני, התחולל מרד גדול בתימן.

(* כהשם הערבי שרקים לאמר "מזרחיים" וכמדרש ביר מ"ח והם נקראים סרקים ובתרגום יונתן על אורחת ישמעאלים "סיעא דסריקין".

חיל התרכים השקיש את המרד ויכבש כמעט את כל הערים הבצורות. אך בשנת מות סלים השני (1574) התרופף שלטון תרכיה בערב. בשנת 1630 גרש הגבור הערבי סעיד קאסם את התרכים מגבולות תימן ומאז נבחרו כל האימאמים מתוך זרע ביתו של הגבור הזה. בשנת 1835 נתן השער העליון זכיות שלטון לאימאמים אשר בתימן.

בשנת 1740 נוסדה בערב התיכונה כתת הֶקְבִּים, ומטרתה היתה להשיב את דת האישראלם לטהרתה הראשונה. התנועה הזאת התפשטה חיש מהרה בכל ערב התיכונה. בשנת 1803 הצליחו הוהבים ללכד גם את מכה וישפכו את ממשלתם גם מגבולות עמן עד ארם נהרים. ויתכוננו להשתרע גם על סוריה. אז מלא, השער העליון את ידי מחמד עלי, פחת מצרים, ליסר קשה את הוהבים. ובשנת 1819 נלחצו הוהבים לתוך ערב התיכונה ומחמד עלי משל בשם השלטן וירחיב את גבולות ממשלתו גם בתימן. אך בשנת 1841 הכרח להשיב לתרכיה לא רק את סוריה כי אם גם את כל תימן. ומאז הושיב השלטן ואלי מיחד ושירף גדול במכה ומשנת 1882 נמנה ואלי מיחד גם לתימן ומושבו בצנעא.

אך באמת לא התבצרו התרכים הישב בתימן ואפילו בערי החוף היה מצבם מסכן עפ"י. הצבא המסדר שבתימן וחיג'אז הגיע רק לעשרת אלפים איש ולא השיג כחו להביא סדרים בארץ ולשלב בשבטים הרבים ולהכניע את האימאם העומד בראשם, שתחת פקודתו נמצאים כששת אלפים עד שבעת אלפים חילים מזוינים. והארץ נתונה אמנם ברשיות שונות ובידי אדונים שונים; יש מקומות שתושביהם משלמים מס גדול לתרכיה וגם לאימאם; בחבל הארץ צפונית לצנעא מושל האימאם והתגרות בינו ובין גרודי התרכים נהפכות למלחמות תכופות; דרומה לצנעא מושלים שבטי טאג'ות ומערבה ומזרחה לצנעא — הממשלה מערבת.

הוצאות הממשלה להחזיק בתימן עלו תמיד פי שנים מהכנסותיה שונותת לה הארץ הזאת, והפקידים אשר לא באו על שכרם במעורו בימי משמר העריצות נגשו את יושבי המדינה ויבעיר בהנהגתם איש מרד בלב שבטי הערבים, אשר התקבצו ויתאחדו תחת דגל האימאם יתיה אחד מבניו של האימאם הקודם סעיד-המרד-אל-דין.

ובערב התיכונה נשאר לוהבים רק חלק ממרכתם הגדולה ועל ידם נוסדו מלכיות שונות: שמר, עניזה וכו'.

עמן היתה לשלטניה מיחדת וחצרות נחלקה בין נשיאים קטנים (ראה להלן בסרך החלוקה המדינית).

ב במשך תקופות רבות נשכחו אחינו הגדחים שבערב האלה מלב אחיהם בני הגולה וקורותיהם נשארו בערפל. רק בימי הרמב"ם נשמע קול יהודי תימן הנאנקים משעבוד הגלות המרה מהצרות ומהרדיפות הנוראות שסבדו מעשרת האימאמים שמשלו בתימן. הרמב"ם פנה אליהם בדברי תחנונים להחיות את רוחם ולהזהירם מלכת שולל אחרי משיח השקר, אישר קם אז בתימן. כעבר שנים מספר הושיע הרמב"ם על השדים וגדולי הארץ להטיב את מצב אחיו התימנים, ולהקל מעליהם את עלם הקשה. ומאז היו מזכירים כל ימי חיי הרמב"ם את שמו כבל קהלות תימן בתפלת הקדיש לאמר, בחייכון ובויומיכון ובחיי רבנו משה בן מיטון.

בסוף המאה הי"ג נמצאו עוד במקומות אחדים בתימן ובחינאו שבטי יהודים חפשים חצאי-גורדים.

בשנת 1517 מודיע הכומר הנוסע אנדריי פֶּקֶט ע"ד מציאות יהודים רובלי בשמים ופזורים בכבדאל-מנדב.

במחצית המאה הי"ז הגיע שמע שבתי צבי לתימן ויתעוררו היהודים ויטברו את בתיהם ויהיו נכונים לעלות לא"י. אך המונים המונים מעם הארץ התנפלו על היהודים ויבזו וישסו אותם בלי רחמים וישלמו אחינו האמללים האלה בנפשותיהם ובדםם בעד תקותם המכהלת.

בשנת 1670 הכריז האימאם אל מהדי, כי תימן קדושה היא כחינאו ויגרשו רק מצנעא לבר כעשית אלפים יהודים, כעבר זמן לא רב אמנם העביר אל מהדי את דוע גזרתו בחנאי שלא יתישבו בין המשליטים. ומאות אחדים מן הגולים שבו לצנעא וישבו ברבע מיחד עד היום הזה.

בשנת 1762 בקר המלמד ניבור את תימן ומצא את קהלות היהודים בצנעא ובשאר ערי תימן במצב טוב מאד.

בשנות תרי"ח—תרכ"ב סבב את ארץ תימן ר' יעקב אבן ספיר וכתב בספרו, אבן ספיר רשטיו ע"ד מצב אחינו התימנים, משפטי חייהם ומנהגיהם המשנים. בשנת תרל"ד—תרל"ה עבר בארץ ערב הסוחר היהודי ר' דוד קרסו וכתב את רשטי מסעו בספר, זכרונות תימן בלשון אישפנוכית.

פרק ד.

יושבי הארץ בזמן הזה.

כל חצי האי ערב עוד לא נחקר היטב, ועד היום מחלקות הן הרעות ע"ד מדת שטחו וגם ע"ד מספר יושביו חסרים עוד מספרים מדויקים. התירים הָבָר וְגַלְגָּר משערים, כי שטח ערב מגיע עד כדי שלשת מיליונים קילומטר מרבע ומספר התושבים עולה לשלשה וחצי מיליון נפש, לאמר, נפש אחת על קילומטר מרבע. בעמֵן ובתימן שישובן מרבה יותר עולות לכל ק"מ לא יותר מחמש-שש נפשות.

הערבים יושבי הארץ נחלקים לאנשי ישוב ולרועים נודדים. בין שתי המפלגות הארה שוררת שנאה כבושה מדור דור. הבדוים המבלים כל חייהם באה לים במרחבי המדבר עוינים את, יושבי הבתים הנשמעים לפקודי הממשלה ומשלמים מסים וארנוניות. הבדוים חומסים ועושקים את בני הכפרים והעירות כל הימים. אבל הכנסות העשק והחמס האלה אינן מספיקות עד כדי לחיות חיים מפנקים. הסתפקות הבדוים אינה באה מתוך מדותיהם הטובות אלא מתוך עניותם. ובכל זאת, למרות ענים ומחסורם שמחים הבדוים בגורלם, מתגאים בחפשתם, מאשרים ביכלתם לגנוע ולנוד בערבות המדבר, בלי כל מפריע, בלי כל חובה לתת דין וחשבון על מעשיהם לפני השוטרים ופקודי הממשלה שנואי נפשם. כל בני ערב, הבדוים ואנשי הישוב מתיחשים למשפחה אחת, לבני שם. הראשונים מדברים ערבית והאחרונים בלשון משנה קצת מערבית. רק יושבי הצרמות נבדלים מאד בלשונם העקילית הדומה לערבית, כהערבית לעברית. יש אומרים, כי בני הצרמות הם צאצאי התקמרים הקדמונים, מפני שמצאו בארצם הרבה כתבות המיריות; ואחרים מיחסים את בני הארץ לגנוע הכושי: הם קצרי קומה מכערים וכמעט שחורים. ע"ד מחמד והאשלם אין להם בלתי-אם מושג משמש מאד. בכלל דומים הם מאד להבדוים הנעדרים כמעט כל דת.

ובני הישוב כלם משלמים. יושבי נג'ד נבדלו לכתה מיוחדת בשנת 1745 ומאז הם נקראים נְהָבִים על שם עבדול נְהָב מיסד כתתם. קנאתם לדת עוברת כל גבול והם נכונים תמיד למסר נפשם על שמירת חקי הקראן ומצוותיו. הם מאמינים באחדות אלהים ושאיין כל מתוך בין הבורא והבריאה. ע"כ הם נוקמים וננטרים ל"עובדי האלילים" בעלי דת מחמד המאחדים בתפלתם את שם מחמד עם שם אללה. הוהביים מתעבים את ההדור החיצוני המלוה את קיום המצוות והמנהגים, אינם מקשטים ומפארים את בתי-מסגדם, אינם מתעטפים בנגדים

ואסור להם לעשן טבק, לשיר ולנגן, ורבים מיושבי ש"מ מחזיקים עד היום באמונת הערבים שקדמו לדת מחמד, מתפללים לשמש, מביאים קרבנות למתים אך מודים בכת עליון, נעלם ונסתר. ואמונת יושבי צמן מערבה מעכ"ם ומחזיות הפרסים.

היהודים לפי דברי התירים נמצאים רק בחיטן בלבד בשלישים אלה יהודים. רבם בעלי מלאכה שונים (חיטים, סנדלרים נגרים, נפחים, צורפים, קדרים, בנאים. אורגים, עושים אבק שרפה, יין שרף ואבקת טבק), ומעוטם רוכלים וסוחרים עניים מרודים, היושבים בבתי חמר ובמרתפים אפלים ומצפופים. יש בין יהודי תימן גם בעלי שדות, גנות-ירק ופרדסים, אך מספרם לא רב הוא. מצבם המדיני נורא והם נגשים ונענים כר היום: אסור להם לקנות קרקעות לזריעה ולנטיעה ולבנות להם בתי-אבן; ברבעי המשליטים אסור להם לרכב על סוסים, חמורים וגמלים, לחבש תרבוש לראשם וללבוש בגדים צבועים ולבנים. היהודי פסול לעדות והוא, כריה טמאה וחלילה לו ללכת לימין הערבי וכו'. בכל תימן מקיבים היהודים נקות את בתי המחראות ולהוציא את הגבלות מחוץ לערים ולכפרים. בצפון תימן נמצאים קבוצי יהודים בעלי קומה המגדלים פרא את שערות ראשם ומנינים ולבושים בגדים לבנים.

מספרים גם אדות שבטים עבריים בני-חיל ומלמדי מלחמה הנמצאים בערב התיכונה ובחבר וחקידיה ובנפת עסיר, אך כל הספורים האלה מחכים עוד לתירים מבקרים שיצטמו ויאשרו אותם.

המצב הרוחני של יהודי תימן שפל מאד בערים ובכפרים. אמנם יש ביניהם הרבה יודעי ספר ומסלגים בתורה אך המון העם נבער מדעת, וכל חכמתו היא קריאה בסדר התפלות וידיעת הכתב האשורי.

יהודי תימן מאמינים ברוחות ובשרים, בלחשים ובקמיעות. והיהודים היושבים בכפרים דומים מאד כתנאי חייהם, במנהגיהם ובנמוסיהם, במאכליהם ובמלבושיהם לשכניהם הערבים.

בשלישים השנים האחרונות טרבים אחינו התימנים לעלות לא"י. שני הגולה רבם שפלי קומה, שחורים ושזופי שמש. כרם עובדים בזעת אפם ועושים כל מלאכה ועבודה קשה המסרבת את הגוף; ברוקים, מטתתי אבנים ובנאים וסבלים וכדומה; ומצניגים התימנים הנרכאים ברוח אמונתם העזה ובמנהגיהם המזורים לשאר אחיהם. יש ביניהם הרבה יודעי ספר ולומדי תורה, אך כלם דחוקים הם מכל השכלה. בבתיהם וביניהם מדברים הם ערבית ונשיהם אינן יודעות להתפלל בלשון הקדש.

פרק ה'

החלוקה המדינית.

כל הצי אי ערב הגדול עוד לא נחקר היטב, על כן מחלקות הן הרעות ע"ד מדת שטחה של ערב ומספר תושביה. לפי השערות הק"ר וקל"ר, עולה שטח ערב עד שלשת מליונים קילומטר מרבע ומספר יושביה לערך שלשה מליונים וחצי. המספרים האלה ערוכים באופן זה:

חיג'אז	—	—	250,000	ק"מ ומספר התושבים	300,000
תימן	—	—	200,000	" "	750,000
אח'סא	—	—	80,000	" "	150,000
ערן וכבושי אנגליה					
(כלי האיים)	"	"	41,000	" "	170,000
הצרמות	—	—	250,000	" "	500,000
מדבר ההנה	—	—	800,000	" "	—
ע'מן	—	—	190,000	" "	1,000,000
נג'ד	—	—	1,170,000	" "	600,000
		<u>2,981,000</u>		ס"ה שטח ערב	<u>3,470,000</u>

ערב העתמנית מכילה שתי ויליות חיג'אז ותימן על חוף ים האדום ופלך אח'סא השוכן על מפרץ פרס ונכנס לוילת בצדה (ראה ארם נהרים). שאר חלקי ערב חוסים בצל אנגליה והישלטנים המושלים בחצרמות, ע'מן ונג'ד.

וילית חיג'אז.

הויליה חיג'אז (שטחה 250,000—ק"מ, מספר יושביה 300,000 נפש אחת ער כל ק"מ), משתרעת לארך הים האדום בין סוריה ובין תימן, במעלת השתים-עשרה ממעלות הרהב. רב הנוף הזה מלא הרים השופים מכל צמת, אך בהם שפונים אוצרות זהב וכסף, נחשת וברזל, שיד אדם עוד לא נגעה בהם. ועמקי תהומה או ע'ור (גיא)—ארמתם אדמת חול וטרשים, אדמה צמאה ויבשה אשר לא תצלח להתרש ולהזרע. חסר המים מרגש פה באופן מבחיל. בכל תהמה ובכל עמקי ההרים יש למצא רק מקומות מספר מבורכים במעינות וכארות המשקים את הגנים והפרדסים. נפת חיג'אז היא ארץ דלה ועניה ואין בכחה להחיות ולפרנס את יושביה המעטים המפורזים בה זעיר שם זעיר שם. רב מזונותיהם באים אליהם מארצות אחרות, ביחוד ממצרים. המסחר היוצא מחיג'אז מצמצם מאד: צמקים, צרי ומור ולבונה

וצדפים שלוקטים הדיגים על חוף הים. גם המסחר הנכנס לחיג'אז קטן הוא ודל מאד. לעצמת זה יש למדינה הזאת ערך גדול מאד, מדיני ודתני; היא מכילה את שתי הערים הגדולות והקדושות בכל עולם האישלום: מֶקָה ומדינה.

מדינה או, מדינת אל נבי' (16—20 אלף איש) עומדת צפונה למכה ושניה לה במעלת קדושתה. העיר עומדת על גבול המדבר, בניא פורה ורשן, וכלה מקפת חומה בצורה ועתיקה. בעיר מתנוסס לתפארת בית-מסגד גדול ומפאר ובו גנוזות עצמות הנביא בארון מֶצֶפָה כסף, בבית המסגד הזה בנוי גם בית מסגד קטן, שהקימו המְשֻׁלְמִים הראשונים, במקום שעמד גמל מחמד כברחו ממכה; בו זכו המאמינים לשמע את דרשות הנביא. וגי העיר גבוה מעל פני ים סוף עד אלף מטר, וכימות החקר מתגבר בו הקד והוא מֶסְכֵן לעולי הרגל הבאים מהארצות החמות, ומרגל כפי החג'ים הפתגם: המקבל באהבה את יסורי הקר של מדינה וענויי החם של מכה, הרי זה כדאי וראוי לקבל שכרו בגן עדן.

נמל מדינה הוא העיר יַבּוּעַ וכה 5—7 אלפים איש.

דרומה למדינה עומדת העיר מֶקָה בנויה בתכנית מרבע בעמק חול ומלעים בין הרים עירמים וקרחים, מספר יושביה—40—60 אלף נפש. מראה מרחוק מרהיב עין, יש בה רחובות מרוחות ובתי-אבן יפים מאד. לכני הדתות האחרות אסור להכנס לעיר הקדושה הזאת ואלה המעטים שזכו לבוא לתוך העיר התחפשו והתגנבו בערמה. המשלם הרוצה למות במנוחה מֶקִיב לראות למצער פעם אחת בחייו את מכה ולקבל את תאר הכבוד חֶג'י לאמר, עולה-רגל. מכל פנות העודם נוהרים לעיר הקדושה אלפי עולי רגל (מֶ-50 עד 100 אלף בשנה), להתפלל לפני בית-המסגד אל-חרם (בית-מקדש) ולנשק בהדרת קדש את הֶקְסִים, היא האבן השחורה המשבצת בכתל המזרחי. המקדש הלאמי הזה הוא בנין-אבנים מְשֻׁשָׁה גדול מאד, שהוקם בתקופה עתיקה עוד לפני מחמד, ואחרי שבער מחמד מתוכו את כל גלולי הערבים נשאר בקדושתו עד היום. המקדש עומד בטבור העיר. ארכו ארבע מאות אמה וכן גם רחבו. גגו השטוח נשען על ארבע מאות ותשעים ואחד עמודי שיש לבן העוטרים את הבנין מסביב. תקרתו עשויה שלש פפות. בתוך המקדש עומד היכל הכעבה הנקרא

(* בשם חרם מכנים הערבים את כל אחד מבתי המסגד הגדולים אשר במכה ומדינה ובירושלם (על מקום המקדש) ובחברון (מערת המכפלה). ושעם חרם, הוא שם חרם בעברית לאמר: קדש ואסור, מפני כי גדול עון האיש בחטאו במקום הזה כאשר יחטא במקום אחר. אף אסור לשפך בו כל דם אמילו של חיה אשר לא תצלה לאכלה. וקדושת המקום מוגינה על המסתופף בו לבל ימצאוהו אויבו ויעשה לו רעת בירו או כפיו. וכל העיר מכה דינה כחרם.

גם בית אֶבְרָהִים והוא בנין רבוע, ארכו מאה וששים ושתיים ורחבו שמונים וארבע באמה וכן גם קומתו. ודלת היכל הכעבה ארכה שלשים וארבע ורחבה עשרים וארבע אמות, כֵּלָה מִצָּפֶה כִּסְף טְהוֹר, ורצפתה—אבני שיש לבנות, ירקות ואדמטות; ונג ההיכל נחשת-קלל נשען על שלשה עמודי עץ התָּקָה הבא מארץ הַדוּ וְאֵין הַרְקָבֹן שׁוֹלֵט בו כֹּל הַיָּמִים. קירות הכעבה—שיש לבן וּמְבֻסָּם מִמַּסָּד עַד הַמַּסְפָּחֹת יִרְעוּת מִשֵּׁי וּבֵהֶן מִרְקָמוֹת פִּסּוּקֵי הַקְּרָאֵן רִקְמַת מִשֵּׁי לְבָן. הכעבה הוא הבית אשר עולים אליו רבבות אלפי משלימים שנה שנה ובו האבן הרבועה הנקראת כֶּשֶׁם חָסִים. לפי האגדה הוריד אותה המלאך נבריאל מן השמים ומסרה לאברהם אבינו בעת הקימו את הכעבה. האבן השחורה והקדושה (שאולי היא באמת רק אבן מהכוכבים הנופלים) נקראה בפי מחמד כֶּשֶׁם, וימין אֱלֹהִים נִמְצְאָה בִּמְבוֹא הַיֵּכָל הַכְּעֵבֶה, מַעֲלַת טְבָעוֹת זֶהָ, בַּכְּתָר הַמִּזְרָחִי. ועל האבן פרושה פרכת משי שחורה שמתליפים אותה מדי שנה בשנה, כי עולי הרגל קורעים ממנה קרעים קרעים ויוֹטְפִים עַל צוֹאֵרָם כִּסְגוּלָה בְּדוּקָה מִפְּנֵי מַעֲשֵׂי כֶּשֶׁפִים, שָׂדִים וְרוּחוֹת וְחַלְיִים רָעִים.

כל היום חונים המתפללים בחצר המקדש, מעשנים ומסיחים וקוראים שרות הקראן ובין השמשות פותחים את החגיגה. אלפי אורות יקרים מאירים את אל-הרם. והמאמינים ובראשם האימאם או השריף הוא הכהן הגדול כורעים ומשתחווים על מפתן המקדש ומקיפים שבע פעמים בינה ותפלה את הכעבה—זכר להגר שסבבה במקום ההוא פעמים הרבה, ומנשקים את האבן הקדושה הנשקפת מבין קרעי הפרכת. אחרי ההקפות שומעים עולי הרגל מעל ראש גבעת עֶרְפָּת אשר לפני העיר מכה את דרשת השריף ומביאים קרבן. ואח"כ יורדים כלם בחפזן מן הגבעה—זכר להגר שנפקחו עיניה לראות מראש ערפת את באר זִמְסִים אשר מנגד ותרד חיש מהרה למלא נאדה מים ולהשקות את ישמעאל. ומצוה גדולה לעולי הרגל לשחות ממימי הבאר הזאת.

האגדה הערבית מספרת, כי לפנים היתה האבן הקדושה לבנה והשחירה בעונות באי עולם.

בכלל יש דערבים אנדות רבות בדבר אבן החטים, ואגדה אחת יפה מספרת לאמרי: ויהי כאשר גרש האדם מגן העדן ויתחנן אל אלהים, כי יתן לו אחת מאבני הגן לזכרון עולם לו ולבניו אחריו. ויעתר לו ה' ויתן לו אבן לבנה ומזהירה כספיר מאבני הבדלה אשר בגן ויקחה האדם ויביאה אתו אל מקום העיר מכה וישב שמה. ויהי בראות האדם את עמלו הרב עלי חבל, ויזכר

(* הוראה השם זִמְסִים: השמיע קול שאן חזק.

את הימים הראשונים, אשר השתעשע בזיו אלהים בנן העדן—וישב אצל האבן ויבך יומם ולילה, וימאן להתנחם. ותבלענה דמעות האדם בלב האבן ויחשך תארה ויפן הודה מעריה ותהי לאבן שחורה עד היום הזה. ויהי מקץ ימים רבים ויבוא אברהם לראות את ישמעאל בנו, והוא יושב אז בעיר מכה אשר בארץ חוג'ז היא מדבר פארן, וימצא שם את האבן, וירחץ רגליו עליה וישארו רשמיהן עליה עד היום הזה. ויצו ה' את אברהם לבנות לו בית במקום האבן ההיא. ויעש כן אברהם ויבן את בית הכעבה במקום ההוא בחדש הראשון לחדשי השנה הוא חדש מֶקְרֵם לאמר חרם, כי אסור אסרו הערבים על נפשם מהיום ההוא והלאה לשפך בו דם גקי או להלחם בו.

במקדש אל־חרם נמצאים גם קברי ישמעאל והגר מקסים אבני שיש מרבעות ועולי הרגל מתפללים נגדם בחרדת קדש. השריף הממנה על מקדש הכעבה מפקד מטעם השלטן מבני המשפחה המיחסת לזרע הנביא. ולכהן הגדול הזה יש השפעה מוסרית עצומה על כל שבטי הערבים.

מערבה למכה עומדת העיר ג'ד'ה (25 אלף איש), נמל מכה; במרחק עשרה קילומטר דרומה למכה עומדת העיר סְאִיף הנודעה בגניה ופרדסיה היפים. מספר יושביה עולה לשמונת אלפים נפש. העיר גבוהה מאד (1882) מעל פני הים, ולכן אוריה ממוג ומכריא, ועשירי מכה מבליים בה את ירחי הקיץ החם.

וילית תימן.

הוילית תימן או, ערב המאשרת (Arabia Felix) (מדת שמחה 191.000 ק"מ ומספר יושביה 750.000, לאמר ארבע נפשות לכל ק"מ) משתרעת דרומה לחיג'אז עד רחוב בבאד-מנדב. וילית תימן מתחלקת לשני מחוזות: תְּהֶמָה (שפלת החוף) וג'בל. תהמה יורדת אל חוף הים מנכה שש מאות מטר. יש מקומות שרחבה היא עד 20—25 קילומטר והולכת וצרה עד אפס מקום. בה גדלים ועוזים יפה החטה והשעורה והדורה, קנה הסכר והתמר. הג'בל — ארץ רמה והררית מקסימה ביפיה. רכסי הרים הגבוהים מ'3500—3000 מטר עוזרים בה ונפסקים פה ושם בעמקים שקויים ופוריים. נחלי המים התדירים הזורמים בג'בל מצננים את האויר מאד. ימות הגשמים באים פה באביב בעוד שבתהמה יורדים הגשמים בחרף והאויר מיוק מאד בנוף הזה. גדודי החילים התרבים סובלים בו חליים שונים ומספר מתיהם רב מאד. חוף הים האדום מצין ומשפח בצמחי הרבים והמיחידים במינם. אזור עצי הקהה גבוה פה מ'1000 עד 2000

מטר מעל פני הים. בתוך העמקים ובמדרונות ההרים הבנויים מדרגות מדרגות זורעים כל מיני תבואות השדה וירקות ונושעים עצי פרי שונים העולים יפה מאד (התאנה, המון, הרמון והתמר, תפוח הזהב והלימון). בתימן יש עפרות ברזל ונחשת וכלי ספק עוד מתכות וחמרים אחרים שעוד לא נתגלו לאדם. הסחרות היקרות שנשתבחה בהן ארץ תימן הן: הקהוה, המר והצרי ושאר מיני שרף הנוטפים מהאילנות ונקפאים באויר. המסחר עובר דרך נמל הַרְדֵּה ולב דרך נמל עדן שהביא כליון חרוץ על נמל מוֹחָא הנודע לפניו במסחר הקהוה (הקהוה של מוחא). הייליה תימן נחלקה לארבעה סג'קים: עֶסֶר, צַנְעָא, תָּעֵז וחֲדִידָה.

הערים הראשיות בג'בל הן: צנעא, שובנת בעמק רחב ופורה מאד הגבוה מעל פני הים כ'2310 מטר. בחרף מתגבר פה הקץ ולפעמים שורר גם קפאון. מספר יושביה כעשרים וחמשה אלף נפש וביניהם כ'2750 יהודים המתפרנסים כלם מיגיע כפיהם. היהודים יושבים ברבע מיחד ויש להם הרבה בתי כנסיות. תָּעֵז, בה כשמונת אלפים איש וביניהם כשלוש מאות משפחות יהודיות. סמוך לעיר הזאת מראים את קבר הרב המורה שלום-אל-שַׁבְּזִי הקדוש לכל היהודים והערבים, ההולכים להשתטח עליו להרפא מכל מחלה ולהינשע מכל צרה.

הערים החשובות שכתהמה הן: צפונה-אבו-עַרְיֵשׁ, יושביה 8 אלפים, וערי הנמל: לַתְּיָה, חֲדִידָה ומוּחָא (כשלישים אלף נפש). בדרך העולה מחֲדִידָה לצנעא עומדת העירה תָּרֵס או מְנָקָה ובה יותר ממאתים יהודים.

ערב האנגלית.

האנגלים כבשו בערב חלק גדול מהחוף הדרומי וקבוצות איים. תכלית הכבוש הזה היתה-- להגן ולשמר על דרך הים להודו. ומשנת 1839 התחילה אנגליה להשיג את מטרחה. בשנת 1839 כבשה מהשיכים הערבים את העיר עַדְנָן וחבל ארץ ששטחו עולה למאתים ק"מ משתרעת מעדן עד שיֵד-סַעַד (אחזה צרפתית). בשנת 1854 נספתו לאנגליה: איי חוריה-מוריה וסַמְרָן. בשנת 1857 האי פְּרִיס, בשנת 1867 איי בחריין, ובשנת 1888-- החוף הדרומי מוֹחָה עד מְדַבְּטָה. שטח כל המקומות האלה מגיע עד 41000 ק"מ ומספר יושביהם כ'258000 נפש. בראש כל הנפות האלה עומד נציב היושב בעדן ונשמע לנשיא קְמִיִּי. העיר עדן נבנתה מחדש ע"י האנגלים והיא עומדת בלוע הר שרפה כבד על מצר הסגור בין שני ספרצים. המפרץ המערבי רחב (י"ג קילומטר) ועמוק עד ששה-שבעה מטרים. ושני הצאיריים-סלעים מבצרים את המפרץ הזה מצד הים, וביניהם עוברת תעלה רחבה כחמשה קילומטר וחצי. המלעים הזקופים סוככים על

העיר ועל המפרץ כחומה בצורה טבעית. העיר צופיה על פני רחוב בכיאל-מנרב המחבר את הים האדום עם ים ערב, ומן העת שנחפרה חללת סואץ היתה עדן לתחנה מציינה לסחר הים העובר בין אירופה, דרום אסיה ומזרח אפריקה ונקראה בצדק ה,גברלטר המזרחי. מספר האניות הנכנסות לנמל עדן עולה לאלף וארבע מאות בשנה. רב אניות אירופה העוברות להדו ולדרום אסיה באות לנמל עדן להצטיד ולהקטן בפחמים. פה מחליפים סחורות אירופה, הדו וארצות המזרח בתבואות ערב הדרומית וחוף סומלי: בקהה, גומי, צרי ומר לבונה ואהלים. הסחורות המוצאות והמובאות עולות עד לשנים עשר מיליון פרנק בשנה.

ואעפ"י שהעיר הזאת יש לה ערך גדול וחשוב מאד, אין לקנא בחיי יושביה: אוירה יבש ולוהט. רק לשוא יחפשו באדמת טרשיה ופלעיה ירק דשא: גם שיח גמד גם שרש עשב לא יראה ולא ימצא בה. בימות הגשמים המעטים, הזורדים רק לפעמים רחוקות, נאצרים המים בזהירות ובזריזות רבה בתוך בורות גדולים ורחבים, שנחצבו בסלעים עוד בימי קדם. דללו וחרבן המים—משתמשים יושבי העיר במי הים המזקקים.

מספר התושבים בעדן עולה בערך לארבעים-וארבעת אלף נפש ומהם כארבעת אלפים יהודים ולפני כבוש אנגליה היו בה כשלש או כארבע מאות יהודים). רב היהודים רוכלים, חלפנים, עושים יין שרף מתמרים ומוכרים נוצות בתדיעהנה, נטלים ופועלים בנמל.

בעדן ישנה גם קהלת יהודים קטנה מ,בני-ישראל" — אלה הם היהודים השחורים ילידי במבי*).

כאלפים איש מאירופה, פקידים חילים וסוחרים, חיים ומתענים בניהנם האיום הזה. רב התושבים מתיחסים ליוצאי הדו וערב וסומלי. הערבים כלם משלימים, אבל יש גם כת, פרסית גדולה מאד השומרים את, האיש הקדושה" ב,מקדש האש" ומפקירים את מתייהם, בהיכל הדומיה" לעופות הטורפים. בין ההודיים יש גם בני כת הבנינים המאמינים בכנהמה ומעריצים ומקדישים את הפרה.

(* את כתת "בני-ישראל" גלה ר' בנימין מטודילה לפני שבע מאות שנה, ורק במאה האחרונה נודעו הרבה פרטים על אודותיהם עיי המסיונרים הנוצרים. בני הכתה מדברים בשפת אחד השבטים ההודיים הנקרא "מהרשי" וכתבם דומה למנקורטית. החגים העיקריים של הכתה הם: ראש-השנה, יום-כפורים, פורים, ססח וסכות. כל חרש אלול מקדש אצלם לצומות ונקרא רפון כשם חרש הצומות של המשלימים. את חג הסכות חוגגים "בני ישראל" מיום די תשרי ואילך. בכמבי יש להם בית-כנסת יפה מאד.

ח צ ר מ ו ת

הַצְרָמוֹת (Hadramout) נקרא הנוף שעוד לא נחקר היטב עד היום והוא משתרע בין מדבר ההגה ובין הים, מתימן עד עֶמָן, לארך 1300—1400 קילומטר. חלקו המערבי המיוחד בשם הצרמות הררי הוא ודומה מאד לתימן בטבע אדמתו, באקלימו וביבולו. וברמה הסגורה בין הרי החוף ובין ההגה עוברת בקעה רחבה הנקראה בשם ואדי-הצרמות. הבקעה משתרעת בשש מעלות הארץ ויותר ומתארת הצייענול מארך. בעמק הזה ובשתי הלשוניות היוצאות ממנו מרכז הישוב, יושבי העמק הם חצי פראים וגולנים המתנפלים על עיכורי דרך ומשלימים הם רק בשמש, אבל גם מכניסי אורחים הם ועומדים בדבורם. כלם נשמעים כמו הברווים לנשיאיהם-השיכים העומדים ברישות עצמם ואינם תלויים בכל שלטון הארץ.

הנמל הראשי שבצרמות הוא מַקְלָא (י"ח אלף איש), ובו מפתח מאד המסחר עם הדרו וחוף סומלי.

חלק הצרמות המזרחי נקרא מַהְרָה; יושביו משתפים עם יושבי המערב בנוע ובלשון המדברת היא לשון עקלית. מוונותיהם הם ביחוד דגים, תמרים ומאכלי חלב.

ע מ נ

ממלכת עֶמָן (שְׁלֶמְנָה) משתרעת בקצה ערב נגבה מזרחה, ממפרץ מַרְבָּט היוצא מיב-ערב ער חצי אי קָסֶר שעל מפרץ פרס. ורכסי הרים עירוניים, תלולים ונבוהים (כנייהם ג'בל אַחְצָר המתנשא עד 3000 מטר) עוברים. בנוף הזה מדרומית-מזרחית לצפונית מערבית ומכסים את כל חבל הארץ הסגור בין ראס-אל-חד ומַסְקָט. בין ההרים האלה, בתוך העמקים—הרבה נאות-שדה סוריות. נורע לברכה העמק בשינה הרחב מ-30—65 קילומטר השקוי מפלגי המים היוורדים ומפלים מג'בל אַחְצָר. כג מיני הדגן והירקות, קנה הסכר ועצי פרי שונים עולים פה בשפע רב.

בשְׁלֶמְנָה יש מכרי מלח ונחשת ועופרת, אצל רס-אל-חד. חרשת המעשה אינה מפתחת בעמק כי אם מעט מאד והיא מְרַבָּה רק בשתיים או בשלש ערים: צַהַר וּשְׂרָבָה מְכִינֹת כְּלִי-נֶשֶׁק ואריגי צמר, כתן ומשי, שטיחים ושמיכות בכמות מצמצמת מאד שאינה מספקת גם את צרכי הארץ לבה. בראש הממלכה עומד הַאימָאם הַמַּסְקָטִי אשר ממשלת אנגליה תומכת

בו. עמן ידועה בתור ארץ מלאה עליונות, מחולות, שירה וחגיגה ומאכל ומשתה ובכל אלה מתגלה תכונת יושביה. בני הארץ הם יפי תאר, משכילים ובעלי טרץ ומסורים למסחר, למשק הכפר ולציד הדגים הרב מאד. עיר הבירה מקפץ (15 עד 40 אלף תושבים. רפי הספירות המגומות) בנויה על מפרץ החוסה בצל סלעים זקופים וגבהים. מצבה ואקלימה דומים למצב ערן ודאקלימה. המסחר רב בה מאד. גם בשאר ערי עמן בנויים גמלים; מקפץ על גבול חצרמות, צחר על ים עמן ושקנ'ה על מפרץ פרס.

בעמן נמצאים כעשרים וחמשה אלף דיגים. שאר התושבים—העירוניים עוסקים במסחר, והכפריים—בנטיעת התמר, הגפן והדורה.—הסחורות היוצאות מעמן הן: דגים תמרים, המורים ופרדות, ונכנסות אליה: ארז, סכר וספיה (יין־שרף עשוי מסכר), אריגים ומתכות שונים.

ג' ד

נגד או ארץ הרמה משתרעת בערב התיכונה בין מדבר דהנה ובין מדבר הנפוד הגדול, מגבולות חיג'או עד גדות המפרץ הפרסי. הרמה הגדולה הזאת כוללת במרכזה הגבוה מאלף עד אלף ומאתים מטר ורכסי הרים עוברים בה ומתרוסמים משלש עד שש מאות מטר על פני נפות הסביבה. האקלים בנגד יבש וממוז ומבריא מאד. פלגים ונחלים תדירים אין בה, אבל מעינות מים מצויים שם בעמק לא רב. הערים, שהרבה מהן גדולות למדי, בנויות בתוך פרסים ושדות ועצי תמרים. רב יושבי הארץ אנשי ישוב העוסקים בעבודת האדמה. הבדוים נודדים בעריבות החול וחונים בנאות המדבר. פה הם מגדלים את סוסייהם, הטיחסים (ראה לעיל) את גמליהם קלי המרוץ ואת חמוריהם היפים. נוף נגד נחלק לשתי ממלכות: נגד גופה ושמר.

נגד או ארץ הוהביים שוכנת במרכז ערב ובה עשרה מחוזות. ג'בל פֶּעַק עובר בארץ הזאת. יש אומרים שמשפר יושבי נגד עולה למליון נפש ואחרים אומרים שאינו מגיע גם להצי מליון. עיר הבירה היא רִינָן (קראו: רִינָן) (25—30 אלף נפש), המקפה חומה בצורה וגבוהה. בין שאר הערים נזכיר את זֶלְפָּה, עיר־מסחר גדולה וקבילה.

וממלכת שֶמֶר היא צפונה־מערבה לנגד. הנוף הזה מכיל רק עמק המשתרע בין ג'בל סֶלְמָה מנגב וג'בל אַנְ'ה וג'בל שמר מצפון. עיר הבירה היא תֶּאֵיל שמשפר יושביה כעשרים אלף נפש.

אָרם נֶהָרִים (מספוטמיה) ומדבר סוריה.

סרן א.

ט ב ע ה א ר ין.

המצב
הגיאוגרפי
והגבולים

בין תְּאֻמֵי-הנהרות הגדולים והעצומים בכל נהרות אסיה הקדומה, בין הפרת והחדקל משתרע חבל הארץ שנקרא אחרי מות אלכסנדר מוקדן בשם היוני קספוטמיה, לאמר: הארץ בין הנהרות, המתאימה אל השם, ארם נהרים" שבכתבי הקדש.

גבולות הארץ הזאת הם: קדמה—רמות אירן, ימה ונגבה—מדברות סוריה וערב, בקצה הנגב—לשון ים פרס וצפונה הרי הטורוס.

מראה פני
הארץ

הארץ הזאת היא שפלה רחבה וארכה מאד החסרה כמעט כל הרים רמים ונשאים, רק בצפון וצפונה מזרחה מתנשאים: הר אבני הבולת קֶרְנֵי-ה'דג' — 1850 מטר וראשי המרדן עד 1190 מטר, וביחב מוצל היא אלמוצל נשקף ראש הסֶנְגֶר המגיע רק עד אלף מטר ונהדר בשיא נאונו רק מפני שהוא עומד גלמוד ובודד בארץ מישור רחב ידים. נגבה למעמי הסנגר מתנשא הר אבני-החול הלא הוא ג'בל תֶּקְרִין העובר את החדקל ומתפשט אח"כ על חופו השמאלי.

כל קמפי השפלה הזאת, ערוציה ובקיעיה, מלאים בצות מלח ואגמי מים נרמשים. לארך הנחלים והנהרים מסורים, תלים—עיים וגלים נצים, אלה הם קברי הערים, ההיכלים והמקדשים העתיקים המנמרים וקַנְנִיִּים את מראה הישימון הגדול הזה. כל השפלה נחלקת: לארם נהרים העליונה הנקראת בפי הערבים אל-גזירה (האי), ולארם נהרים התחתונה—עֶרְקֵאל-עֶרְב היא ארץ בכל העתיקה.

ארם-נהרים
העליונה

ארם-נהרים העליונה משתרעת מהרי ארמניה נגבה עד המקום ששם מתקרבים הפרת והחדקל בפעם הראשונה זה אל זה, כל הנוף הזה (האי) הוא כמעט כלו ערבת מדבר, ובנגב—קבו ארץ צמאה ומלחה. ורמות ונגעות, מסלאות את כל חבל הארץ הזה ומתנשאות עד

עד לחמש מאות מטר מעל פני המפרץ הפרסי. יש שרכסי הגבעות האלה מתקרבים אל גדות הפרת והחדקל עד שהם חוסמים את מעבר הנהרות. מראש גבעות ארפה (560 מטר) והמרדן נשקפת ארם נהרים העליונה כמדבריים המזהיר באור צהב לבנבן או מכסה בערפלי-אדים כבדים. החול הכא מהמדבר מכסה פה כל שדה מרעה וזריעה. עולם הצמחים דל מאד בארץ הזאת, רק זעיר שם זעיר שם נראים אשלים ורתמים, סבכים ושיחים-גמדים ועוד מיני צמחי המדבר. נגב ארם-נהרים העליונה הוא מדבר זועם צמא ויבש ונחל (נאדי) הפרָר עובר בו בכבדות עד שהוא בא ומשתפך לתוך בצת-מלח צפונה לחָט.

נגבה לסביבות בגדד, לאמר, מן המקום ששם מתקרבים הפרת ארם נהרים והחדקל, משתרעת ארם נהרים התחתונה, כלה אדמת-מישור מוצֵפָה התחתונה ונעדרת כל רמות וגבעות. הארץ הזאת, שלפנים היתה כלה מלרכת ופוריה ועשירה בתעלות וצנורות השקאה, שוממה ועזובה מאד בימינו, שלישית-אדמת בצה ואנמי קנה וסוף, ושאריתה-כמדבר ששמה. רק רצועות אדמה צרות משתרעות לארך הנחלים והנהרים והתעלות והן עוד מסגלות וטובות לעבודת האדמה, אך גם הן מוצפות במים הדישים רצופים במשך השנה.

הארץ שהיתה בימי קדם עשירה מאד שוממה היא וחריבה עתה כמדבר ציה. בעבודת האדמה רבה העזובה, הצמחים מעטים ובודדים, וכלה-עולם-חריבות אשר רק תליהן בלבד קנננים את המישור הגדול. מעל התלים האלה נשקף מתוך דממת המות השוררת בעולם. הקרבן הזה ראי הפרת הגדוד היוורד והולך ממרחקים והומה ומפכה בלאש ועובר בתוגה חרישית את השממה, כמלך התועה ונורד כצל בין משואות ממלכתו ההרוסה עד היסוד (עפ"י בוכָלֵין). ארץ בכל בזמן הזה דומה לפנים רזים וקורים ששני זרמי דמעות נזולים עליהם (פרנץ דליץ). לפי מצבה מבדלת ארץ ארם נהרים את מדברות סוריה וערב מרכסי הרבי אירן וארמניה, אבל כל הנוף הזה נמוך הוא מסוריה ומערב וכמעט רבו גבוה מעל שמת פני הים מאה ומאתים מטר (קרקע העיר מוצל גבוהה מעל פני הים 250 ובגדד-רק 50 מטר).

שני נהרות גדולים, הפרת והחדקל, עוברים ומשקים את שפלת הנהרים ארם-נהרים, ובמרוצתם הנגבה הם מתאחדים ויוצרים את הזרם והנחלים הערבי ששאל-ערב.

הפרת, הוא הנהר הגדול בכל נהרות תרכיה האסית, הוא יוצא מרמות ארמניה ונפלג לשני ראשים: קראסו ומורדסו. הראשון, הנקרא גם בשם הפרת המערבי, יוצא מצפון, מרמה המתנשאת עד 2060 מטר בקרבת ארוורוס, זורם

מערכה דרום-מערבית ועל גבול הויליה סינה חוסמים סעיפי הרים את הדרך בפני מרוצתו והוא סוכב בחצי עגול ונוטה דרומה-מזרחה עד שהוא נמשך את מורדיו או הפרת המזרחי. מורדיו יוצא מרגלי ההר אֶל־אֶדְג' (הגבוה 3125 מטר ונחשב לסעיף האררט) צפונה ליאור וְן. בדרך מרוצתו הוא בולע הרבה פלגים ונחלים היורדים מאג'ר־יֶדְג' ונוטה מערבה ומקבל לתוכו, בשפתו הימנית, שני נחלים עצומים—גֶּגְסוֹ ופֶרֶיֶסוֹ—ומתאחד עם קרא־סו. אחרי שהתחברו שתי זרועות נהר פרת מתגבר ומתרחב הנהר העצום הזה, בולע בשפתו הימנית את הנחל קֶקְקָה סו ועובר נגבה ומתפתל כנחש בתוך העמקים המבתרים את רכסי הטוירוס. בכח אדיר ואים הוא מנקיע לו דרך בין חומות הסלעים ושרטוני האבנים ועובר כשלוש מאות מפלי מים במרחק מאה וחמשים קילומטר והולך ומתרחב במקומות אחדים עד שלשים מטר. בצאת הפרת מבין רכסי הטוירוס אצל בירג' סולל הוא עוד דרכו בין חומות אבן־חול אדמה הגבוהות עד מאה ועשרים וחמשה מטר ועובר עוד מפלי מים אחדים, ובהגיעו לשפלת ארם נהרים הוא פונה בנטיחו נגבה ימה ונדמה כאלו הוא הולך להשתפך למפרץ אלכסנדריה. אך במרחק מאה וחמשים קילומטר מאלכסנדריה הוא שב ומשך דרכו נגבה מזרחה, ודרך־אנב משתפך לתוכו מימין נהר הפֶּגֶז הנובע מעין־טב ומשמאלו—נהר הַגְּלִיק היורד מגבעות ארסה ונהר פפור הוא הקבר, שבו נקיים המים היוררים מרום הפֶּרְג'־הֶדְג' ומגבעות קֶרְדִּין ונציבין. שפעת המים של הַגְּלִיק והפֶּגֶז יוצאת להשקאת הארמה או ליצירת האדים ואינה מעשירה את הפרת כמימיה. הרבה נחלים יוצאים ממדבר סוריה ומתחברים עם הפרת, אך אפיקיהם ריקים, חרבים ויבשים כל הימים. עד העיר עֵנָה מצמיחים חופי הפרת אשלים וערבות, ומענה ונגבה מוריקים גם שדות מרעה טוב גם יערות תמרים. בסביבות בגדד מתקרב כבר הפרת אל החרקל, אך בהגיעו לסיליקא העתיקה הוא שב ומתרחק ממנו, עובר על יד בבל העתיקה, מאַפֶּד את שפעת מימיו באגמים ובבצות וכיחוד בבֶּזֶר גֶּגֶף ששטחו עולה ל־1500 ק"מ ורק אז הוא מתאחד עם החרקל על יד קֶרְנָא'.
 בימי האביב, בחדשי ניסן ואיר נמס השלג על הרי ארמניה והפרת עולה עד כל גדותיו ועובר ושוטף את השפלה כנילוס את ארץ מצרים. וכל ארץ הדלתא שעל פי הנהר נהפכת לאגם בצה שאינו חרב במשך ששה חדשים בשנה.

(* המסרת העתיקה וההשערה החדשה, כי בימי קדם השתפך הפרת לתוך מפרץ פרס אולי כחאמתת ומוסכת על התעלה העתיקה (ששרידיה קיימים עוד בזמן הזה) והארכה כשש מאות מטר ונקראה בשם נהר שִׁירָה.

החדקל הוא הפגרים מוצאו בטוירום, במורדו הדרומי. בראשיתו הוא פונה צפונה-מערבה ואח"כ נגבה. בדרך מרוצתו משתפכים לתוכו כשרשים נחלים קטנים וגדולים, ונגבה לך-ר-פ-ר (דבר-פ-קיר), בכואו לתוך השפלה, הוא נחפז ופונה קדמה ומקבל לתוכו את בסקן-סו ובוהקן-סו. מתוצאות שני הנחלים האלה והלאה עובר החדקל נגבה ונגבה מזרחה, ולמרות כל נפתוליו הרבים אינו משנה את נשיתו עד שהוא מתאחד עם הפרת אצל קרנא. בהגיעו לעיר מוצל הוא מסלם לו דרך בערוצים ונקיקים רבים, בין סלעי שיד ואבני בולת. בין מוצל ובגוד משתפכים לחדקל הצב הגדול והצב הקטן ונגבה קצת לבגוד נופל בו גם נחל דילקה היווד מרמת אירן.

שם הנהר חדקל בערבית הוא ד'ג'לה (השם הקדום, דגלת' בארמית) ובפרסית סגרה לאמר, ס'ג', שם נאה לזרם החדקל העז והמהיר מאד. מרת השטח של ברכות הפרת והחדקל מגיעה ל'710,000 קילומטר מרבע. ממנה נמל הפרת 335,000, והחדקל 375,000. אעפ"י שארך הפרת עולה ל'2600 וארך החדקל רק ל'1835 קילומטר.

במבינות בגוד מספיק מצר בן חמשים קילומטר בין תאמי-הנהרות ('). בימי קדם היו הפרת והחדקל מחברים פה בתעלות רבות, שרק אחדות מהן נשארו לפלטה עד היום הזה, נגבה לבגוד. על יד סיליקא העתיקה שבים ומתרחקים הפרת והחדקל איש מאחיו, סוגרים ביניהם את עיר-אל-ערב ומתאחדים ומשתפכים אצל קרנא לזרם אחד אחד הנקרא ש-ט-א-ל-ע-ר-ב. הזרם המאחד הזה יותר משהוא מתעשר מהפרת הוא מתמלא מהחדקל, אעפ"י שגדול הפרת מהחדקל כמעט פי שנים גם בזרמו הארוך גם במסלתו הרחבה. סבת הדבר היא, כי בכוא הפרת לשפלת ארם נהרים אין הננסתו מהפלגים והנחלים הנופלים לתוכו ממלאה את הוצאתו; והוצאתו כפולה היא: שפעת מים נאדה ועולה ואוכרת באויר מהם השמש הלוחשת בנפות האלה; האדים האלה מתרבים עוד ע"י לחב המסלה שבה זורם הנהר וגם ע"י הפלגים והיאורות הרבים מאד הנוונים ממימיו. חלק גדול ממימיו יוצא ואובד בהמון התעלות השלוליות והבצות הנמצאות בדרך מרוצתו התחתונה.

הנהר המאחד שט אל ערב רחב על יד קרנא כשש מאות צעד ועמק כששה מטרים. עוד במרחק רב אפשר להבדיל בו את זרם החדקל הנרפס השוטף בקצף ובשאון מזרם הפרת הצלול ההולך לאט. נגבה לעיר ב'ק'נה משתפך בשפ-אל-ערב הקרן הפרסי, נחל עצום מאד. גם נהר הקרקא, היווד מפרס

(* מה בנה בכוכב-נצור את "חומת מדי" שהפרידה את בבל היא רק מ"הגזירה".

נחשב לכרבת, הגדה הערבית, אך מימיו נופלים לאגמי בצות ונאדים באויר החם. שני חופי השטראל-ערב ספארים בנפות פוריות, בשדות מרעה וביערות חמרים המקסים מים כמעט ששה חרשים בשנה.

הנהר הגדול הזה רחב עד 500 מטר במספר המקצע ועמק משישה עד עשרה מטרים. הטיט והרקק הנגרשים מתוכו ונשקעים על יד תוצאותיו יוצרים שרטון המקסה מים בזמן שפל-הים (רשון ים פרס) רק עד כדי שלשה או ארבעה מטרים. חופי שטראל-ערב לא מוצקים הם והוא מעלה ופולט ומשקיע בלי הרף את המרי קרקעו על יד תוצאותיו עד שהן נסתמות והנהר הולך וגסוג אחר מספרץ פרס בחמישה מטר ככל שנה.

כחשעים קילומטר נגבה לכפנה נופל השטראל-ערב לתוך מספרץ פרס ומשבעים קילומטר למעלה מתוצאותיו, אצל סחמרה, מתחלת הדלףא. מכל הזרועות הרבים המסתעפים מהשטראל ערב מסגל רק אחד למעבר האניות הגדולות. לפי אקלימה ותבואות אדמתה נחלקת השפלה הגדולה הזאת לארבע נפות טבעיות: בארם נהרים העליונה, התכונה או אל-ג'זירה (האי) והתחתונה או עירק אל-ערב ומדבר סוריה. בכל ארבע הנפות האלה מצין האקלים כתכונתו הקיצונית מאד. בארם נהרים העליונה יורד השלג כמעט בכל חרף, אעפ"י שהוא גבוהה מעל פני הים רק משדש עד ארבע מאות מטר, ובקיץ שורר בה חם גדול מאד. לפעמים מנישבות בחרף רוחות צפוניות גם בעירק אל ערב ומביאות קור עז מאד בבקר עד שהוא מקפיא את הים. בארם נהרים העליונה יורדת הכספית במרחים עד 6° ועולה עד 50° . בשבט מגיע מזג-האוויר ל 7° במוצל ול $10,6^{\circ}$ בכגוד (ובמספר הממצע). בתמוז עולה החם במוצל עד ל $34,2^{\circ}$ ובכגוד ל $33,8^{\circ}$ —ובניסן עולה החם בכגוד עד ל $21,5^{\circ}$ ובתשרי עד ל $24,2^{\circ}$.

הרוחות המנישבות בארם נהרים מקצתן לחות מאד ובאות מזרטי האוויר שכמספרץ הפרסי, ומקצתן יבשות הכאות מצפון ועוטפות את כל הארץ בענני אבק. שתיהן מכות המדינה הן והראשונות מוזקות עוד יותר מהארבה. כמות הגשמים אינה מרבה: בכגוד יורדים 250 ובמוצל 300 טילימטר ולרב בחדשי טבת ושבט עד אדר—אלה הם נשמי החרף. חרב הקיץ נמשך בדרום מאיר עד תשרי, ובכגוד ובמוצל מסיון עד תשרי. אעפ"י שתכונה אחת קיצונית מציגת את אקלימה של כל ארם-נהרים בכל זאת כמו שאמרנו למעלה, נחלקת הארץ הזאת לפי שנויי האקלים לארבע נפות טבעיות:

א) ארם נהרים העליונה—בקרן צפונית-מערבית, סגורה בתוך שתי הויליות
 דִּרְבַּכְר וְחֶלְב. הגשמים יורדים שם בחרף ובראשית האביב, אך לא בשפע רב.
 בקיץ רב החם מאד. הגפן, הזית, צמר הגפן, תפוח הזהב ושאר צמחי האזור
 הממוזג עולים יפה מאד בנוף הזה.

ב) לארם נהרים התיכונה נחשבת וילית מוצל ופחות זור (ראה סוריה).
 הגשמים יורדים פה במדה זעומה מאד וכל הארץ היא כמעט צמאה ויבשה,
 ורק המקומות הגבוהים המשתרעים קדמה לחדקל שקויים ופוריים מאד. גם
 בנוף הזה גדול החם מאד והנוף מסגל לפריחת התמר.

ג) ארם נהרים התחתונה או עירק-אל ערב מכילה את ארץ בבל העתיקה
 ונחלקת לשתי ויליות: בגדד ובצרה. בנוף הזה הגשמים הם חזון יקר מאד.
 הימים החמים והלוהטים מתחלפים בלילות קרירים, ולפעמים מתגבר הקר בלילה
 מאד, ביחוד כשאין הרוח הלוהטת מנשבת מקרן צפונית מערבית, מטדברות
 ערב. בבגדד ובנספות הנגב מוליד אמנם האוויר היבש חם גדול מאד, אך את
 החם הזה עוד יכל האדם לשאת. לא כן בצרה ובשפלת שט-אל-ערב: פה
 מרוח הליחות את האוויר והאדם נלאה לעמד בפני החם הבוער ככבשן האש. הזעה
 אינה יכולה להאדות, עור האדם ובגדיו רטובים תמיד, ובמשך חדשים אחדים
 בשנה מבקשים להם יושבי הארץ מנוס ומפלט מהחם המציק—במעמקי האדמה—
 במרתפים הנסתרים מקרני השמש. אך גם פה מכביר החם את הגשימה! עירק-
 אל-ערב היא נוף המסגל רק לצמיחת התמר.

מדבר סוריה (בְּדִית־אר-שם) משתרע נגבה מערבה לנהר פרת,
 מדבר סוריה מהופו הימני עד הרי תורן. נגבה הוא מתערב במדברות ערב. אדמת
 המדבר הזה—אבן וחול ובעות קטנות פזורות בו זעיר שם זעיר שם. ימה ונגבה הולך
 המדבר הלוך ועלה ויוצר פה גבעות המגיעות משש עד תשע מאות מטר
 מעל פני הים. רק במקומות מעטים מצמיחה האדמה קוץ ורתב ושיח מלוח
 הצולח רק למאכל הגמלים, אבל בשאר חלקי המדבר, בכל אשר עין האדם
 מגעת, משתרע הישימון, ים חור קודר, נעדר כל צמח ונשמת חיים, גם
 הלמאה לא תראה ולא תמצא במדבר הזועם הזה. רק הנְּבֻעִים הלא הם העכברים-
 המקפצים נעים ונדים בתהום החול ונוקבים וחופרים בו את מחלותיהם וחוריהם.
 במדבר סוריה אין הרים רמים ונשאים, שיעצרו את העננים להריק עליהם
 את מימיהם. השמים זכים ונוצצים פה כל הימים, השמש אוכלת ולוהטת את
 האבנים והחול, עור כל חלקי נוף האדם הגלויים או שאינם מקסים היטב מתקמט
 ומתבקע, לעמת זה קרירים ולחים מאד לילות המדבר. גם קר הבקר חזק מאד.

השנויים הנמצאים האלה כמזג האויר למרו את הברזים לכסות את ראשם ולהתעטף במליותיהם העבות יומם ולילה, להשמר מתרב היום ומקר הלילה. הברזים אינם סובלים גם משמעת הזעה הנאָה בה במדה שהיא שופעת ועולה. רוח־הים המנשבת כל יום בצהרים מצננת מעט את התם. בכל זאת מבריא הוא אויר המדבר, רק בצבון האור העז מאד באויר השקוף והוך כבדלה מחולל פה דלקת העינים.

במדבר סוריה מצויים גם הגשמים. לפעמים יורדים הם כועף וברעש ימים אחדים רצופים, אבל חסרים הם כל כח מצמיח ומפריח נבלעים הם בחול הנדר, מתכנסים בערוצים ובנחלים (ואדי) אך לא לארך ימים; חיש מהרה נצטמים מי הגשמים ונלד נתר מכסה את פני האדמה, אנמי המים נחרבים והצמחים קצרי הימים נובלים. רוח שורפת מנשבת מנגב או מרוטית-מזרחית בחדשי ניסן ואיר, בחמשים יום הבאים אחר הפסח ולכן נקראת היא בשם תקסין (חמשים בערבית), הרוח הזאת נקראת גם שַרְמַי, לאמור רוח הקדים (ראה סוריה).

במדבר סוריה כמו במדברות ערב הנוראים נמצא החזיון הנפלא השרב הנולד משבירת קרני אור השמש. יש אשר פתאם יראה ההוך בשיטון אגם מים מרחוק וגדלה מאד שמחתו על המראה הזה בארץ תלאובות והחליף כח וחשבו, כי עוד מעט והגיע אל מקום האגם והשיב את נפשו הצמאה זה כמה. אבל כלכתו לקראת אגם המים כן ילך האגם הלוך ונסוג אחור וכבואו אל מקום תקותו ומצא יקוד חול תחת המים אשר חזה. או ירק דשא יראה מרחוק ועצי תסדים יפים ונחל מים עובר בתוך, וראה את קמטי פני המים וכל אשר מסביב מבצבץ מהם, וכל זה שוא ואפס, ובבוא ההלך אל המקום הזה לא ימצא מאומה: אין דשא ואין עץ, אין נחל ואין מים, כי חזיון שוא חזו עיניו (עפ"י בן־יהודה).

פרק ב.

המחיה והכלכלה בארם־נהרים

עבודת האדמה בארם־נהרים היא אחת הארצות היותר פוריות בעולם, ארץ שמנה ותבואות הארץ מְדֻשֶׁת ע"י הפרת והחדקל כמצרים—ע"י הנילוס. שכבת האדמה השחורה, החומס, עולה בעביה על כל שכבות החומס הידועות בחבל. משערים, שכל האדמה בבקעת ארם נהרים נוצרה מגושי העפר, שהתפוררו,

גדפו ושמטו מעד הרי ארמניה, ושמפרץ פרס שטף ועבר בקעה זו בימים הקדמונים והשקיע עליה שכבות טין מדשנת. משקע זה הולך הלוך ורב על אשדות שטאל-ערב גם עד היום הזה.

כל האדמה מוצפה (אלובינית) ופזריה מאד, אך גם אקלים טוב וידיים חרוצות דרושים לכתה המפרה.

בארם נהרים מעטים הגשמים וגם עובדים חרוצים חסרים לה. הבלמים והאשורים הקדמונים ידעו את ערך ארצם, ולכן שקדו לעשות שכרי מים, בלמים, להגן על מזרעם ומטעם משטף הפרת והחדקל, וחפרו תעלות גדולות וקמנות להשקות ולהפירות גם את אדמת המדבר, את הקרקעות שלא הגיע השטף אליהם. בתעלות האלה היו מפליגות גם סירות, שהועילו הרבה גם להתפתחות המשאד והמתן בין הערים והכפרים. כל מלך אדיר חפר תעלות חדשות וגשר גשרים, כדי שישאר שמו מברך ומפאר לדורות הבאים. ולכן היה אז הישוב רב וצפוף ועלה לחמשים-ששים מיליון נפש; שדמות תבואה, יערות חמרים ונאות דשא, ערים וכפרים נושבים אין מספר כסו את הארץ.

אחרי חרבן אשור ובבל, בימי מלחמות אלכסנדר מוקדן והרומאים נהרסו הבלמים וחרבו התעלות, אך לא לאורך ימים. בימי הכלים העבסים תקנו התעלות והבלמים ובתוך רשת התעלות שהסתעפו מתעלת המלך, צפונה לבבל, עמדו על תלם שלש מאות וששים כפרים, שהכניסו לממלכה 15 מיליון קילוגרם דגן ו'225,000 דרהם זהב מדי שנה בשנה!

רב התעלות האלה נשארו עד היום, אך בלן סתומות או הרוסות ומיוקות לארץ יותר משמועילות.

תוצאות המצב הרע הזה הן: מיליוני הקטר אדמה משבחת שוממים מחסר מים, מיליוני הקטר אדמה שקועים באגמים ובצאות—והם קני הקדחת והמלריה, וכל שטח האדמה הנעבדה עולה אולי לחלק העשירים משטח כל הארץ.

והאכרים הערבים אשר בארמניה עוד מפיעים לחרבן הארץ. האכר הערבי עובד את האדמה כבימי אדם הראשון; הוא בוחר לו בעור, לאמר בניא ובבקעה, הלקת אדמה סמוכה לבצה, המכסה עפ"ר קוץ ודרדר ובחדש חשוך כסלו הוא מגרד קצת את אדמתו במקל כפוף הנכנס לתוך הקרקע פחות משן של משדרה. אחר, ההרישה" מפזר האכר את הזרע, מבלי הטרח את עצמו לנכש את הקוצים והעשבים הרעים. זרע, השדה—צצים ומצבצבים העלים הרכים הראשונים והאכר מזדרו לשלח את בהמתו לרעות בשדה. כעבור ארבעה חדשים,

כא זמן הקציר (בירה ניסן), והנה הצמיח כל גרעין חטה או שעורה שלשים—ארבעים שבלים ועשה ארבע—חמש מאות שעורים!

ראשי התבואות בצפון ארם נהרים הם: החטה, השעורה, השפון הקיס, הדחק, הארו הקמצה, השעועית והפול וכו'. יכול הארץ הוא די והותר לצרכי התושבים, והמותר מתבזבז והולך לטמיון מחסרון דרכים סלולות מתקנות. אדמת עירק-אל-ערב טובה מאד לזרע הארו האהוב גם הוא כתמר, למבל רגליו במים וראשו באש.

מלבד כל מיני דגן וירק גדלים בארם נהרים במהירות כלתי מצויה גם עצי פרי שונים: המשמש, האפרסק, השזף, החבוש, תפוח-הזהב, הלימון, הרמון התאנה והגפן, התות והזית. שני אלה האחרונים ממלאים במוצל את מקום התמר. עירק-אל-ערב היא מולדת התמר הפדה וגדל בשפע רב על שני עברי השט-אל-ערב ועל גדות הפרת עד רחב מוצל. במחוז בצרה מונים יותר מחמשים מיני תמרים. למדינות אירפא נשלחים המשבחים במינים האלה חבושים כתבות עץ, לתרכיה—חבושים וכרוכים בעורות ולהודו—בסלים. מסחר התמרים מכנים לארם נהרים כשבעה מיליונים פרנק בשנה.

ערך התמרה חשוב מאד בחיי ילדי הארץ וביחוד בחיי הברווים הנודדים במדבריות, ולכן עוסקים התושבים בגדול עץ זה בדאגה רבה. על כל הקטר אדמה נוטעים מאה תמרות ורוח בן עשרה מטרים עושים בין תמרה לתמרה. כל אילן טוב ורענן נושא פרות אין מספר ובשנה מברכת מכשר הוא לשאת שמונה עשר אלף תמרים, שמשקלם עד כדי מאה וחמשים קילו. יושבי הארץ ושבטי הברווים אוכלים את התמר רטוב וחי, מִיָּבֵשׁ ומִבָּשֵׁל. התמרים המיבשים, שכבושים בסלים או טמונים בחור, אין טעמם מתקלקל ואין הרקבון שולט בהם. מלאיך תמרים ונאד מים מספיקים לסעודת הברווים. המים—זה משקה נחוץ לסעודה שכזאת, כי אכילת תמרים מעוררת צמאון. את התמרים לשים בקמח שעורים ואופים ככרות לחם טוב מאד. כמעט אין פסלת לתמרה: מיצו-משקה ערב וכשהוא מִבָּשֵׁל עושים ממנו יין ויין שרף, גרעינותיו-חמר טוב להסקיה ומבשלות בפרות רקובים ומתלעים הן נעשות בליל, מאכל לבהמות; גזע-העץ—לבנין, קלפתו-דסריגת אֶפְסִים, סיביו וגידיו עליו—לקליעת חבלים, מחצלאות, ככרות, סלים ושקים ומניפות, הריותיו-למטות, כסאות, סנדלים, מקלות-פאר לטיול. ועוד אלפי דברים שונים עושים מן התמר—מלך המדבר הטובל רגליו במים וראשו באש השמים. בתעשייה תופסים מקום חשוב הטבק והשמשם, הנשלחים לרב לחו"ל. בארם נהרים טאפסים גם גומי-טרנגט (נכאת) וגומי-ערבי ועפצים.

גדול בהמות הבית להם מרעה דשן ושוב כל ימות השנה, ביחוד אחרי הגשמים ושטף הנהרות. הכבש, הגמל, הסוס והחמור מצויים רק בחבל ההרים אשר בוילית מוצל. העזים מעטות מאד והפרדה המשבחת מוצאה ממחוז בנדר.

בקר הארץ עולה למיליון ומכדילים שלשה מיני שורים: הגדול, הקטן והנפו הוא השור בעל החטוורת המצוי לרב על גדות הפרת וההרקל. התאו רובץ בבצות עירק אל ערב והערבים מגדלים אותו בדאגה רבה, שומרים עליו מן הצנה המזיקה לו ומן עקיצות היתושים הרבים. בארם נהרים אין התאו עומד להרישה אלא להריבה, כי חלבו שמן וטוב וגם חמאתו לבנה וערבה. הערבים אוכלים גם את בשרו, אעפ"י שריו עכבר-הפשם (מושק) נודף ממנו. רק בוילית מוצל משמש התאו וכמו כן השור גם לעבודת השדה, לרכיבה ולמשא.

בארם נהרים התיכונה ועירק-אל-ערב מגדלים כחמשה וחצי מיליון כבשים בני גזעים שונים: כבשי פתרים או תרכמנים, בעלי אליה עבה ושמנה וגדולה, שמשקלה קילוגרמים אחדים; כבשי קרבי או קרדסתן גדולים, בריאים וחזקים, וכבשים-ערבים קטנים ודלי-בשר אך צמרם דק ורך מאד. יש שבטי-ברווים המגדלים את הכבש רק בשביל חלבו, שוחטים את השלאים הגרוועים ועורם המקסה צמר-משי רך ומקלסל נשלח לפרס ולרוסיה לעשות מהם בגדי-חרף חמים. גם הגמל וההגן משמשים בארם נהרים לרכיבה. הגמל המשבח מוצאו מנג'ד. ארם נהרים היא ארץ מולדתם של הסוסים היחסנים, ואעפ"י שמכירתם אסורה מטעם הממשלה, בכל זאת מוציאים כל שנה כגנבה דרך נמלי מחמרה וקוית כשלושת אלפים סוס.

העולם החי שבארם נהרים דומה מאד לעולם החי אשר בסוריה חית הארץ ובאי ובצפון ערב ואין להוסיף בלתי אם את הארי חסר הרעמה הנמצא לעתים רחוקות בארם נהרים התחתונה, את הרב והעריוד — בצפון ואת הבונה (Biber) המצוי לרב על נהר פרת.

במימי הנהרות, התעלות והבצות רבה הרגה והיא מזון חשוב ציד הדגים מאד לרנכות תושבים. בסנ'ק בצרה נזונים בני דלת העם כמעט רק בדגים. ביחוד רבה הרגה בחרקל. בו מוצאים את ה'גז' זה הדג הגדול שמשקלו כחמשים-ישישים קילוגרם.

בויריות מוצל ובנדר מוצאים על יד הבצות ואגמי הרפיש הרבה מחצבי הארץ כפר-אדמה ומעינות נפט, שילידי הארץ משתמשים בהם זה אלפי שנה למאור ולהסקה. חשובים ביחוד: מעינות הנפט של זחו, מהלך שלשה ימים

ממוצל; בנימרד, מהלך חמש שעות ממוצל נמצא שמן־אדמה שחור, בכפא נגדור אשר בדרך הגדולה המוכיכה ממוצל לבגדד לא רחוק מכרכוק (כמאתים קילומטר) צפונה לבגדד, מתפרצים מעינות נפט מבטן האדמה כמעט על כל צעד ושעל, ויש מקומות שהתושבים יוצאים ושוואבים את הנפט בכליהם; במקדלי אשר על גבול פרס (בוילית בגדד) יש מעינות מתיים נפט לבן כגבה מטרים אחדים. ראויים להזכר מעינות הנפט אשר בניפסא על הפרת, מהלך חמש שעות מקט, ומקורי הכפר אשר בסביבת חלה. בוילית מוצל נמצאים בקרבת הנצות גם מעינות גפריתיים וילידי הארץ רוחצים בהם להרפא מחליים שונים.—פחמי אבן נמצאים בג'בל חמרין. בוילית מוצל נמצאים כאלף אוצרות המלה, ביחוד רב המלח באגם פנרא אשר על פני המדבר. גם בוילית בגדד רבים אוצרות המלח ביחוד בעמק חרפר או תלפר בטבורה של אל ג'זירה. מן המכרות אשר במסבי צורבטיה וסמא מוציאים אלפי רבבות קילא מלח מדי שנה בשנה. החשובים במכרות המלח המנצלים שבוילית בצורה הם של חמרין, גנילם, דונט ופנית.

התעשייה דלה ומעטה בארם נהרים ומרכזיה—מוצל ובגדד. גם המסחר לא רב הוא ומרכזיו—בצרה ובגדד. על התעשייה והמסחר נדבר בפרק והמסחר של החקוקה המדינית, בתאור הויליות והערים.

לב הסחרות היוצאות למדינות אחרות הן: תבואות־שדה שונות, ענבים, תאנים, בלוטים, בהמות דקות, עורות עזים וצמר; ונכנסים לארץ: אריגים מאירפה והדו, ברזל ונחשת ושטיחים מפרס וגם סכר וקהוה.

מלבד דרכי האורחות אין בארם נהרים דרכים אחרים. גם דרכי חבור הדרכים הנהרות שומטים ועוזבים מאד. ספינות מהלכות רק בחדקל ומסלות הברזל בין בצרה ובגדד, ומכגדד ומעלה הולכות רק סירות מעגלות הקלועות מכפות תמרים וזפתות בופת וכחמר וגם רפסודות הנקראות קלסים השטות כל אחת על שורות שורות של נאדות נפוחים העשויים מעור עזים. מיני הסירות והרפסודות האלה עתיקים מאד ומצירים על המצבות האשוריות הקדמוניות. רק בעלות החדקל על כל גדותיו יכולות הספינות להגיע עד למוצל. בשנים האחרונות משתדלת הממשלה לנקות את נהר חדקל, לסדר את זרם מימיו ולהכשירו למהלך האניות עד מוצל ואל־ג'זירה ודיר־בכר. אך עבודה זו דורשת ממון לא מעט.

יותר קל הוא להכשיר את הפרת למהלך אניות. ואמנם כבר נסתה הממשלה בשנת 1870 לנקות מעט את הנהר הזה ועלתה בידה: מאז עוברות אניות קלות עד חלב.

נעלה הדבר מעל כל ספק, שעתידיה ארם נהרים להתנער משפלותה ולקום מקרבנה בעתיד פחות או יותר קרוב. מסלת הברזל הבנדריית, שתמשך ותסתעף ממסלת הברזל האנטולית ותעבור בכל רמת אסיה הקטנה, בתוך שלשלות הטורקוס והאמנוס על פני הפיחון והג'יחון וכל ארם נהרים, ותגיע עד מפרץ פרס ותסתעף גם אל סוריה—מסלה ענקית זו תהיה למקור ברכה ותחיה לארץ, ואם תתגשם גם הצעת התיר האנגלי ולקקם—לחפז תעלה בין הפרת והחדקל, לתקן את דרכי ההשקאה וליבש את הבצאות, ישוב כחה הרענן והפוררה של ארם נהרים ושבה והיתה לארץ מכרכת בתבואות ארמיתה, במסחרה ובתעשיתה.

פרק ג'

דברי ימי ארם-נהרים וקורות היהודים בארץ הזאת

(מקירה קצרה)

א) בארץ החדשנה והפוריה המתרוה מן הקצה אל הקצה בפרת ובחדקל נולדה והתפתחה התרבות היותר עתיקה בקדמת אסיה. לפי ספורי התורה בנה נמרד בן-כוש את העיר בבל, אך אכד וכדנה ואשור בן שם—את נינוה. בחפירות החדשות שנעשו במאה ה'י"ט נגלו שרידים ורשמים ברורים, כתבות שונות חקוקות על לבנים וטבלאות חמר, המעידים שעוד ארבעת-חמשת אלפים שנה לפני התאריך הרגיל הצטינו יושבי רום ארם נהרים בהשכלתם, ונושאי ההשכלה העתיקה הזאת ואבות התרבות הבבלית היו מבני חם. העמים השמיים, שהטביעו חותם רוחם על התרבות הזאת באו מצפון וישפכו את שלמונם על ארם נהרים לא קדם משנת 2500 לפני התאריך הרגיל. בשנת 4000 לערך נמצאו בדרום ארץ בבל, בשומר היא שנער, הערים-הממלכות האלה: אור, לָרְסָם היא אָלְסָר, אָרְדוּ וְאָרְך, ובצפון בבל: סָפָר וְאָנְנָה. יושבי הארץ היו בני עם טורני קדום. יושבי הצפון נקראו בשם בני אכד ויושבי הדרום בני שומר—ברבות הימים התערבו שני העמים האלה ובערך שנת 2800 היתה אור לבירתם. השומרים האכדים המציאו את כתב היתדות שמתחלה היה כתב ציורים שנתפתח לאט-לאט לכתב-הברות. הכתב הזה המפלג בעתיקותו מחקק על טבלאות ולבנים שונות. בשנת 2285 בערך נכבשה ארץ בבל לפני בני עילם. העיר בבל היתה לבירת ממלכה ולמרכז חיים מדיניים רק בימי המורבי הוא אמרפל מלך שנער בן-דודו של אברהם אבינו בערך שנת 2250 (וזמנו לא נקבע בדיוק). נראה, כי חמורבי פרק את על עולם מממלכת בבל העתיקה. בשנת 1700 התפרצו הכושים לארם

נהרים ויכונו להם ממלכה על נהר קרון וימשלו בכבל כמאה שנה. בימי שלטון הכושיים (1600—1700) קמה ממלכת אשור ברשות עצמה ובירתה נינוה. הכבלים הקדמונים היו עם חרוץ, אוהב עבודה ומנוחה. עבודת האדמה, האומנות והמסחר פרחו בארץ. השמיים והאריגים ואדרות שנער קנו להם שם תהלה בכל העולם העתיק. המטבעות, המשקלות והמדות שקבעו הכבלים מצאו להם מהלכים בכל ארצות הקדם. הכשדים כבר מצאו בכבל את חשבון לקוי החמה והלבנה וחלוקת השבוע לשבעה ימים. בשנת 1000 בערך נדרו בכלה המון שבטיים—הכשדים, שחדשו וחזקו בגבורתם את ממלכת כבל. לפי דעת האשורילוגים החדשים היו הכשדים מבני שם, מילידי ארם נהרים, שהיו נעים ונדים בעירק וישבו ברבות הימים להאחו בארץ מולדתם הישנה.

במשך שש מאות שנה נכבשה כבל כפעם בפעם ע"י אשור, שהיתה לממלכה אדירה בימי תגלת פלאסר הראשון (1120—1000 או 1020—1000). במאה התשיעית הוסיפה הממלכה להתחזק ולהרחיב גבולותיה. אסור-ניציר-פול (860—884) לכד את צור; שלמנצר השני (824—860) שם את יהוא מלך ישראל למס עובד, ותגלת פלאסר השלישי (727—745) משל מרמט אירן עד אסיה הקטנה ועד עזה שבנגב יהודה. שלמנצר הרביעי (722—727) צר על שמרון שלש שנים וסרגון (705—722) לכדה, ויגל את ישראל אשורה. מלוכת מנחריב (681—705) לא הצליחה, אך אסר-הרון (669—680) לכד גם את מצרים (בשנת 671). בימי אסור-בני-פול (625—669) החלו ימי נפילת אשור; מצרים ומדי השתחררו מתחת על אשור. בין שנת 608—606 נפלה אשור תחת פשיש קיקרקס מלך מדי ונבופולסר מלך כבל. האחרון במלכי אשור סרדינפול לא עזר כח להציל בגבורתו הנפלאה את ממלכתו ויעל על מוקד האש הוא ואשתו עם כל אוצרותיו, ויחד אתו נשמדו גם עמו גם ארצו מתחת השמים.

אחרי חרבן אשור התנשאה כבל ותהי לממלכה עצומה מאד. נבוכדנצר בן נבופלאסר (561—604) הכה את פרעה נכה על יד כבדמיש (בשנת 605), החריב את ירושלים (בש' 588), צר על צור (573—585) ויגרש את המצרים מגבולות אסיה (בשנת 572 וגם בש' 568) ויקם בנינים מפארים ונשנבים בכבל. בימי נבוכדנצר היתה כבל, תפארת גאון הכשדים, העיר היתה בנויה לשני עברי פרת ומקפת חומה בצורה רבועה וכפולה מאתים אמה גבהה ורחבה חמשים אמה, ודה חמשים ומאתים מגדלים ומאה שערי נחשת. ותעלה עמקה על פני החומה הוצה. ועבי החומה החיצונית כעשרה וכשלישה עשר מטר ושתי מרכבות יכלו לעבור עליה בקוֹקְהָה. החומה הפנימית הקיפה את כל שטח העיר

שעלה עד כדי מאה ותשעים קלומטר מרבע, והרוח שבין שתי החומות כחמש מאות מטר מרבע. בתוך העיר עבר נהר פרת מקרן צפונית-מערבית לקרן דרומית מזרחית; על חופי הנהר וכן לעברי התעלות הרבות שנמשכו מן הנהר לכל קצות העיר היו בנויות סוללות—חומות אבנים עם שערים ומעלות דהגן על העיר מגאות מימי הנהר, וגשר גדול בנוי כלו אבני גזית אחד את שני חלקי העיר. רחובות העיר היו ארוכים וישרים ומלאים אלפי בתים משלש וארבע קומות, בתוך העיר היתה עיר המלך בנויה גם היא לשני עברי הנהר והיא מראה ארמונות נהדרים והיכלי חמד בנויים על עמודים וקשתות. בה נמצאו, הגנים התלויים נטועים על ראשי הארמונות, ומלאכת הגנים היתה נפלאה מאד עד כי נחשבו בין שבעת פלאי העולם. על יתדות חזקות וקשתות הושמו אריחי אבן ושכבות חמר וקני סוף ועליהם שכבה כפולה של גבס ולבנים שרופות מכסות אריחי-עופרת, ועל כל המצע הזה שפכו עפר רב עד שהענקים באילנות יכלו להכות שרשיהם בו. ובמשאבה גדולה היו מעלים מים להשקות דרך צנורות את כל הגנים הנפלאים האלה. עיר המלך היתה מקפה שלש חומות גבוהות ועליהן חקוקים מעשי מלכי בבל וגבורותיהם בציד החיות ובמלחמותיהם. מחוץ לחומות היו כפרים ופרורים, שדות וכרמים לרב. רבים מחלקי העיר נחשבו לקריות מיחדות מקפות חומה ובכל אחת מקדש מיחד לאחד אילי בבל. בקצה העיר צפונה עמד היכל מרדך ובקצה העיר דרומה מערבה על החוף המערבי של הנהר פרת בקרית בורסיף—מקדש בל בתכנית שבעה מגדלים גבוהים בנויים זה על זה ולכל אחד צבע אחר וקדושים היו לשבעת כוכבי הלכת. ובצדק יכול היה נבוכדנצר להתפאר ולאמר: הלא דא-היא בבל רבחא, די-אנה בניתה לבית-מלכו בתקף חסג וליקר הדרי (דניאל, ד' כ"ז).

אך יורשי נבוכדנצר לא יכלו להחזיק מעמד הממלכה ובימי בלשאצר בן נבונד שמה ממלכת פרס הצעירה קץ לממלכת בבל (בשנת 538), ומאז פסקה התרבות הבבלית מארם נהרים.

אחרי הכות אלכסנדר מוקדן את הפרסים על יד ארְבַּאל נפלה גם ארם נהרים בידיו, ואחרי מותו נספחו אשור ובבל לממלכת בית סיליקוס (312). בשנת 150 לפסה"נ באה ארם נהרים בידי הפרתים, שמשלו בה כארבע מאות שנה, ואח"כ נפלה בידי הרומאים. במאות הראשונות (בש' 226) של ימי הבינים התבצרה בה ממשלת פרס החדשה היא ממשלת הסַפִּיִּים. במאה השביעית התפרצו הערביים לארם נהרים וילכדוה וימשלו בה משנת 636 עד 1256. הכליף אלמנצור (759-716) הוא השלטן השני מזרע מלכות העבסיים, בנה את העיר בגדד על

החוקף השמאלי של החרקל. בימי הכליף הרון-אל-רשיד (809-716) בא תור הזהב לממשלת הכליפים הבנדריים. בימיו התנוססו בבגדד כמאת אלף ארמונות עם פרדסים נהדרים ובארות מזנקות, כעשרת אלפים מסגדים וכעשרת אלפים מרחצאות ומאה וחמשים גשרים ומעברות. בימי הכליף אל-קאמון (833-813) היתה בגדד מרכז השכלה חשוב וממנו יצאו חכמה ואורה לכל ארצות אירופה. התקופה המזהירה הזאת לא האריכה ימים. בראשית המאה השמינית עלו המנגולים כשזאה מצפון אסיה על קדמת אסיה ויחריבו את בגדד, ואחריהם עלו על הארץ התרכמנים הפרסים. בשנת 1534-1538 כבשו התרכים העתמנים את ארם נהרים וימשלו בה עד היום הזה.

הארץ הפוריה, שהיתה כלה משקה ודמתה לקבוצת איים רבים עטופים שדמות-כר, גני חמד וחורשות תמרים, משכה אליה עיני עמים שונים. התעלות הרבות שעברו כעורקים בנוף החי בכל נגב הארץ השקוה נתפרוה ובכל היתה כגן רוה ורענן, מלאה ערים גדולות ומפוארות ותשואות חיים, ועוד בימי הבינים, בזמן שכר הערים האלה כבר נהפכו לתלי מפלה וגלים נצים, היתה ארם נהרים היפה בכל נפות אסיה. גוף פורה ונושב בהמון אדם, אך כעבר בה הולגי נשיא המנגולים (כאמצע המאה ה'ג'). וגדודי תימור לנק (בסוף המאה ה'ד') נהרסו באכזריות פרא התעלות העתיקות והארץ ירדה פלאים: בצות ואגמי רפש כסו את שפלת הדרום וחוקות המדבר נערמו ברמות הצפון. ובימינו מתנשאות בארץ השוממה גבעות אין מספר—בהן קבורים אימונות עתיקים, בתי מקדש וערים שלמות. במאה ה'ט"ט (משנת 1843) נגלו חרבות נינוה, קיונג'יק, כורסךד ונמרד, אך כל מצבות חשובות לא נמצאו בהן. נגבה לנינוה על אֶשד הצב הקטן משתרע שדה התלים הגדול קלעת-שריט ושם מצאו חכמי גרמניה את כרכמיש העתיקה ועל תוצאות ששי-אל חי נגלתה העיר אור. האמריקאים מצאו את נפור העתיקה קדמה לַיִנְיָה. וחרבות בכל משתרעות צפונה ונגבה לעיר חֶלָה. גם ערים שמוצאן מזמנים יותר מאחרים קבורות בתלי ארם נהרים, כמו סיליקה, שנחרבה בשנת 162 לפני התאריך הרגיל ובלבניה נבנה חלק מבגדד, קטיסיפון בירת הפרתים והפרסים המסניים—על החוקף השמאלי של החרקל על תוצאות נחל דֶלְהָה והעיר נֶפְסָא הערבית, שנבנתה ע"י הכליפים הראשונים בשנת 637 על נהר סרת נגבה לעיר קְרֶבְלָה.

(ב) על נהרות בבל נשאר ישוב עברי גדול אחרי עליית זרבל ועורא. בימי מלחמות היוונים והרומאים, בימי חרבן הבית השני ואחרי מרד ברֶיכוּכַב נחמלא הישוב העברי בבבל מתרבונו בא"י. היהרות הבבלית התפתחה הרחק

משאון המנצחים ואנקת המנצחים בקרמת אסיה, ותמצא לה מנוחה וחירות גמורה בצל הפרתים מושלי בבל במשך ארבע מאות שנה. ערי הפרת—נהרדעא*, פומבדיתא, פירוזשבור וסורא (מתא מחסיא) ומחוזא אשר על החדקל בקרבת קסיספון בירת הפרתים היו מרכזי התורה והדעת לכל כנסת ישראל ועוד קבוצים עבריים קטנים וגדולים היו ביתר ערי בבל וכפריה. יהודי בבל עסקו בעבודת האדמה, במטעי כרמים, באומניות ובגדול־מקנה. מבין היהודים היו גם מהגדרים, רבי חובלים וספנים ועובדים בצבא. לכל ענייניהן הרוחניים והצבוריים היו לקהלות היהודים מוסדות ובתי דינים מיוחדים ובא־כחם לפני הממשלה היה ריש־גלותא* מורע מלכי בית־דור. ראש הגולה היה דן דיני ממונות ודיני נפשות ובו ראו בני הגולה צל ממשלתם בארץ מולדתם. בימי המהומות והמבוכות המדיניות שהתחוללו בבבל אחרי כבושה בידי פרס החדשה סבלו היהודים אמנם הרבה, אך מעמדם המדיני לא נהרס וחסנם הלאמי לא נחלש. בימי סדור המשנה שבו רב ושמואל תלמידי רבי יהודה הנשיא לארץ מולדתם, לבבל, וייסדו את הישיבות בסורא ונהרדעא. רב ושמואל היו ראשי התקופה המזוהרת, של התפתחות היהדות, תקופת אמוראי בבבל, שארכה כשלוש מאות שנה (429 — 149 אחב"ש). בתקופה הזאת נוצר התלמוד הבבלי אשר בו נאצר פרי רוח האמה במשך אלפי שנה, מזמן סדור כתבי הקדש עד המאה החמישית. בימי חתימת התלמוד, בתקופת רבנן סבוראי, החלו ימי הגסיסה למשטר הלאמי והרתי של יהודי בבל. בימי המלך קובד (461 — 420 אחב"ש) קם האמגוש הקנאי מַצְדָק וייסד כת חדשה לתקן את העולם בדת צירואסטר ע"י שתוף הקנינים ושתוף האישיות. קובד נספח לכת הזאת ויגור על כל בני העמים אשר בממלכת פרס לקבל את תורת מצדק. אז התקוממו היהודים ובראשם ראש הגולה מר זוטרא השני להגן על קדושת חיי המשפחה. מר זוטרא הצליח לפרק על פרס מעל היהודים ויתבצר במחוזא ויכונן בה בירת ממלכה עברית חדשה, שארכה שבע שנים. לאחרונה נפלו מחוזא וראש הגולה בידי ממשלת פרס. בימי כוזרו נושָׁרָן (508—461) חדלו רדיפות יהודי בבבל, אך לא לארץ ימים. בימי הורמיו הרביעי (519—508) התחדשו הרדיפות, המתיבות בסורא ופומבדיתא נסגרו ומורי התורה יצאו לעיר הבצורה פירוזשבור אשר בקרבת נהרדעא ויקימו שם ישיבות חדשות, היהודים הגדרים נספחו לחיל שר צבא פרס בְּהָרָם ויעזוהו לרשת את כסא הורמיו. בימי בהרם שבו ונפתחו הישיבות בסורא ופומבדיתא. בימי כוזרו בן הורמיו (558—520) שעלה ער כסא אביו בעזרת ביצנץ היתה הרוחה ליהודי בבבל. המלך הזה הסיע את חילו לסוריה

(* יש אומרים שזאת היא העיר עֵנָה בוילית בגרד.

וילכד את ירושלים בעזרת היהודים (ראה סוריה). בשנת 636 נכבשו סדס ובכל לפני חיל הערבים. היהודים והנסתורגים — המה הכשדים * שהיו נרדפים ונלחצים עזרו הרבה את הערבים במלחמה הזאת, ובשכר זה זכה עומר אבן חשב את ראשי שתי הכנסיות האלה להיות נשיאים לבני אמונתם ובאייכסם לפני הממשלה. לראש הגולה מנה עומר את בסתנאי, נצר מגזע ישי. בימי הכליף הרביעי עלי אבן אבוטלב חתן מחמד (660—656 למנינם ו-590—586 אחבה"ש) עלו יהודי בכל לגדולה רבה. הוא נתן את תארי-הכבוד „גאון" לראש מתיבתא של סורא הקרובה לכופא בירת ממלכת-האישלם המזרחית והחשובה בעיני היהודים (כי נוסדה ע"י רב מיסר התלמוד ובה הורת רב אשי מסדר התלמוד). לראש הגולה היתה, שלשנותא דמלכא* בכל עיני הצבור היהודי, וכל עיני הדת היו נתחכים עפ"י הגאונים—ראשי הישיבות של סורא ופומבדיתא.

הזשפעת ראשי הגולה וראשי הישיבות התפשטה גם מעבר לגבול בכל תפוצות ישראל. גם הכליפים מבית אומ'ה (750—661) הטו חסד וכבוד ליהודים ורק בימי עומר השני הודע מצבם.

בחצי המאה השמינית (כשנת 751) באה הכליפות המזרחית בידי מלכי בית העבסיים. בימיהם הגיעה פריחת ההשכלה הערבית למעלתה העליונה. בבגדד — בירת הכליפות — התכוננה קהלת יהודים גדולה ויהיו להם הרבה בתי כנסיות בה. ראשי הקהלה היו המליצים בין קהלות בכל והממשלה. בימי הכליף אלמנצור צמחה כת הקראים ויהודי בכל נקרעו לשתי מפלגות: לרננים ולקראים. בימי הכליף הרון אל רשיד נתחדשו גזרות עומר הקשות על הנוצרים והיהודים. הוא צוה שהנוצרים ישאו על בגדיהם מטלית ירוקה והיהודים—מטלית צהובה. בימי הכליף אל-מאמן השתתפו היהודים עם הערבים בכל מקצעות המדע והאמנות, בחכמות הרפואה, ההנדסה והתכונה וגם במליצה ושיר. בימי אל-מאמן ירד כבוד הנשיאות והגאונות. התמנות ראש הגולה היתה להתמנות הקהל היהודי ולנשיאות לא היה כל ערך בעיני הממשלה; הישיבה בבגדד נטלה את כבוד המתכתות בסורא ופומבדיתא ותרב המחלקת בדבר כסא הנשיאות והגאונות. בימי הכליף מתנבל נתחדשו גזרות עומר נגד היהודים והנוצרים והאמגושים; הגברים נתחבו ללבוש בגדים מיוחדים והנשים מטפחות צהובות, הנשיאות והגאונות הלכו הלוך וירוד מגדולתן והסכסוכים בין ראשי הגולה ובין ראשי הישיבות הלכו

(* כתת דתות בין הנוצרים הנקראת על שם מיסדה הבישוף נסטריום בקנסטנטינופול. שנהרף ממשרתו בשנת 431 למספרם על כפרו בקדושת האם. בני הכתה נמצאים עוד היום בארם נהרים ובכרדסתן.)

הלוך ורב, בשנת 928 לתאריך הרגיל (858 אהב"ש) נבחר רב סעדיהו הסיומי לשבת על כסא הגאונים בסורא. אחרי מות רב סעדיה גאון (872 אהב"ש) וראש-הגולה דוד בן זכאי (840 אהב"ש) ואחרוני הגאונים רב שרירא (928-898 אהב"ש) ורב האי (968-928 אהב"ש) ורב שמואל בן חפני (בערך לשנת 964-940) נתבטלו שתי הישיבות בסורא ופומבדיתא. תלמידי רב האי אמנם נסו לשים משרת הגאונות והנשיאות על רב חזקיה נכד דוד בן זכאי, אך הוא נהרג מטעם הכליף (בשנת 970 אהב"ש), ומאז גלה כבוד התורה מבלל: בטלה הגאונות שנמשכה כארבע מאות שנה.

בימי מסעי הצלב באי פליטי היהודים מארץ ישראל לארם נהרים. קהלות-ישראל העתיקות בנהרדעא, סורא ופומבדיתא כבר נחרבו כליל ויתחיהן קמו קהלות במוצל ובגדר. בימי הכליף אלמקתפי (1160 - 1136 לתאריך הרגיל) נתחדש כבוד ראשי הגולה ויהד אתו קמה לתחיה גם הגאונות. לפי דברי הגוסעים ר' בנימין מטולידה ורבי פתחיה בעל הסבוב (במאה ה"ב) היו אז בגדר כאלף משפחות יהודים, בעיר עכברא כעשרת אלפים ובמוצל כשבעת אלפים יהודים; ועשר ישיבות היו אז (בשנת 1170 לתאריך הרגיל) בגדר וראש הישיבה היה רב שמואל בן עלי.

בראשית המאה ה"ג, בימי מהומות הפנגולים בקדמת אסיה, נסלו המרכזים הרוחניים העבריים בבבל מבלי הוסף קום, ומאז כסה ערפל את דברי ימי היהודים בארם נהרים. לב היהודים היושבים בארם נהרים בזמן הזה הם מבני גולי ספרד, אך רבים מיהודי בבל מתיחסים על בני-יהודה שהתיישבו בארץ בימי הבית השני.

פרק ד'

הישוב בזמן הזה.

מספר התושבים בארם נהרים (בכל שלש היוליות ובסנג'ק זור) עולה בערך ל-1,400,000 כארבע נפשות לכל קילומטר מרבע-ישוב דל וקטן מאד לפי שטח הארץ, שעוד לא תש כחה הפורה להחיות עם רב גם היום. המלחמות התכופות, השד והחמס השמו את הארץ הזאת במשך דורות רבים. עד סוף המאה ה"ט היו עובריה-אכריה נתונים לבוז ולמשסה, והנפש והרכוש מפקדים לגדודי הפחדים החיים על גנבה וגולה.

רב יושבי הארץ, כתשע עשירות מכל התושבים, הם ערבים וקררים משלימים,

רבם שיעים והנשארים הם סגנים. האחרונים נאחזו ביולית אלמצול וסנג'ק זור, והראשונים—ביוליות בנדד ובצירה.

הבדוים בין הערבים יושבי הארץ נחשבים הבדוים יושבי האהלים ורועי צאן ובקר. הבדוים נחלקים לשבטים שבטים. לפי דברי התיר אפנהיים נמצאים בארם נהרים כחמשים שבטים גדולים היושבים במאת אלף אהלים והעצומים שבהם הם שבטי עניזה (כעשרים אלף איש) מערבה לפרת, ושבטי שמר מזרחה לפרת. השבטים האלה נשמעים לנשיאיהם ולזקניהם־הישיכים; מוראה של מלכות אין עליהם, הם חיים מדור דור לפי חקיהם ונמוסיהם הם: אינם הולכים לעבודת הצבא ואינם משלמים כל מסים וארנוניות. רק את מס־הנגלגל של בהמתם הם אנוסים לשלם בזמן שהם נכנסים לשוקים. שבטי הבדוים נודדים ממרעה למרעה, תוקעים אהליהם וחונים מסביב לבארות ופלגי המים, מציבים להם גבולות מסימים וחושבים עצמם לבעלים גמורים במקום הניתח. שבטים רבים נודדים בחרף לנגב הארץ ובאביב הם עוברים צפונה וחונים גם בעבר לירדן מזרחה. הבדוים מסתפקים במעט ועקר מזונותיהם—חלב גמלים ותמרים. גם הבדוים שבארם נהרים הם כמו אחיהם שבסוריה ובא"י ובערב מכניסי אורחים, עומדים בדבורם, גואלי דם נאמנים לאוהביהם ונוקמים ונוטרים לשונאיהם. לבני־השבטים האלה אין כל אמונה מלבד אמונות תפלות. ומלחמות ותגרות תכופות בין שבטי הבדוים בני עניזה ושמר כל הימים.

היהודים מספר היהודים בארם־נהרים כששים וחמשה אלף, רבם ביולית אלמצול, בכנרד ובהעירות וככפרים שבנגלילם.

הנוצרים מעטים מאד בארץ ומספרם כארבעים אלף איש שהתנחלו ביולית אלמצול; רבם כשרים צאצאי הנסתורנינים, שנשפחו לדת הקתולית. אלפים אחדים מהם מפזרים ביולית ון ודיר־בכר. בין הנוצרים יש גם עדות קטנות של סורים קתולים, יעקביים וספייים. אלה האחרונים הם נוצרים למחצה ועובדי אלילים למחצה ושומרים את פלחנם (קולט) בסוד. בארם נהרים מצאו מקלט גם קבוצי אנשים חסרי כל דת, כמו למשל שבטי הערבים הנודדים וכתות מסתוריות שונות. בין הכתות האלה ראויות להוזכר כתות החקקים והיוזרים.

החקקים החבקים נפוצים לרב בערי וילית מוצל, אין להם כל תפלות, צומות ומועדים, ולכן נחשבים הם לעובדי אלילים, אנפי שהם מתמרים למשלימים מבני דת עלי.

היזידים ופרושים חיים היזידים או עוכרי השמן. בני הכתה הזאת הם שבט קרדי המתחסים ליזיד בן מעאויה, אחד הכליפים מבית אומיה'. רבם שוכנים בהרי סינג'ר, בכפרים ובאהלים נפוצים על פני השרות אשר מסביבת אלמוצל עד דיר-בכר ואחלב ודמשק. בראשם זקנים ונשיא אחד מורע עדי מכונן דתם, היושב בבִּרְחָדִי אשר בסנג'ק אלמוצל ונאמן על קבר עדי ועל המקדש הבנוי עליו.

היזידים מלים את בניהם, משתחווים שלש פעמים לשמש בצאתו, מאמינים בשתי רשויות, באל הטוב והרע. האל הטוב ברא והחריב שש פעמים את השמים והארץ וכל צבאם ויברא גם את מלאך המלאכים הוא מלך הפנס הוא השטן (אַלְשִׁיטָן). ואחרי כן בראו האלהים הטוב ומלך הטום את האדם ויניחודו בגן־העדן לאכל מכל פרי הגן ורק את החטה לא יאכל. ויבוא הטום אל האדם וישיאהו לאכול מן החטה ויאכל ויגרש מגן העדן. ותלד לו חוה אשתו שנבנתה מצלעו בניס־תאומים רבים ואחת מבתולות הגן ילדה לאדם את אֶל־שִׁהִיד הוא אבי יזירני. ויולד יזירני את נח ונח הוליד את קרג' הוא אבי היזידים.

חק קדוש באמונת היזידים להסתיר את סודות דתם, ומסתריה ידועים רק לאחד מוקניהם, לראש משפחת בסן הבצרי. זקן זה מצוה ללמד בסתר חדרו את השפה הערבית ובספר הקראן מפי מורה נוצרי. בשעת הקריאה הוא מוחה מתוך הספר את כל שמות השיטן ואחר הקריאה נדון הספר לשרפה. שם השיטן אסור להשמיע, לקרא ולכתב. גם משפתם המדברת, השפה הפרדית, השמיטו את כל המלים המתחילות באות השי"ן או באחת מאותיות השיטן. מטעם זה אסור גם ללמוד ערבית, כי מלות השיטן ואותיותיו רבות בה.

מדי שנה בשנה נוהרים ונאספים אלפי יזידים וזקניהם ונשיאם בראש אל קבר עדי קדושם ואל המקדש הבנוי על הקבר הזה, ושם הם חוגגים שנים ועשרים יום, כורעים ומשתחווים ומתפללים למלך־הטום העשוי בקנזה. ביום השלשה ועשרים יום הם עושים זבח וחוגגים ומתהוללים שלשה ימים ולילות, סובבים ורוקדים מסביב לדגלם הקדוש ורוחצים במימי נהר סמסן, היוצא מירושלם ועובר מתחת לארץ' ושוטף על יד המקדש. כל הרוחץ בנהר הקדוש הזה זוכה לגן עדן במועדים ידועים שותים היזידים גם יין הנחשב לדם ישו'. נראה, שהנצרות השפיעה הרבה על אמונת היזידים.

ליזידים יש ספר קדוש השמור במקדשם. הספר כתוב ערבית מערבת במלים כשדיות ומסורה אצל המאמינים שנכתב בידי חסן הבצרי תלמיד עדי במאה העשירית. בספר שני חלקים: ספר היצירה וספר החקים והמצוות.

עד שנת 1875 היה ליזידים מושל מיחה, ואעפ"י שממשלתו כבר אבדה, קדושתו לא אבדה והשפעתו עצומה על כל היזידים הנמצאים לא רק במדינות תרכיה, כי אם גם בפרס ורוסיה עד גבולות חינא. היזידים הם בוגדים ונוכלים.

פרק ה'.

החלוקה המדינית של ארם נהרים.

ארם-נהרים נחלקת לשלש ויליות: אלמוצל, בגדד ובצרה.

וילית אלמוצל.

וילית אלמוצל או מוסול (שטחה—91,000 קילומטר מרבע ומספר יושביה 351,000 נפש, ארבע נפשות לכל קילומטר מרבע) נחלקת ע"י החדקל לשתי נפות. במערב גובלים אותה מישורי המדבר הסורי ובמזרח—הרי פרס המתנשאים בקסדג' עד שלשת אלפים מטר. האויר בויליה מבריא, האדמה פוריה מאד ומצמיחה חטה, שעורה וארו, גפן, תפוח-זהב, תאנה ותמר. גם המרעה דשן וטוב בויליה, ולכן רבות בחבל הארץ הזה בהמות הבית, ביחוד הכבש העז והסוס. הכבשים הם בני שני גזעים: הכבש בעל האליה העבה והשמנה (שמשקלה קילוגרמים אחדים) והכבש הערבי (בעל זנב קצר).

רב יושבי הויליה הם כרדים, השוכנים בתרי הצפון והערבים הסורים ולידי הארץ התנחלו ביתר חלקי הויליה.

התעשייה שהיתה לפנים פורחת לא עמדה בפני ההתחרות עם תוצאות החרשת האירפית, וכעת מצמצמת היא בהכנת אריגי משי ופשתה וצ"ג ובעבוד עורות צאן.—חורשות ויערים אין בויליה, מלבד חורשות הבצה המספיקות עצים לצרכי הישוב בצמצום.

הויליה נחלקת לשלשה סג'קים: אלמוצל, שהרז'יר (או פ'ר ב'ו'ק)

פ'ליט'נ'ג'ה.

העיר הראשית היא מוצל (נינוה החדשה) המקפת חומה ובנויה על התוף הימני של החדקל מול הרבות נינוה אשר על התוף השמאלי. בעיר ישנם הרבה שנקים גדולים, מסגדים ומרחצאות, מספר התושבים כ-60 אלף, רבם קרדים וביניהם כתישעת אלפים ארמנים נוצרים וכשלשת אלפים וחמש מאות יהודים. רב היהודים הם אומנים, סוחרים ורוכלים.

לפי המסורה נמצא קבר הנביא יונה בן אמת' בכפר נינוה (או גְּבֵי יוֹנָס' כפי המשלימים), מהלך שעה מן העיר, הקבר קדוש לישמעאלים, שהקימו עליו מסגד. במוצל יש בית-כנסת עתיק, שנבנה בערך שנת 1270.

הכפר נבי יונס עומד על תל, ובחפירות שנעשו בתל הזה נגלו ארמונות סנהריב ואיסר'חדן.

מצפון לגבי יונס משתרע תל קִינְג'וֹק שבו חפרו הצרפתים ומצאו הרבה לוחות וכלים המפיצים אור על קדמוניות אשור.

העיר מוצל נתפרסמה בכל העולם ע"י המלמלה (מְסֻלִין) המשבחה שיצאה ממנה.

פר פוֹק היא העיר הראשית בסנג'ק שהרוזר, מספר יושביה כשלושים אלף נפש ומהם כאלפים וארבע מאות יהודים. על יד העיר מראים היהודים את קברי חנניה, מישאל ועזריה. לצפון כרכוק ומערבה לה עד מוצל שוכנים היהודים הג'בלים* (ההרריים), הצאיפראים, מדברים ג'בלית, שפה קרובה מאד לארמית. לסנג'ק שהרוזר נחשבת גם העיר פוֹי-סנג'ק, מספר יושביה כעשרת אלפים איש ומהם כמאתים יהודים ג'בלים. סולימניה—העיר הראשית בסנג'ק, מספר תושביה כחמשה עשר אלף וביניהם כאלף וחמש מאות יהודים-ג'בלים; רכס עניים מרודים, רוכלים, חנונים וצורפים.

וִילִית בַּגְדָד.

וִילִית בַּגְדָד (ישטחה 111,300 קילומטר מרבע ומספר תושביה 614,000 נפש, ה' נפשות לכל קילומטר מרבע). בויליה עוברים החדקל והפרת מקרן צפונית-מערבית נגדה-מזרחה והולכים ומתקרבים זה לזה ברמת בגדד, ואח"כ פונים הם ומתרחקים זה מזה וממלאים לפעמים את הברכות והתעלות הרבות שנשארו לפלטה עד היום. אך כמעט כל הברכות והתעלות האלה הרוסות וסתומות ואין כל זרם ומוצא למים הנקיים בהן, ולכן מביאות הן מארה לארץ: מימי הגהדים מציפים אותן ואת כל סביבותיהן ויוצרים בצות גדולות ואגמים נרפשים המעלים אדים משחתיתם ומולידים את הקדחת. הבלמים, שכרי המים, אשר בחדקל הרוסים ובזמן שהנהר העצום הזה עולה על כל גדותיו יש שסכנה גדולה צפויה לעיר בגדד לטבע במבול המים.

האקלים בוילית בגדד הוא בכלל חם ויבש ומבריא למדי, חוץ מנפות הבצות, אשר שם עושים שמות בתושבים לא רק הקדחת אלא גם, השחח' הבגדדי ולפעמים לא רחוקות גם הדבר.

(* עיר היהודים הג'בלים ראה פרדתן.)

גם בוילית בגרד אין יערים כי אם חורשות תמרים. התמרים ובהמות הבית הם המקור החשוב במחית התושבים. את מספר הכבשים אשר בכרבלה וחלה מעריכים עד כדי 900,000; מספר העזים — מעט הוא — כחמשת אלפים, הבקר רב—כ־68,000; התאו הרובץ באגמים ובבצות—40,000, הסוס 39,000, החמור והפרדה 42,000 והגמל — 34,000. בחשבון מאמד זה לא נכנסו עדרי הצאן והגמלים והסוסים אשר לשבטי הגדויים, המביאים את מקניהם למכירה אל השוק אשר בגנ'ף.

בין תבואות השדה אשר בויליה נחשבים: השעורה, החטה והארו, הבקיה (Wicken) וגרגרי הפרג; הסבך והשמשם הם יסודות התעשייה בויליה. תבואות הארץ נשלחות לרב לאנגליה, הודו, פרס, צרפת ומרסוט.

הויליה נחלקת לשלשה סג'קים: בגרד, כְּרֶבְלָה וְחֶלָה.

העיר הראשית בויליה היא בגרד, שנוסדה בשנת קמ"ח להג'ירה היא שנת 758 לספה"ג ע"י הכליף אלמנצור ונבנתה מחדש בימי הכליף הרון-אל-רשיד. כל העיר מקפה חומה בצורה ועומדת על החוף השמאלי של החדקל ומחברת בגשר עם פירור העיר אשר על החוף הימני. מספר התושבים עולה ליותר ממאתים אלף נפש, מהם כ־150,000 משלימים, כשמונה עד עשרת אלפים נוצרים ויותר מארבעים וחמשה אלף יהודים. מהבנינים המפארים העתיקים לא נשארו כי אם אחרים. בתי העיר בנויים לבנים שנלקחו מחרבות סיליקה העתיקה שנחרבה בשנת 162 לספירת הנוצרים. רב גנות הבתים שטוחים ועליהם ישנים התושבים כל לילות הקיץ. רחובות העיר צרים ומרפשים וקמורים ורק המסגדים החדשים והשוקים המרוחים המלאים תשואות מנפים את, מרגלית המורח. בגרד נשארה עד היום מרכז התעשייה והמסחר של ארם נהרים, בה רבים מאד צורפי כסף וזהב, חרשי נחשת, בתי חרשת של כלי חרס, בתי עבוד עורות, בתי טויה ואריגה של פשתה, צ'ג ומשי, בתי רקמה ושזירה בחומי כסף וזהב ותעשיית השטיחים היקרים. את הכנסות התעשייה הבנדדית מעריכים בעשרת מיליונים פרנק לשנה. בגרד היא גם עיר רוכלת, מסחרה פורח ומכנים ליושביה עד כדי שבעים מיליון פרנק בשנה. מבגרד נשלחים לפרס תבואות-השדה, צ'ג, אריגים שונים, תמרים, גומי טרגנט (נכאת), עפצים, עורות, נקניק, שמשם, זרע-פרג, שישי, שטיחים ודונג. והסחרות הנכנסות לבגרד נ"כ מרכות ושונות: מפרס והודו, מאנגליה, גרמניה ואסטריה נשלחים לבגרד כל מיני מתכות ומחצבים, תוצאות החרשת ומיני מכלת שונים, תה סכר וקהה.

דרכים מתקנות חסרות בויליה וכל המסחר עובר בדרכי הארחות ובקלקים השמים על פני החדקל, בגדד מחברת עם המפרץ הפרסי באניות קישור העוברות בחדקל עד אֶשד ששׂ-אל-ערב. רב האניות שיכות לחברות אנגליות.

יהודי בגדד אחזו בכל ענפי המלאכה והמסחר ויש בהם הרבה עשירים מפלגים. השפעת החנוך של כ"ח נכרת גם פה בדור הצעיר העוזב את הארץ והולך למדינות הדרו וסין וגם למגצסתר ומרסיל להתעשר שם. נשי היהודים מתכסות בצעיפים ונבדלות מהגברים ככל נשי המשלימים. נשי המון העם שחורות ורוקמות בביתן במשי ובר ומוכרות את עבודת כפיהן לבתי החרשת.

לפי המסורה נמצא קבר יהושע בן יהוצדק כהן גדול כמהלך שעה אחת מן העיר. על הקבר עומד בנין נחמד קטן, מקף שמונה עצי שקדים. בכל ראשי חודשים הולכים יהודי בגדד להשתטח על הקבר ולהתפלל. המתפללים עושים שלש הקפות מסביב לקבר, קוראים במגלה את הפרק ג' מזכריה, ואחרי הקריאה והתפלה הולכים הם חבורות חבורות למקום לא רחוק מהקבר לסעד את לבם.

תֵּלָה עומדת על החוף הימני של נהר פרת מהלך יומים מבגדד. מספר התושבים — כשליש אלף נפש, וביניהם כאלף ומאתים יהודים, רב בתי העיר בנויים בלבנים שנלקחו מחרבות עיר בבל והיכל נמרד אשר במסבי העיר.

מהלך חמש שעות מחלה נמצא לפי האגדה קבר יחזקאל בן בוזי ועליו בנוי בית-כנסת נהדר; באחד מחדריו מראים מערת אליהו. סמוך לקבר יחזקאל מראים קברי ארבעה גאוני בבל, ששמם נעלם עד היום.

הסנג' כרבלה הוא המרכז הקדוש למשלימים השיעים, בנג' (מספר תושביה—ה' אלפים) נמצא לפי המסורת קבר עלי בן אבו טלב מחוקק השיעים; שרידי עצמותיו נשמרים במסגד נהדר, שכפתו וארבעת מגדליו מצפים זהב מבפנים. בנג' מתאספים המאמינים מפרס לעלות משם למקא. העיר הראשית בסנג' היא כרב לה (מספר תושביה 50,000—60,000 איש ומהם כשמונה מאות יהודים), עיר קדושה לכל השיעים, כי בה קברי האיממים חסין ועפס בני עלי, טמונים במסגרים נהדרים. מדי שנה בשנה נוהרים וכאים לכרבלה רבבות עולי רגל מהדו, פרים ותרכיה ומביאים אתם את מתיהם (כארבעה — חמשה אלפים בכל שנה) לקברם בתוך המסגרים הקדושים או במסביהם. הממשלה מקבלת דמי קבורה בעד כל המתים משבעה עד אלף ומאה פרוק מכל מת לפי מעלת הקבר, לאמור לפי קרבתו אל קברי הקדושים. במסגרי הקברים הקדושים גזוזים אוצרות כסף וזהב ואבנים טובות וחפצים ותכשיטים יקרים. האוצרות האלה מוספים והולכים משנה לשנה.

וילית בצרה.

וילית בצרה (שטחה 138,000 קילומטר מרבע, ומספר יושביה 433,000 נפש, ג' נפשות לכל קילומטר מרבע) משתרעת לארך גבול פרס, נגבה-מזרחה לוילית בנדר, כל הויליה היא ארץ שפלה מלאה בצות גדולות המבנות רק לזרעת הארז ולגדול החאז; אקלימה לח וחם מאד ומויק לבריאות. פרת וחדקל מתחברים בנוף הזה על יד קרנה ויוצרים את השטח-אל ערב, המפריד את תרכיה מפרס על יד הזרם התחתון של הקרון.

בכל הויליה ישנם רק שני יערים קטנים וחורשות מספר. שטח האדמה הנחרשה והנועצה והנטועה מצער מאד, ורק שדמות שעורה וארז וחורשות-חמרים רבות מאד בויליה. המרעה רב במקומות אחדים והוא מחיה אלפי עדרי צאן סוסים, חמורים וגמלים מהגועים המבחרים. הדגה רבה מאד בויליה והיא מזון חשוב ליושבי הארץ. התעשייה היא כאן וכאפס במדינה זו. דרכים אחרים חוץ מדרכי הארחת אין. מרכזי המסחר הם בצרה וקרנה.

כל הויליה נחלקת לארבעה סוג'קים: עֶמְרָה, בו עובר החדקל; מְנַתְפִּיק — השקוי מהפרת, רבו מישב מברויים המתיחסים לשבט מנתפיק, שעל שמו נקרא הסוג'ק; בצרה — בכרכת שטח-אל-ערב ונְנָד' או אֶחְסָה צסונה מערבה למפריץ פרס (ראה הציהאי ערב).

החשובות בערי הויליה הן: עֶמְרָה, מ' אלפים נפש, שוכנת על החוף השמאלי של החדקל; נְעֶרְיָה, י"ב אלפים נפש, העיר הראשית בסוג'ק מנתפיק, עומדת על נהר פרת; שוֹךְ-אל-שׁוֹךְ, י"ב אלפים נפש, בה רבים המסחר והתעשייה; קרנה, ה' אלפים נפש, על ידה מתאחדים הפרת והחדקל, חשובה במסחרה ותעשייתה; בצרה, בה נעשרים אלף איש וכיניהם כשלושת אלפים נוצרים וכאלף וחמש מאות יהודים. בין התושבים ישנם גם הרבה הודיים, פרסים וכושים. בצרה היא עיר-החוף של ארם נהרים, עומדת על החוף הימני של תעלה המסתעפת משטח-אל-ערב. בתיה — לבנים ורחובותיה וסטטותיה צרים ומרפשים והקדחת הירקה מצאה לה קן בעיר הזאת. לפניו (בשנת 650 לחארץ הרגיל) היה ישוב גדול מאד בבצרה ומספר יושביה עלה ל-150,000—200,000 נפש, אך המלחמות התכופות בארץ החריבוה כמעט עד היסוד.

במסחרה עולה בצרה על בנדר. דרך נמלה יוצאים ובאים מכל קצות ארם-נהרים: תסרים, צמריגפן, שעורה וארז, אֶפְסוֹם ופשתה, סוסים ועוד סחורות שונות. כמו כן נכנסות דרך נמל בצרה סחורות שונות מהרז ובריטניה, גרמניה צרפת ואסטרליה. כמעט כל המסחר נמצא בידי הערבים והאנגלים.

חוסוף, העיר הראשית בסנג'ק נג'ד מספר יושביה—42 אלף; כל העיר
מקסה גנות המצמיחים כל פרי הלולים; קטיף, י"ח אלף נפש וקטר — ט'
אלפים נפש — שתיהן נושבות מהברווים העומדים כמעט ברשות עצמם ואינם
מקבלים מרות הממשלה; שתיהן עומדות על מסרץ קטן, שבולטים מתוכן איי
בקרין המפרסמים בציד הפנינים ושיכים לאנגליה. ענינה וכשלים אלף תושבים
בה, נכבשה לפני שנים מספר בידי תרכיה; פנייה, בה כעשרים אלף נפש,
שוכנת על מסרץ פרס בארץ צחיחה, החשובה רק בגלל מצבה הגיאוגרפית, ולכן
לקחה האנגלים תחת הסותם.

אַרְמֵנְיָה וּבְרִדְסָתָן.

פּרָק א.

טבע הארץ.

מראה ארמניה היא ארץ רמה נהדרה המתנשאת על פני כל הארצות אשר פני הארץ מסביב לה. גבולותיה: בצפון — הרי קוקה בדרום — מקורי הפרת וגבולותיה ושלשלת הטוידום, במערב — אסיה הקטנה ובמזרח שפלת ארם וקורא. בארמניה מתחברים ומתלכדים יחד הרי הפנטים, הטוידום ורכסי הרי פרס והאלבורס; בה מקורי נהר צ'רוק המריק את מימיו אל הים השחור, וממנה יוצאים תאמי הנהרות — הקורא והאירס הנופלים אל הים הכספי והפרת והחרקל השולחים את מימיהם דרך שטראל'ערב אל מפרץ פרס.

ארמניה נחלקת לשלשה חלקים מדיניים. שלישיתה — היא החלק הצפוני המזרחי עם מבצרי קרס וארינן — נספחה לרוסיה, ששיתה — היא החלק המזרחי המכיל את הנוף שמסביב ליאור ארמניה עם העיר הבצורה סְבְרִיז — שיכת חציה לפרס וחציה — לתרכיה.

הרי ארמניה ילידי הרייגעש הם, כפי שמעידים הלועות הכבויים הרי הארץ והמעינות הפושרים הנמצאים לרב בארץ. עוד בשנת 1889 הקיאו ההרים האלה בוך רוחה שכסה את אחד הכפרים הרחק 45 קילומטר מארזורום. רעידות הארץ תכופות הן בארמניה.

הענק בכל הרי ארמניה הוא אדרט ההולך הלוך ומתנשא מרמת-טישור גבוהה כאלף ושמונה מאות מטר ונחלק לשני ראשים: לאדרט הגדול הגבוה 5163 מטר ולאדרט הקטן, ששיאו מגיעו ל 3912 מטר. וקרח ושלג עולמים עמק עד אלף מטר מכסה את גביאדרט וראשו ואין ערוך ליסיו ולהדר גאוננו. אבני-ההר הן תוצאות ולקניות וכלו-גושילבה שחורה. אעפ"י שרגילים יושבי ארמניה להגיד: שרגל אנוש עוד לא דרכה על אדרט מן היום שירד נח מעליו לעסק בישובו של העולם, אך באמת אין הדבר כך: כמאה הי"ט עלו חוקרים תירים שונים על האדרט ויחקרוהו ויתארוהו.

אררט הוא לפי דברי הניאוגרפים הארמנים סבורה של הארץ. אבל כאמת מתרומם אררט באמצע בין ים האטלנטי והאוקינוס הגדול ובין מוצאי הקנג'ל והפקנג, בין הקצה המערבי של מדבר סהרה ובין הקצה המזרחי של מדבר נְבִי. אררט הוא כמעט המרכז בקו היבשה של העולם הישן העובר בין ראש תקוה טובה ובין רחוב גְרִינג.

מערבה לאררט עוברת שלשלת האַנְרִידג' לארך הגבול הרוסי. ראשי השלשלת הגדולה הזאת גבוהים (בין הנחל מורד ובין האַרס) משלשת עד שלשת אלפים ושלוש מאות מטר. רב הנהרות והנחלים שבארמניה יוצאים מהשלשלת הזאת הנוטה בראשיתה נגבה מערבה בשם קֶנְפֶל, אַקִידג' וסעיף קֶנְגֶל־דג (3263) הוא, הר אלפי היאורים, שבימי קדם נתכו זרמי לבתו ויקיפו את מקורי הארס. בחרף מכסה הוא כלו שלג. מן ההר הזה פונה השלשלת מערבה עד תוצאות נהר קרה־סו בשם שִׁינְדג', מְרֶנְדג' ומצור־דג'.

על דרום ארמניה סוגר הטוירוס הארמני המרכב מרכסי הרים גבוהים שונים העוברים בודדים ומסורים או מקבילים אלו לאלו ומתנשאים על פני רמת מישור שכלה אדמת־שיד. רבם גבוהים מאד מעל פני הים. חלקם המזרחי העובר בין הברכות של הטויר־סו והחדקל ארך וגבוה מאד; בקרבת יאור נָן, מערבה לעיר גְסֶלים מגיעים רכסי ההרים האלה לשיא חסנם, לִקְל־טֶרֶדג' המתרוממים עד 3500 מטר.

ברכת יאור נָן סגורה בתוך הרים רמים ונשאים: בדרום — הרי הקֶנְרִי המסתעפים מהטוירוס הארמני; במערב הנמרודג' (2800 מטר), בצפון—הספֶנדג' (3910 מטר) והאַלֶאֶדג' שעוד לא נחקר היטב, ובצפונית־מזרחית הקֶנְדֶרֶק (3500 מטר). כל ההרים האלה הם הרי געש כבויים, מלבד הטנדורק העשן עור היום והקף לוֹעו הוא לא פחות משלשה קילומטרים. לוֹע הספֶנדג' מלא שלג ובתוכו שני יאורות. בקיץ מכסה ההר הזה במקומות אחדים שלג. לוֹע הנמרודג' עמק נשש מאות מטר, חציו המערבי—יאור וחציו המזרחי—שדות לבה ותלי אֶפֶר.

עולה מדברינו, כי ארמניה התרכית היא רמה מקמטת מלאה הרים רמים ונשאים וקופים, מרכסים ובודדים, ובין ההרים משתרעים רמות מישור, עמקים וגיאות. הגדול שבעמקי ארמניה הוא עמק פֶסֶן המתפשט נגבה־מזרחה לאירופה. רמת ארמניה גוטה ויורדת אל ההרים מקרן צפונית מזרחית (נגבה 1800 מטר) לקרן דרונית מערבית (לגבה 1600 מטר).

רמת כרדסתן רמת כרדסתן משתרעת נגבה לשוירוס הארמני והולכת הלוך וירוד נגבה מזרחה עד שהיא מתלכרת עם עמקי ארס נהרים. פה ושם מתנשאים מעל פני הרמה גבעות קטנות אין מספר ורכסי הרים אחרים שהגבוה בהם הוא קרנ'ה'דג (1850 מטר).

הנהרות והנהלים נהרות ארמניה ונחליה זרמם עז ומהיר ונפסק כפעם בפעם במפלי-מים. רבם שוטפים באפיקים עמקים עד מאד בין חופים גבוהים וזקופים, החוסמים את הדרך בפני קרני השמש ונותנים למים גון שחור, ולכן משתף הוא השם 'קרה-סו' (מים שחורים) לנהרים ונחלים רבים. הגדולים בנהרים הם: הצורוק ותאמי הארס והקורא, והפרת והחדקל.

הצורוק שוטף ועובר מדרומית-מערבית לצפונית-מזרחית מקביל לרכסי הפנטים ומאסף במרוצתו את מי זרועותיו אשר בנגב. על גבול ארמת רוסיה בולע הצורוק את מְרֻטְוִיֶסוֹ ונופל אל הים השחור אצל העיר קְטוֹם.

האָרְס (אָרְקֶסס העתיק) יוצא מהמורד הצפוני של הבנגל-דג, שוטף באפיקו הכחול בין שדות לבה ועובר את עמק־סָסֶן הפורה. ארך הארס—850 קילומטר. רק חלק מזרמו העליון שִׁיך לַתְּרִכִּיָה וכמעט כלו—לְרוֹסִיָה. הארס נופל אל הים הכספי אחרי התחברו עם הקורא שהוא הנהר הראשי בארמניה הרוסית. (על הפרת והחדקל נדבר ב'ארס נהרים')

היאורים בארמניה יש הרבה יאורים, שמימיהם מתוקים, כמו למשל בְּלוֹק־צ'ל טורטוֹן־צ'ל וכו'. אך נהדר ונפלא הוא יאור המלח הגדול הנקרא יאור נְן. היאור הזה ששטחו עולה לשלשת אלפים ושבע מאות קילומטר מרבע משתרע נגבה של 1666 מטר מעל פני הים, כלו סקף הרים ואין כל תוצאות למימיו הרבים. פני מימיו הולכים הלוך והתנשא לאט לאט אך בלי הרף עד שיושבי העיר ון שנבנתה על שפת הים הזה היו מכרחים להעתיקה ולהרחיקה שני קילומטרים מן החוף, קדמה. במקומות רבים נראים על קרקע היאור שרידי מצבות טבועים ובמרחק ידוע מן החוף רואים בתוכו גם גשר. החלק המרכזי של היאור סגור בין חופים זקופים והוא עמק מאד. מימיו מלוחים פחות ממימי הים. מלבד מין אחד אין כל דגים ביאור ון, ורק בזמן שהדגים הנמצאים בנחלים הנופלים אל נן מטילים את ביציהם רב מאד ציד הדגים ביאור. מעינות מינרליים שונים נמצאים במקומות רבים המכילים ברזל, גפרית ונחשת, אך אין מוציא תועלת מהם. ידועים רק שלשה מעינות התרופה אשר בנמלים ואליהם באים להתרחץ המונים המונים מתושבי הארץ.

מעינות מינרליים

אקלימה של רמת ארמניה שאינה נוגעת בשום מקום בחוף הים—קיצוני האקלים מאד. רחוקה מן הים וגבהה מעל פני הים מחלישים וממעטים את חם הקיץ ומגבירים את הקר בחרף. בכל ארץ הרמה החרף אך זועם והקיץ קצר וימיו חמים ולילותיו קרירים. בארזום שורר החרף כשמונה חדשים והשלג מכסה את עין הארץ יותר משישה חדשים רצופים. בזמן הזה נפסק חבור הדרכים וברחובות העיר מרבה לפעמים השלג כל כך עד שיושביה אנוסים לעשות להם מנהרות בערמות השלג כדי לצאת מפתחי בתיהם. לעמט זה נחמד הקיץ באוירו הזך ובריחותיו הנודפים מן הגנים והפרדסים.

בארמניה התיכונה והדרומית מנשבות בקיץ רוחות צפוניות ובחרף—רוחות מזרחיות וצפונית-מזרחיות.

אזור שלג-העולמים עוטר את ראשי ההרים הרמים. על הארזום רובץ השלג בגבה 4000 מטר וביתר ההרים—בגבה 3400 מטר. מזג האוויר הבינוני מגיע: בתרביזונד ל 15.5° , בטפלים— 13° , אלכסנדרפול— 5° ובאריץ— 11° ובראש הארזום הוא נמוך מאסם. מזג האוויר הקיצוני: בתרביזונד—בין 30° ובין 3° , בטפלים—בין 38° ובין 12° .

עד כמה מצנן הים את החם מוכיח החזיון הזה: על יד מקורי הפרת עולה חם הקיץ בחשבון הממצע לשלשים וארבע מעלות והוא הולך ויורד במהירות רבה אל מול פני הים הכספי והים השחור עד 18° .

כמות הגשמים והשלגים היוורדים על רמת ארמניה אינה רבה לפי ערך גבה הארץ מעל פני הים. סבת החזיון הזה היא: שהאדים העולים ובאים מהים השחור מתרוקנים על יד קוקז והעולים מהאוקינוס האטלנטי ומהים התיכון הולכים ואוכדים בדרך. מספר ימי הגשמים והשלגים מגיע לשמונים עד מאה ועשרים יום בשנה. בצפון הארץ, בשושא, יורדים 639 מילימטר מעקב (מהם 321 מאפריל עד מאי) בשנה, בהרי הטוירוס הארמני כמעט אין לך יום אביב שלא ירד בו מטר סוף. בסביבות יאור ארמיה יורדים בשנה לפי החשבון הממצע 547 מ"מ (שהם 370 מ"מ בחדשי פברואר ומאי). מורדות ההרים הצופים צפונה מערבה מקבלים גשמיהם מהים השחור. שפעת מים מביאה הפשרת השלגים לנהרות הארץ ולנחליה, וביחוד לפרת ולחדקל.

פרק ב.
המחיה והכלכלה בארמניה ובכרדסתן.

עבודת האדמה ותבואותיה
כל הסגלות היקרות הדרושות לארצות מברכות נתן הטבע לארמניה ולכרדסתן; אדמה ולקנית פוריה ואקלים טוב וגוה ואקלים זועם רק בנפות ההרים). אך מחסר דרכים מתקנות ונחלים טובים למהלך אניות ומחסם הקרדים אין תוצאות הארץ מגיעות אל חופי הימים ואין האכרים שוקדים לנצל את כח האדמה ולהרבות את יבולה.

ברמות זורעים: חטה, שעורה, מיני קטניות שונים, קנבוס ופרג, ובעמקים: דורה, ארוז וטבק משבה. בהרי ארמניה משגשים כל מיני עצי פרי: הגפן, התפוח, האגס והאגוז, האפרסק והמשמש והדבדבן וגם הזית ימצא במקומות מספר. יינות ארמניה משבחים מאד ולטובים שבהם נחשבים יינות זן ומרדנין. בויליות דירבכר ומעמורת-אל-עיוז מרבים התושבים לעסק בגדול צמר-הגפן, ביחוד רב צמר-הגפן במעמורת-אל-עיוז. גם התות רב מאד בשתי הויליות האלה ובעליו טכלכלים את תולעי המשי.

היערים רב היערים שכסו לפנים את מורדות ההרים נכרתו כל כך עד שלא נשארו בזמן הזה בלתי אם יערים מעטים בויליות ארזרום וזן וחורשות בודדות בויליות בטלים, דירבכר ומעמורת אל-עיוז. ביערים ובחורשות מאספים מדי שנה בשנה הרבה פנדים ועפצים וגומי-טרננט המשתלחים דרך תרביזונד למדינות שונות. בין עצי היער רבים: האלון, הדלבה, הערער והצפצפה.

רבנות אלפי תושבים מתפרנסים בארמניה ובכרדסתן מגדול הצאן. גדול בהמות הבית גם הבקר והסוס והחמור רבים מאד במדינות האלה, אך קטנים ורזים הם מחסרון טפול רב. את הגמל אין מגדלים כמעט כי אם בנפות הדרום (*).

ציד הדגים הדגה רבה מאד בנהרים ובנחלים וכיאורים, ואלפי משפחות חיים על ציד הדגים בסביבות טרטון-צל ובלוק-צל ויאור ון. ציד הדגים מביא לממשלה הכנסה הגונה מאד מדי שנה בשנה.

מחצבי הארץ בהרי ארמניה אצורים מחצבים שונים. פחמי אבן, גפרית ועופרת מכסיפה נמצאים בכל הויליות; ברזל, נחשת, בדיל ועופרת-ושמן אדמה ובזקקית נמצאים במטבי קוחין, דירבכר ותקפוט ועל יד ארנגא-מך, רב המחצבים עוזבים ואין מנצלם. רק מכרות הנחשת של ארנגא מנצלים עי הממשלה ומכרות

(* על חיות-הבר שבארמניה וכרדסתן ראה אנמוליה.

קוחין נחכרים. על יד אָקיל אשר בסנג'ק ארגנא יש מכרה עופרת המנצל גם הוא. בכל הויליות ישנן משרפות מלח הנותנות מדי שנה בשנה: בנ'ציק (נן) — מאה ועשרים אלף קילו, בלי'ג'ה (בויליות דיר-בכר) — 250.000 קילו; בבול'ציק (בוילית מעמורת-אל-עיו) יותר ממיליון קילו מלח. בסנג'ק סָאָרס (בוילית בטלים) נמצאות שש משרפות מלח הנותנות בערך ששה מיליונים וחצי קילו מלח. ובוילית ארזום יש מכרה מלח-גביש והרבה מעינות מלוחים, שעשירים ושבעה מהם מנצלים ונותנים כעשרת מיליונים קילו מלח בשנה.

התעשייה והמסחר התעשייה אינה מפותחה בארמניה ובכרדסתן ומצמצמת במעשה כלי נשק (בערי ארזום, דיר-בכר וטרדין ובשאר ערים), במעשה רקמה ושוריה ככסף וזהב באריגת צמר כבשים ועוים וצמר גפן ומשי, במעשה שמיחים, כלי חרס ועבוד עורות.

המסחר נמצא בידי הארמנים והיהודים העירונים. הסחורות היוצאות מכל הויליות חוץ דרך תרביזונד ומסמון הן: צמר כבשים ושערות עוים צאן ובקר, כל מיני דגן, סבון, אגוזים, ביצים, המאה, בשר מיבש, דורה, זרעי פשתה ופרג, אפיוס, עפצים, אגוזים, גומי-פרגנט, פירות וירקות, עצים, שמן-דגים, שמיחים ואריגי משי. הסחורות נשלחות עפ"י למדינות פרס ותרכיה, צרפת, אסטרות, אנגליה, גרמניה ורוסיה. רב הסחורות הנכנסות לארץ מהמדינות הנ"ל הן מיני מכלת שונים, אריגי צמר ומתכות שונות.

המסחר טרבו בשלש הערים: ארזום, דיר-בכר והרפוט.

חבור הדרכים דרכים מתקנות חוץ מדרכי הארחות אין בארמניה ובכרדסתן וגם הנהרים והנהלים אינם טובים למהלך האניות, כי חופיהם תלולים וזרמם עז. רק כהדקל עוברות אניות קישור (מדיר-בכר). ברב הנהרים משלחים את הסחורות ברפסודות ה"קלקים" (ראה ארם נהרים).

שתי דרכים ראשיות עוברות בארמניה ובכרדסתן. האחת ארכה 594 ק"מ, יוצאת מתרביזונד אל גבולות פרס ועוברת על פני ביבורט, ארזום וביזיד, והשניה ארכה 660 קילומטר יוצאת מסמסון ומגיעה עד נציבין ועוברת על פני טינס (אשר באנטוליה), הרפוט, ארגנא, דיר-בכר וטרדין. חסרון דרכים מתקנות טרגש ביחוד בויליות בטלים וזן.

אין ספק שהמסחר והתעשייה יתרוממו משפלותם, כשתכנה מסלת-הברזל הבגדדית.

סרן ג.

דברי ימי ארמניה וכרדסתן וקורות היהודים בארצות האלה.

(סקירה כללית קצרה).

א) לפי דברי הימים הקדמונים, שאינם נקיים כלי ספק מדברי אגדה, היה חיג, אחד מבני יפת מיסד האמה הארמנית ולכן נקראים הארמנים בשם תִּקְנִים וארץ ארמניה נקראת כפי הפרסים חִיסְתָּן א. חיג יצא מבבל להשתקע בהרים שבנגב ארמניה בערך אלפים שנה לפני התאריך הרגיל, וצאצאיו שפכו לאט לאט את שלטונם על הארצות הסמוכות. אחד מהם נפל לפני שמירמית (שֶׁאִמְרָם) והארמנים היו למס עובד לממלכת אשור. במאה השביעית לספחה"ג פרקה ארמניה על אשור מעליה, ובימי המלך תִּגְרִן הראשון (בשנת 565 לספחה"ג) באה לארמניה תקופה פורחת ומהירה מאד עד שנפלה בידי פרס. האחרון מזרע מלכות בית חיג, המלך נֶהָה, נפל במלחמתו את אלכסנדר הגדול (328 לספחה"ג). אחרי מות אלכסנדר נספחה ארמניה לסוריה, ואח"כ כבשוה הפרסים ואָרְקָס מלך פרס המליך עליה את אחיו (149 לספחה"ג). העיר נציבין שבארם נהרם היתה בירת ממלכה ארמנית חדשה ואדירה, שרחבה וגדלה עד מהרה על ידי נצחונותיה באסיה הקטנה ובקוקו. תגרון השני ספח לארצו את קפדקיא, סוריה, ארם נהרם וחלק מפרס ונטל לו את התאר, מלך המלכים. אך ימי גדולת תגרון השני לא ארכו. בשנת 69 (לספחה"ג) כרת ברית עם חותנו מתרדת מלך הפנטים וילחמו ברומאים. שניהם נצחו ותגרון אנוס היה להשיב את כל הארצות אשר לקח וגם לותר על תאריו. יורשי כסאו נכנעו כפעם בפעם לפני הרומאים או לפני הפרתים, ומוכנים היו לקבל מרות הממלכה ששחקה לה השעה.

בשנת 259 לתאריך הרגיל לכדו הפרסים את ארמניה, אך הארץ לא נשארה בידם ימים רבים. תְּרִידָת השלישי, הנצר היחיד שנשא ממשפחת האַרְסָקִים ומצא לו מפלט ברומא, שב בשנת 286 בראש חיל-רומאים ויגרש את הפרסים מארמניה. בימי המלך הזה, בראשית המאה הרביעית, באה אמנות הנוצרים לארמניה. בשנת 387 נחלקה הארץ בין הרומאים והפרסים ובשנת 428 נספחה בלה לפרס. מלכות בית הארסקים ארכה 577 שנה.

בעת שכבשו הערבים את פרס (בשנת 636) מצאו הארמנים הסות בצל קיסרי ביצניץ, וארצם חרבה ונשמה במלחמות המשלימים עם הנוצרים. בשנת 885 מצא אחד מזרע המלוכה הארמנית חן בעיני הכלוף הבגדדי וימליכהו על ארמניה, וימשלו זרעי מלכותו בארמניה עד שנת 1079, לאמר עד השנה שנספחה הארץ

(* יש אומרים, כי הארמנים הם בני תוגרמה הנוכר בכתבי-הקדש.

לממלכת יוון. במאה ה'ט עברו וימשלו בארמניה התרכים הסלג'וקים, המנגולים והתרכמנים. בשנת 1522 נכבשה ארמניה לפני התרכים העתמנים המושלים בחלקה היותר גדול עד היום הזה. בשנת 1828 נפל חלקה הצפוני בידי הרוסים, ובשנת 1878 עברו מתרכיה לרוסיה גם נפות קרס ובטום, ועוד חלק אחד נשאר בידי הפרסים. בימי קדם היתה ארמניה נחלקת לארמניה הגדולה ולארמניה הקטנה. הראשונה היתה עומרת ברשות עצמה והקיפה את כל מזרח ארמניה וגבולותיה היו: במזרח—מדי, בדרום—אשור ובבל, —וארמניה הקטנה היתה נוף לא גדול מערבה לנהר פרת.

ב) דברי ימי היהודים בארמניה מקסים בערפל. משערים, כי רבים מגולי אשור ובבל נאחזו גם בארמניה. קורא הדורות הביצנצי פוסט שחי במאה הרביעית לספ'נ מספר, כי בהתנפל הפרסים בימי שבזר השני (380—310) לקחו בשבי מהעיר אַרְטַשְט 40000 משפחות ארמנים ותשעת אלפים משפחות יהודים, מהעיר — אַרְוַאנְדְשְט עשרים אלף משפחות ארמנים ושלשים אלף משפחות יהודים; מהעיר זְרַגְזָן ה' אלפים משפחות ארמנים וח' אלפים משפחות יהודים; מהעיר זְרִישְט—י"ד אלפים משפחות ארמנים ועשרת אלפים משפחות יהודים, מהעיר זן— ה' אלפים משפחות ארמנים וי"ח אלפים משפחות יהודים, מנח'צ'ן—ב' אלפים משפחות ארמנים וט"ז אלף משפחות יהודים. לפי עדות פוסט היו כל היהודים האלה מן הגולים שהביא תנן השני מסוריה. אעפ"י שהמספרים האלה ודאי מְגוּמִים, אך אין כל ספק, שבימים ההם היה בארמניה ישוב גדול עברי. הקראי אבן יוסף יעקב אל־קַקְקַאני מספר בספרו הערבי * על דבר הכתות בין היהודים, שמצא מוסא הַזְפַרְנִי. מוסא זה שחי במאה התשיעית וידוע בשם אבד עֶמְרָן מצא בטפלים כתת הטפליסים" בקהלת היהודים. ר' חסדאי אבן שפרוט במכתביו למלך הכוזרים (בערך שנת 960) אומר, כי הפץ לשלח את המכתבים האלה דרך ירושלים, נציבין וארמניה—ראיה שבארמניה היו אז קהלות יהודים. ר' בנימין טפולידה אומר במסעותיו (1160—1173) כי שלמון ריש גלותא פרוש על הארצות: ארם־נהררים, פרס וכל ארמניה ומדינות כותא אצל האררם. בנציבין מצא אז ר' בנימין כאלף יהודים. ורבי פתחיה בעל הסבוב מספר, כי מארץ הכוזרים נסע לתוגרמה ובא לארץ אררט (ארמניה) ומשם הגיע לנציבין. בשנת 1646 בא הנוכל הספרדי דון־זואן מַנְלֶס לקנסטנטניפול להציע לפני הממשלה שתקח תחת חסותה את כל מדינת ארמניה הנושבת מיהודים. מן העת ההיא אין כל זכר לישוב העברי בדברי הימים.

(* הספר נכתב בשנת 937.

סרָק ד'
הַיְשׁוּב בְּזִמְנֵה הַזֶּה.

מספר התושבים בשבע הויליות אשר בארמניה וְקָרְדָקָן עולה לערך שני מיליונים וחצי, לאמר יג נפש לכל קילומטר מרָבַע. ארבע חמישיות הישוב — משליטים ורק חמישיתו האחת—נוצרים. בוילית נן וכיטלים ישנם יהודים כאלפים אחדים וְזִידִים כעשרת אלפים.

למשלימים נחשבים, מלבד הַקָּרְדִים, שהם לב מינו ובנינו שר הישוב, התרכים הרבים היושבים בערים, הקייל־כִּשִים (כעשרים אלף נפש) אשר בוילית מעמורת־אל־עויו ומושבות אחדות של צ'רקסים. הַקָּרְדִים נחשבים לצאצאי הקרדוחים העתיקים^{*)}, אשר נטמעו ונתערבו בבני עמים וגזעים שונים, שגלו או נמלטו לארץ ההררית הזאת בימי הרדיפות המדיניות והדתיות. להרי ארמניה וְקָרְדָסְתָן הגלו סרגון מלך אשור ונבוכדנצר מלך בבל ואחריהם תגון השני מלך ארמניה את גולי ישראל ויהודה; שם בקשו להם מעוז ומסלט המניקים המה המינים שהאמינו בשתי רשיות ונרדפו מהנוצרים ושמה נסו הנוצרים שנרדפו ממלכי פרס. הַקָּרְדִים נתלקים לשבטים, לבתי אבות ומשפחות אין מספר. בראש הכרדים כל שבט עומד וקן (שיך) המושל לפי משפט הירושה ממשלה בלתי מגבלת על כל בני שבטו ולפקודתו עומד גוד קרדים צעירים מינים מכף רגלם ועד ראשם בכידונים, בחרבות, בקני־רובים ובפְּיִוְנוֹת.

הכרדים הם עם עז וגבור, אוהבי חפשי, מכניסי אורחים, נאמנים לידיהם וגואלי דם ושקועים בכערות. עד למחצית המאה הי"ט לא קבלו עליהם מרות הממשלה. ארבעים שנה נלחמו חילות תרכיה עד שהצליחו להכניע את שבטי הַקָּרְדִים ולהטיל עליהם את מִסִּיה. השבטים האלה מקצתם רועים נודדים באהליהם ובעדרי צאנם בקיץ ומבלים את החרף בכפרים ומקצתם אכרים ואורני שמיחים, שיושבים ישיבת קבע בכפרים ובערים. רב שבטי הרועים חיים חיי שוודים בְּרָכִים, עוֹשִׂים את האכרים הארמנים והתרכים, גוזלים מהם צאנם, נלי בְּנֹדְתָם, צמרם ותבואות שדותיהם. בפנות הרחוקות מן הישוב יש כפרים ארמנים המשעבדים לשיכים הכרדים ומשלטים להם מס קבוע מדי שנה בשנה. ביחוד גדול השד על גבולות פרס וכרדסתן, ששם מולדת הכרדים. לעתים לא רחוקות נודדים הרועים הכרדים סהריהם אל עמקי ארם נהרים, אל חבל הארץ אשר מנגב לדיאר־בכר ואורפה עד הרי סינג'אר ונתגרים ונלחמים הם בשבטי הנידוים אשר

^{*)} השם "קרדוחים" נזכר אצל קסנוטנס.

מבני ענינה ושקר על פני שדות המרעה. הכרדים הרועים יושבים באהלים העשויים לבד שחור והאכרים יושבים בבת-אבן נמוכים שגגותיהם הישמוחים משמשים בקיץ רפתים לכבשים.

לפי אמונתם נחשבים הכרדים למשלימים סניים השונאים חכלית שנאה את כת השיעים, אך הרכה מן המנהגים והנמוסים הנוצרים ועובדי האלילים המקבלים אצלם מעידים על היסודות הזרים שנבלעו ונטמעו בשבטי הכרדים.

הכרדים מסתפקים במועט, נזירים הם מין וממעדנים. מאכליהם פשוטים מאד: חלב, ארו וירקות ולעתים רחוקות מאד גם מעט בשר. מלבד הסיר והכף שבה הם כוחשים ומועמים את חלבם המבשיל אין להם כלי בשול ואכילה אחרים. האשה הכרדית חפשיה מכל נשי שאר עמי המזרח; גם בבית גם בחוץ מתר לה להראות בפנים גלויים ולשוחח עם גברים. הכרדים משיאים את בנותיהם משנת העישר עד הישתים עשרה לחייהן, והחתן נתן מהר לאבי הכלה — כמנהג המקבל טרור דור בארצות המזרח.

הנוצרים הם הארמנים, הסורים והיוונים המעטים (מספרם כ"ג אלף נפש). הארמנים מסורים בכל מדינות תרכיה ורוסיה, בפרס והודו וכערי המסחר הגדולות אשר עד חופי הים התיכון. הארמנים הם מהגזע הארמי ולפי דעת החכם לונשן נטמעו בהם רבים מבני שם. הארמנים הם עם משכיל, ולמרות פזורם ידעו לשמר היטב את רוחם הלאומית ולשונם. לשונם חיה ועשירה וגם ספרות עתיקה המונה את ימיה מהמאה הרביעית יש להם, והיא הולכת ומתעשרת זה כמאתים שנה ביצירות מקוריות וביחוד מתרגומים של מבחר הספרות האירופאית. הארמנים נחשבים לעם חרוץ אוהב עבודה ודבוק במסחר, אוהב שלום וצדקה. הפזור, חסרון חסן מדיני ורוח המסחר של הארמנים מזכיר את גורל היהודים. — משערים, כי מספר הארמנים בכל העולם מגיע לשלושה מיליונים נפש ומהם כמיליון אחד בתרכיה. מרכזם הרוחני נמצא בארמניה הרוסית, באג'מ'נדון אצל ארין, שישם יושב הקתוליקוס הארמני. קהלות הארמנים שבתרכיה מסורות בארמניה, בפרדסתן, באסיה הקטנה ובתרכיה. בכל מקום הם המעוט שבישוב ואפילו בארץ מולדתם; פה עולה מספרם רק לשתי שלישיות ממספר כל הנוצרים (מספר כל הנוצרים בארמניה — בערך חצי מיליון). הארמנים בתרכיה נחלקים לשתי קבוצות שונות: לאכרים ילדי הארץ ולמהגרים, שרבה עירוניים, סוחרים, וכלים, חלפנים, חיטים, צורפים, עושי בלי נשק, חרשי נחשת, ברסקים, וכו'. הסוחרים הארמנים הרוצים, בעלי מרץ, שקנו להם שם גדול במסחרם בכל ארצות המזרח. כמעט אין עיר וכולת בתרכיה שלא תפסו הארמנים

מקום בראש מסחרה. לעמת אלה חיים האכרים הארמנים בדחק ועני, והם נתונים לעתים קרובות לבזז ולמשסה בידי שבטי הקררים. רב האכרים הארמנים יושבים בבתי חמר השקועים חצים בארמה ועובדים את אדמתם לפי שטה פשוטה ועתיקה. רק במקומות הסמוכים לדרכי המסחר נמצאים כפרים ארמניים בין שדמותי בר הנעבדות לפי שטה יותר מתקנת ומשכללת. הישר והעניות מנשלים את האכרים מעל אדמתם ורבים מהם נודדים לערי אנטוליה ותרכיה האירפאית לבקש פת- לחם בתור פועלים, נטלים וסתתים, ולכן נמצאים בארמניה הרבה כפרים עזובים שלא נשארו בהם בלתי אם זקנים, נשים וטף.

הסורים הסורים הנסטורניים שבארמניה וכרדסתן (מספרם עולה בערך למאה וחמישים אלפים נפש) הם צאצאי האשורים העתיקים שקבלו כמאה החמישית את תורת נסטור. הנסטוריים שהיו נושאי התרבות הערבית בימי כליפי בגדד שקועים היום בכערותם. רבם יושבים בהרים אשר מסביב ליאורי ון וארמניה. בכרדסתן יש גם סורים יעקוביים בויליות דיאר-בכר וביטלים וכשרים נסטוריים שנספחו לכנסייה הקתולית. שאר הנוצרים הם יונים וגיאוורניים. בארמניה ובכרדסתן ישנם גם פרסים תתרים ותרכמנים. האחרונים נודדים כעריהם בערבות אשר בין ההרים.

היהודים על הררי כרדסתן מורחה לארם-נהרים, יושבים בזמן הזה כשנים עשר אלף יהודים הנקראים, יהודים נְ'פְלִים (הרריים), אלה הם לפי הגבלים האגדה שריד קטן מרבבות היהודים מצאצאי עשרת השבטים-גולי אשור. כלם עניים מרודים ונבערים מתורה והשכלה. בית-הפלחם הוא חדר קטן, ונתיספר אין להם. העשירים שבהם יושבים בחניות קטנות ומוכרים ארג ובישמים. קצתם פרמורים. לסוחרי מדינות אשר מחוץ, ורבה רוכלים הסובבים בכפרים לקנות מידי האכרים יבול השדה, צמר ועורות במחיר סחורות קלות ערך. בניהם הקטנים סובבים בערים ומרכלתם על ראשם. יש בין היהודים הג'בלים גם רופאים ורוקחים המרפאים בלחשים ובקמיעות ומגרשים רוחות רעות. היהודים הרונלים סובלים הרבה מהכרדים השוודים בדרך. היהודים הגבליים מדברים ארמית, כלשון התלמוד הגבלי.

פרק ה'

החלוקה המדינית של ארמניה וכרדסתן.

ארמניה וכרדסתן נחלקות לחמש ויליות: אַרְרוֹם, ון, ביטלים, דיאר-בכר ומעמורת-אל-עזיז.

וילית ארזרום.

וילית ארזרום (שטחה 49,000 ק"מ ומספר תושביה 646,000 נפש, י"ג נפש לכל ק"מ) משתרעת נגבהרמזרח לווילית תרבוונד עד אחוזת רוסיה אשר בקרן צפונית-מזרחית. כל הוויליה היא ארץ רמה מכסה הרים המתלכדים עם הרי הפנטוס והאררט. העמקים והמישורים גבוהים מעל פני הים מאלף וחמש מאות עד אלפים מטר. האקלים מבריא, נוח בקיץ וקר מאד בחרף. מהרי הוויליה הוות יוצאים הצ'ורוק והאָרס.

בנהרות הוויכיה וכיאוריה רבה הדגה וציד הדגים הוא מקור-מחיה חשוב מאד. ביחוד רבה הדגה בקלוק-צ'ל ובשרטון-צ'ל, רק שלישית אדמת הוויליה נחרשת ונזרעה כל מיני דגן. בעבודת האדמה שהיתה פורחת לפני, רבה העזובה, כי אין בטחון לעמל האכרים העשוקים והרצוצים משבטי הכרדים. — הערים מעטים מאד בויליה ונעדרים הם לגמרי בעמק פסן הפורה, המשבח עוד מימי קדם בשדמות-הבר אשר בו. יושבי העמק הזה מכרחים להסיק בזבל בהמתם.

גדול הבהמות הדקות רב בויליה ובה כשני מיליונים עוים וכבשים.

מכרות מלח-גביש וכ"ז מעינות-מלח נותנים יותר מעשרת מיליונים קילו מלח מדי שנה בשנה. במקומות רבים נמצאים מחצבים (מינרלים) שונים: כסף, זהב, ברזל, עופרת, נחשת, גפרית ופחמי אבן, אבל יד האדם לא חלה עוד בכל האוצרות האלה. בקרבת בָּיִד ישנם שני מעינות-מינרליים גדולים, האחד של גפרית והשני של אַלוֹמִין.—עקר חרשת המעשה שבויכיה הוא מעשה כלי-נשק ועבוד עורות. דרך המסחר מתרבוונד לפרס עוברת בויליה על פני אָרזרום ובָּיִד.

וילית ארזרום נחלקת לשלשה סנג'קים: ארזרום, ארצנג'ן וביזיד. הערים הכי נכבדות בויליה הן: ארזרום, עיר מבצר מן המדרגה הראשונה, מספר יושביה כארבעים אלף נפש. העיר בנויה בגבה 2038 מטר על פני רמת מישור לא רחוק מהפרת העליון לרגלי הצ'רלידג' (3000 מטר), המכסה שלג רב ימות השנה. מרחוק מקסימה העיר ביפיה, אך מקרוב דומה היא לרב ערי המזרח המרפשות. בארזרום רבים חרשי כלי נשק וצורפי זהב וכסף. המסחר מפתח מאד בעיר ועולה לשמונים מיליון פרנק לשנה. מספר גמלי הארחות העוברות דרך העיר במשך כל שנה—כשלושים וכארבעים אלף.

אַרְצִנְג'ן בה כעשרים ושלושה אלפים נפש, במסביה כרמי-גפן ונגים נחמדים. העיר עומדת בעמק הפרת ובה חונה הפרקה הרביעית של חיל-היבשה, בה רבה מאד חרשת כלי-נחשת.

בְּזוֹרָה, עִירָה קִמְנָה, מִסְפַּר יוֹשְׁבֵיהָ כַחֲמִשָּׁת אֲלָפִים נַפְשֵׁי, רֶכֶס בְּרָדִים.
לְפָנִים הָיָה בָּהּ יֵשׁוּב גָּדוֹל שֶׁל אַרְמֵנִים אֲךָ בַּעַת מַלְחַמַת רוֹסִיָּה עִם תְּרֻכָּה
נִדְדוּ הָאֲרֵמֵנִים לְמַדְיֵנוֹת רוֹסִיָּה.

וִילִיָּת וְזֶן

וִילִיָּת וְזֶן (שְׂטַחָה 39,000 ק"מ, מִסְפַּר תּוֹשְׁבֵיהָ—380,000 נַפְשֵׁי, לְאִמֵּר
ט' נַפְשׁוֹת לְכָל ק"מ) מִשְׁתַּרְעַת נִגְבַּה מִזְרַחָה לְוִיִּלִּית אֲרִזְרוּם, לְכָל אֲרֶךְ הַגְּבוּל
הַמִּזְרָחִי שֶׁל פֶּרַס. הַרִי־זֹלְקִינִים כְּבוּיִים רַמִּים וְנִשְׂאִים מִכֶּסֶם אֵת כָּל פְּנֵי הַוִּילִיָּה
הַזֹּאת, וְנַחֲלִים רַבִּים עוֹבְרִים בָּהּ, מִקְצָתָם מִשְׁתַּפְּכִים אֶל הַחֲדָקֵל מִמִּזְרַח אִו אֶל
הַצֵּב הַגָּדוֹל וְרַבִּים נּוֹפְלִים לְיֶאוֹר וְזֶן. בְּוִילִיָּה הַזֹּאת יֵשְׁנִם גַּם יְאוֹרִים וְכִינֵיָּהֶם
יְאוֹר־מְלוֹחַ אֶחָד הוּא יְאוֹר אַרְמֶשֶׁק. הַחֲרָף אֲרֶךְ פֶּה וְזוֹעֵם, אֲךָ בְּנִגְבַּ הַוִּילִיָּה לְוֵהֵם
הֵחֵם בְּקִיץ וְהַקְּדַחַת שׁוֹרֶרֶת פֶּה בְּכָל תְּקֵף.

אֲדַמַּת הַוִּילִיָּה נּוֹתֵנֶת: בַּצִּפּוֹן—חֶמְטָה וְשַׁעֲרָה, וּבִדְרוֹם—מִים וְדַחֵן. הַגֶּפֶן
וְכָל עֵצֵי פְרִי לְמִינֵיהֶם צוֹמְחִים לְרַב בְּכָל הַוִּילִיָּה. אֲבָל מִשְׁנָה לְשָׁנָה הוֹלֶכֶת
הַחֲקָלוֹת וּמִתְדַלְדֶּלֶת וְאֵת מְקוֹמָה יוֹרֵשׁ גָּדוֹל בַּהֲמוֹת הַבֵּית הַרְחוֹק מִהַפְּסֵד וְקָרוֹב
לְשִׁכְרָה. בְּוִילִיָּת וְזֶן מְרַבִּים הַחוֹשְׁבִים לְעֶסֶק בְּגִדוֹל הַבֶּקֶר וְהַסּוֹסִים, וְעִשִּׂירָה הִיא
וִילִיָּה זֶז גַּם בְּמַחְצָבֵי פֶחֶם, נַחֲשֵׁת וְעוֹפְרַת, אֶפְזִינְטוֹן, גֶּבֶס, בְּמַעֲיֵנוֹת נַפֵּשׁ וּבְמַעֲיֵנוֹת
מִינֶרְלִיִּים שׁוֹנִים. אֲךָ כָּל הַמַּחְצָבִים הָאֵלֶּה אֵינֶם כְּמַעֵשׂ מְנַצְלִים וְנַעֲבָדִים. מִשְׁרֹפֹת
הַמֶּלַח שֶׁל גֶּזֶיֶק נּוֹתֵנֶת בְּעֶדֶךְ מֵאָה וְעִשְׂרִים אֲלֶף קִילוֹ מֶלַח מְדֵי שָׁנָה בְּשָׁנָה.
חֲרֵשֶׁת הַמַּעֲשָׂה אֵינָה מִפְתַּחַה דִּי־צִרְכָּה בְּכָל חֲלָקֵי הַוִּילִיָּה וְדֹלָה מְאֹד בִּיחּוּד
בְּדְרוֹם הַוִּילִיָּה.

דְּרָכִים כְּבוּשִׁים וּמְתַקְנִים אֵין בְּכָל הַוִּילִיָּה חוּץ מִדְּרָכֵי הָאוֹרְחוֹת.

וִילִיָּת וְזֶן נַחֲלָקָת לְשָׁנֵי סַנְג'ִים וְזֶן וְתֶקֶרֶי.

הַעִיר וְזֶן עֵתִיקָה מְאֹד וְנִגְבַתָּה לְפִי הַמִּסְרֵת עִי שְׂמִירְמִית וְתַהֵי בִירַת אַרְמֵנִיהַ
הַעֵתִיקָה. הַעִיר נַחֲלָקָת לְשָׁנִים: הַעִיר הַעֵתִיקָה בְּנוּיָה בְּתוֹךְ מִגְדְּלֵי הַחוֹמָה וְהַחֲדֻשָּׁה
מַחוּץ לַחוֹמָה מְקַפֶּת גְּנִים וְכִרְמֵי חֶמֶד. הַעִיר וְזֶן מְהַלְלֶת בְּכָל אַרְמֵנִיָּה בַּפִּירוֹתֶיהָ
וּבִיּוֹתֶיהָ הַמּוֹבִים. מִסְפַּר תּוֹשְׁבֵיהָ—שְׁלֹשִׁים אֲלֶף אִישׁ (כְּעִשְׂרִים אֲלֶף אַרְמֵנִים
וְכַעֲשֶׂרֶת אֲלָפִים בְּרָדִים). וְהִיא הַמְּרֻכָּז לְכָל מִסְחַר הַוִּילִיָּה. בֵּין תּוֹשְׁבֵי וְזֶן מְרַבִּים
אוֹרְנֵי בַד וְנִשֵׁי הַבְּרָדִים עוֹסְקוֹת בְּאֲרִיגַת שְׂמִיחִים. גִּזְלָמְרִיק הִיא הַעִיר הָרֵאשִׁית
בְּסַנְג' הַקְּרִי וְבָהּ כַחֲמִשָּׁת אֲלָפִים נַפְשֵׁי. בְּאִשְׁמֶלֶה, מִסְפַּר תּוֹשְׁבֵיהָ כִּשְׁבַעַת אֲלָפִים,
וְכֵה שׁוֹק גָּדוֹל שְׁלֹשָׁה יָמִים רְצוּפִים מְדֵי שְׁבוּעַ בְּשָׁבוּעַ; אִשׁוּפָּא, עוֹמֶדֶת עַל
הַצֵּב הַגָּדוֹל וְכֵה כִשְׁשֶׁת אֲלָפִים אִישׁ, כָּלֶם נַסְמוּרְיָנִים.

וילית בטלים.

וילית בטלים (שטחה—27,000 ק"מ, מספר תושביה 399,000, לאטר ט"ו נפש לכל ק"מ) משתרעת מערבה לוילית ון בארץ רמה מלאה הרים וגבעות המסתעפים מהטוירוס הארמני. הרם והנשא בכל הרי הויליה הוא הר נמרד המתנשא על פני החוף המערבי של יאור ון. לפי המסורת היה נמרד מבלה את ימות הקיץ בראש ההר הזה. החשובים בנחלי הויליה הם: המורדסו שהוא הזרוע המזרחי של הסרת והבנקסןסו—הזרוע המזרחי של החרקל. כל העמקים הסתרוים מן המורדסו והמראסו היוצא מנמרודדג פוריים מאד ובשטת"עבודה פשוטה ועתיקה מאד נותנת האדמה רב דגן ועצי פרי, גפן וירקות לצרכי הישוב. אמנם נקל מאד להרבות את יכול האדמה, אך אין דואג לתכלית זו, כי דרכים מתקנות חסרות גם בויליה זו. רב היערות נכרתו ונחשפו ונהפכו לשדות מרעה כדי לפתח את גדול הבהמות שאינן דורש יגיעה יתרה וגם שכרו גדול משכר עבודת האדמה. ולכן רב מאד הבקר והצאן בויליה ומעריכים את מספר העזים והכבשים אשר בה—לשני מליונים.

בוילית בטלים ישנם גם אוצרות פחמיאבן, ברזל, עופרת ומלח־גביש אך אין מנצל אוחם, את המלח הדרוש לצרכי התושבים מוציאים משש משרפות המספיקות כשבעת מליונים קילו מלח בשנה. — שלשה מעינות תרופה נמצאים בבטלים ובנותיה; ישנם בויליה גם מעינות חמים של ברזל וגפרית אך כלם עזבים ואינם מנצלים.

חרשת המעשה אינה מפתחה בכל הויליה כי אם מעט מאד. רב התעשייה היא—אריגת בד, מעשה כלי נשק וכלי ברזל, עץ ועצם (בבטלים וסאָרטא), כלי־חרס (במוש) ושטיחים (בערי כרדסתן).

וילית בטלים נחלקת לארבעה סג'קים: בטלים, סאָרטא, מוש וּגְנֶגְנֶ.

העיר בטלים, בה נשלשים אלף איש (כעשרים אלף כרדים וכעשרת אלפים ארמנים), שלשה נחלים ופלגים רבים עוברים בעיר ורבים בה הרטיבות והמחבה. השלג רובץ בעיר מחדש כסלו עד איויר.

סאָרטא, בה ט"ו אלף נפש, חסרה מים טובים לשתיה ובתיה הבנויים גם כטובים מאד. רחובות העיר מרפשות. מוש שוכנת בעמק נחמד וגדול מאד. מספר תושביה—כ"ו אלף נפש. גְרֶנִיק—כפר קטן והמקום הראשי בסג'ק גְנֶגְנֶ, שוק גדול למסחר בעזים וכבשים.

וילית דיאר-בכר.

וילית דיאר-בכר (שטחה 37,500 ק"מ, מספר יושביה 472,000 לאמר י"ג נפש לכל ק"מ) משתרעת נגבה מערבה לוילית בשלמים, הדים רמים ונשאים אין בויליה הזאת, (הגבוה בכל הרי דיאר-בכר הוא הקרנ'ה-הרדג ששיאו אינו מגיע גם ל-1850 מטר). בצפון הויליה עובר המורד-סו הוא הפרת המזרחי ומקרן צפונית-מערבית לקרן דרומית מזרחית עובר החדקל על פני ארנא, דיאר-בכר וק'זרה. מוגה-אויר הוא נעים ונוח פה מבכל שאר ויליות ארמניה.

אדמת הויליה פוריה ונותנת את יכולה (רגן יין ופרות שונים) לתושבים כדי ספוקם. גם בויליה הזאת נמצאים מחצבי פחם, נחשת ועופרת, אך גם פה אין מנצל ומעבד אותם, חוץ ממכרה הנחשת שבארנא הנעכדת בידי הממשלה.

דיאר-בכר ומרד'ין הם שני המרכזים החשובים של התעשייה המפתחה בויליה זו יותר מבכל שאר הויליות. ענפי התעשייה הכי-נכבדים הם: אריגת צ'ג, צמר צאן ומשי, מעשה כלי ברזל ונחשת, רקימה ושזירה בכסף וזהב ומשי ועבוד עורות. כמחצית תוצאות התעשייה נשלחת למדינות חוץ, אולם המסחר לקוי ודל מאד מיקר שכר ההולכה אל ערי החוף—לסמסון ואלכסנדרתא. הדרך העוברת מנציבין לסמסון על פני ארד'ין, דיאר-בכר וארנא רעה מאד. לא טובה ממנה גם הדרך העוברת מדיאר-בכר אל סנ'ק העומדת להכבש עד אלכסנדרתא. וילית דיאר-בכר נתלקת לשלשה סנ'קים: דיאר-בכר, מרד'ין וארנא.

הערים החשובות שבויליה הן: דיאר-בכר או ק'רא-ע'ט'ד (העיר השחורה) בנויה כלה אבני-בזלת שחורה ומקפה חומה עתיקה כפולה ונבוהה מט'ו עד י"ט מטר. בחומה ע"ב מגדלים ומצודה. כארבע מאות ושלישים בארות-מתזות השקויות מתעלות עתיקות מספיקות מים ליושבי העיר. אבל לאסון התושבים שזורת קדחת-הבצות בעיר. מספר התושבים בדיאר-בכר כשלישים וחמשה אלף נפש, רבם ארמנים, קרדים ותרכים. מספר היהודים בעיר הזאת—כמאתים נפש. דיאר-בכר היא עיר רוכלת ומסחרה עם סוריה, ארם-נהרים והדו. — סנ'ק, בה כעשרת אלפים נפש, ועל-פניה עוברות הארחות מדיאר-בכר לאלכסנדרתא. מרד'ין, בה כארבעים—חמשים אלף איש, עומדת על סלע נפלא בגבה 1190 מטר. העיר מצינת באווירה הצה ובשפע מימיה, ונודעה ביניה הטוב כיון קפריסין. במרד'ין רבה אריגת הצמר.—ג'זרה יושבת על החדקל בפאת דרומית-מזרחית, ובה כעשרת אלפים נפש; נציב'ין, עיר עתיקה ובה כעשרת אלפים נפש; העיר מקפת גנים ובנויה בסביבה שקויה ופוריה, אך אקלימה רע ומזיק מאד. בימי

ממשלת בבל, פרס העתיקה, מקדוניה, רומא ופרס החדשה היה ערכה המדיני של נציבין גדול מאד. ובימינו אלה מעידים שרידי חומותיה ובניניה על כבודה הגדול אשר גלה ממנה במשך הדורות. נציבין זכתה לשם גם ברברי ימי ישראל, כי בה היה ישוב עברי גדול ור' יהודה בן בתירא קבע בה את ישיבתו; אַרְגֶּנְנָא, עומדת על יד מקורי החרקל ובה נששת אלפים נפש.

וילית מעמורת אל עזיז.

וילית מעמורת אל-עזיז (שטחה—32,900 ק"מ ומספר יושביה 575,000 לאמר י"ז נפש לכל ק"מ) משתרעת מערבה לוילית דיאר-בכר. ההרים המכסים את רב הויליה נבזים למדי ויש מהם המתנשאים עד אלפים מטר. רב הערים עומדות בנבה אלף ואלף ושש מאות מטר. האקלים מבריא, בחרף יורד פה שלג רב, שני ראשי הפרת, הקראסו והמורדסו מתחברים במרכז הויליה, ככל הבל הארץ הזה עוברים נחלים רבים עשירים בדגתם. בצפון הויליה כסנג'ק דרסים נשארו עוד חורשות ויערות אלונים ואגוזות. כמעט חצי השטח של הויליה נעבר והאדמה נותנת כל מיני דגן, פרי עץ וירקות. גדול תולעי-המשי רב מאד בכל הויליה ושרות הפרג משתרעים מסביב למליה והתושבים מכינים מהפרג את האפיוס הטוב שקנה לו שם גדול בשוקי אירפה. מחסר דרכים מתקנות נתרדלה עבודת-האדמה גם בויליה הזאת והתושבים מבכרים עליה את גרול בהמות הבית. מכרה העופרת-המכסיפה של קַנְדֶמֶן שהיה מנצל עד סוף המאה ה'ט' עוזב ושומם. ישנם גם מכרות פחמי-אבן בצ'ימיש-קַצֶק אך גם הם עוזבים. משרפות המלח של בולניק נותנות יותר ממליון קילו מלח בשנה.— מרכז התעשייה הוא בחרפוט-מַצְרָה; פה מכינים אריגי משי ובר. אריגת הבד והשטיחים רבה גם באַגֶ'ר ואַרְבֶ'קֶ'ר וכמו כן בכפרים. וילית מעמורת-אל-עזיז נחלקת לשלשה סנג'קים: חרפוט-מַצְרָה, מְלֶטִיָה ודרסים.

הערים החשובות בויליה הן: חרפוט (יחד עם מצרה), בה כשלושים אלף נפש, עומדת על גבעת-סלעים זקופה וגבוהה 1450 מטר. העירה הקטנה מצרה רחוקה ממנה כששה קילומטרים ובה יושב הולי. — ארבקיר, בה עשרים אלף נפש, ואַגֶ'ן, בה י"ט אלף נפש, שתיהן—מרכזי תעשייה חשובים. — מלטיה היא מליטן העתיקה, בה כשלושים אלף נפש. הגנים אשר מסביב לעיר הזאת משבחים בפרותיהם בכל ארמניה, התושבים משקים את הגנים האלה ע"י תעלות. פוֹזֶד, בה ששת אלפים נפש, העירה הראשית בסנג'ק דרסים.

אסיה הקטנה או אנטוליה.

פרק א'.

ט ב ע ה א ר ין.

המצב הגיאוגרפי הציאי אסיה הקטנה נקרא בתרנית אנדולו ובערבית בלד-אל אנדול ובפי יושבי מערב אירפה — אנטוליה. השם והגבולים הזה יוני הוא והוראתו, עליה, לאמר עלית השמש או ארץ הקדם, מפני שהצי-האי משתרע מזרחה לארץ יון.*

הגבולות הטבעיים של אנטוליה הם: בצפון — הים השחור וים-השיש המקברים שניהם ע"י הבספור או רחוב קנסטנטינופול, רצועת-ים רחבה משלשה עד כשלשה וחצי קילומטר; במערב — ים האגאי המאחד עם ים השיש ע"י ההלספונט או רחוב הדרדנלים; בדרום — הים התיכון ומפרץ אסקנדרון או אלכסנדרתה. במזרח אין הגבול טבעי ומסים, אך אפשר לסמנו בקו קדמה שיעבר מראש מפרץ אלכסנדרתה מזרחה-צפונה לעמק נהר צרוק עד לים השחור, עד העיר הרוסית פאום. אפשר גם להניח, שאנטוליה מכילה את כל שטח הארץ המשתרע מערבה לווילות מעמורת-אל-עוז ופארום. באפן זה יוצא, שאנטוליה משתרעת בין 36° ובין 42° מטעלות הרחב, ומדת שטחה עולה יחד עם שטח האיים שבים האגאי עד כרי 512,000 קילומטר מרבע. הרחב היותר גדול של השטח מצפון לדרום הוא כשש מאות וחמשים קילומטר וארכו מים האגאי עד נהר פרת — כאלף קילומטר.

אנטוליה היא רמת-מישור הגבוהה 800—1300 מטר מעל פני הים מראה וקלה נאורה בחגורת הרים מקסייערות. הרמה יורדת לאט לאט פני הארץ צפונה ונגבה.

(* יש המסמנים את אסיה הקטנה בשם האיטלקי "לונטה" שגם הוראתו היא "עלית השמש", אך באמת כולל השם הזה את חופי אסיה הקטנה, מצרים ומוריה.

כל הרמה התיכונה מקממת: רכסי גבעות והרים לא גבוהים עוברים בה ומחלקים אותה לרמות רבות הנבדלות זו מזו באפן ברור ונכר. אבן הגיר תופסת מקום בראש במבנה האדמה, אך במקומות רבים נמצאות גם אבני געש; מעוטן—עתיקות ימים, כמו, למשל, הדיזרית והניקון, ורבן—הן יצירות התקופות המאחרות כמו, למשל, הטרחית, הרולרית והבולת. האבנים המפלגות בעתיקותן, כמו השחם הגניס, הצפחה והבדלח מצויות רק בצפון הארץ על-ידי מקורי הפקרה ובהר אקדג (ההר הלבן).

החזיונות הקלניים נפרצים מאד בדברי ימי אסיה הקטנה. רעידת הארץ עושה שמות בה גם בימינו, ביחוד על חופי הים האגאי *.

ראויה לתשומת-לב שכבת האדמה המוצפה, האלוכית; החול והטיט שנגרשו מן הנהרים והנחלים, השוטפים ויורדים מן ההרים והנופלים אל הים האגאי, הציפו ויכסו מישורים רחבי ידים בפנים הארץ ועל אשדות הנחלים והנהרים ויצרו רמות ערבות בודדות שרבן מדבריות מלח הלוהטים מחם הקיץ ועמוסים שלג מקור החורף. ובמקומות רבים סתמה האדמה המוצפה חופים ונמלים עתיקים.

רכסי הרים גובלים את אסיה הקטנה בצפון ובדרום. הרי הצפון צופים אל פני הים השחור, והרי הדרום—אל פני מפרץ סוריה ורמותיה (אלכסנדרתה). כל ההרים האלה יוצאים ומשתלשלים ממקום אחד—

מטורה, מארץ ארמניה ומתארים שתי קשתות בולטות הנטויות אל הרמה התיכונה ומתלכדות בחוף המערבי של הציזהאי. גם הרי הצפון גם הרי הדרום עוברים מקבילים אל נהרות הארץ ויורדים אליהם ואל הים זקופים ותלולים.

שלשלת הרי הצפון הם הרי פנטוס נמשכת מאשד הצ'ורוק לכל ארך הים השחור עד הכספור בתבנית שתי קשתות הגובלות על יד סינופ. הרי הגיר האלה אינם גבוהים הרבה מהרמה התיכונה ונראים הם כחגורה לה. בשלשלת הזאת מתבלטים: האלדירג אצל בולו (2500 מטר), האישיק'דג (2100 מטר), האלק'דג הצופה על פני קש'טוני (1700 מטר) והאלדירדג (2600 מטר) על יד טוקד—כלם מלבנים מהשלג הרובץ על ראשיהם כמעט כל ימות השנה. שלשלת הפנטוס רחוקה מן הים כמאה קילומטר ובמקומות אחרים יורדים סעיפיה כמעט הימה ועל ידי זה מתגנן ומטיפה מראה החוף.

במזרח סומכת רמת אסיה הקטנה על הרי ארמניה והיא גבוהה שם כאלף וחמש מאות מטר, גם בה עוברים רכסי הרים וביניהם אקדג המתנשא עד 2700 מטר על החוף הימני של הקויל-ארמק. בתור גבול המבדיל בין הרמה

(* ידועה רעידת הארץ שהיתה בשנת 1875 באזמיר וכשנת 1881 באי חיוס.

הקָרְדֵג (הַר־הַאֲוִיִּים) הוא הר אֵדֵה העתיק הגבוה ב־1770 מטר. שלשת ההרים האחרונים מסתעפים מהרי הצפון.

הרי המערב הזורדים הימה ואל עמקי הנחלים אינם שלשלות ארכות ושלמות. פה ושם מִבְּתָרִים הם בבקעות ובגיאיות, יורדים ועולים עד שהם מגיעים הימה ויוצרים בו כְּפִים, ראשים וחצאי איים קטנים וגדולים, נפלאים ביפיים. רמת הַיִּשׁוּר הַתִּיכּוֹנָה הסגורה בין הרי הַיִּשׁוּרוֹס ובין הרי הַפְּנִטוֹס רבה ערבתי־מדבר וארץ מלחה. ביהוד רבה השממה בנגב הרמה. פה משתרע חבל ארץ גדול, שמדת שטחו כשמונים אלף קילומטר מרבע, שזה כמעט החלק הששי של אנטוליה. כל הארץ הזאת עשירה ביאורים מלוחים ומתפשטת כמעט במרכז חצי־האי ממקורי הסקרירה והחוף השמאלי של הקיזיל־אירמק עד לשלשלות ההרים הקיליקים בדרום ומקיפה פה את נפות ליקאזניה, מזרח פריגיה ודרום קפדוקיה; ובמערב היא מגיעה עד מעבר ל־אֶפְיוֹן־סֶרְה־חִיקִי. כל הערבה הזאת עניה בנחלים ובנהרים, כי ההרים העוטרם אותה חומסים את הדרך בפני הגשמים, ונחליה המעטים קטנים ודלים הם ואין להם כל תוצאות הימה. בקצה צפון הערבה משתרע יאור המלח הגדול תו־זֶ'לִי (המדבר המלוח), ששטחו עולה לאלפים וחמש מאות קילומטר מרבע.

בקרן דרומית־מזרחית של רמת אנטוליה משתרע נוף זָלְקִי, שבו טפוזים הרי־שרפה כבוים וביניהם הקָרְדֵג (2400 מטר) והקָרְבֵּג־הַרְדֵג. בדר ונלמוד עומד לו הַאֶרְגֵ'ס (הוא אַרְגֵּאוֹס העתיק) הקָרֵם והגבוה בכל הרי אנטוליה (כ־4000 מטר). הענק הזה נהדר הוא בשיא חסנו ובהמון ראשיו. עוד בימי סרבוֹן ובמאה הי"ט עָשָׂן והקיא לִבְתוֹ, ובימינו לועו כבוי ומלא קרח ועל ראשו מתעלם, הישלב, ורק תלי אפר הלבנה הפזורים לרגליו מעידים על פעלתו לפנים.

אם נשים לב אל המבנה הטבעי של ארץ אנטוליה נבין את גְּלִיעֶרְך המעברות שבין ההרים בימי שלום ומלחמה. המעבר הראשון במעלת השיבותו הוא הַיִּבְלִק־בּוֹגוֹ. השני נמצא בשלשלת הַיִּשׁוּרוֹס בעמק נהר אַרְמֵנֵק ועובר מן קָרְמֵן הנגבה אל חוף היס. השלישי יותר רחוק ועובר מאֶסְפֶּרְתָּה אל העיר אדליה. המעברות הצפוניים עוברים על יד ארבע ערי החוף של היס השחורה: האחר — מאֶיִנְבּוֹלִי אל קשטמוני ואנגורה, השני מסינופ והשלישי מסמסון — אל אַסְסִיה והרביעי מתרכוונד לארזרום.

חופי אנטוליה מפרצים מאד. הימים מתפרצים לתוך היבשה חופי אנטוליה ויוצרים מבואות־יים ומפרצים קטנים וגדולים אין מספר. החוף הצפוני מלא סלעי מגור ואין בו מפרצים טובים, חוף מסינופ ומסמסון ועוד מפרצים

קטנים אחדים. אך גם הנמלים הקטנים האלה מסכנים למעמד האניות, כי פתוחים הם לפני הרוחות והסערות הצפוניות.

בקרן מערבית-צפונית יצר ים השיש את מפרצי אקמיד וקליק.
נפלא ומצין הוא החוף המערבי במפרצו הרבים והטובים. החשובים בהם הם: מפרץ אַדְרִמִּיט, מפרץ אומיר (ארכו ע"ב קילומטר), מפרץ סמוס או סקלה-באנה, מפרץ מְנְדְלִיָה ומפרץ קוס.

החוף הדרומי אינו מפרץ כחוף המערבי ומספר הצאי אינו מעט הוא. לתוכו מתפרצים שלש לשונות ים רחבות וארכות: במערב—מפרץ רודוס, במזרח—מפרץ טרסוס ובתוך, בין ראש אַנְמִיר, שהוא הנקודה הקיצונית של דרום אנטוליה, ובין ראש קְלֶדוֹנְגָה—מפרץ אדליה.

הרי המערב חודרים גם אל תוך הים האגאי ויוצרים בו שבעה-עשר האיים איים, הלא הם האיים הספורדים (המפורים), המשתרעים לארך החוף המערבי. ונעלה הדבר מעל כל ספק, שבימים הקדמונים היו האיים האלה גשר טבעי בין אנטוליה וחצי-האי בלקן. מבנה אדמתם שווה למבנה אדמת אנטוליה. החשובים באיים האלה הם: מְנְדֵרוֹס הרחוק מן החוף כששה קילומטרים וצופה הוא אל פני הלספנט מול העיר טרויה העתיקה; מיטילון או לסבוס — במבוא מפרץ אַדְרִמִּיט, נגבה לראש בְּפָא; תיוס — על יד מבוא מפרץ אומיר; סמוס—במפרץ סקלה-באנה ונגבה לו איי פְּרִנִּי וניקרה. ובמבא מפרץ מְנְדְלִיָה—אי פְּתֵמוֹס וקבוצת איי לְרוֹס וקְלֶמְנוֹס; במבוא מפרץ קוס מתנשא אי—קוס, ונגבה לו—מפרץ אי סוֹמִי. והאי הגדול רודוס ציפה אל פני מפרץ מקרי ומערבה-דרומה לו—איי בְּרֶפְתוֹס וקְסוֹס.

באסיה - הקטנה אין הרבה נהרות גדולים ועצומים. רב נהרות הנהרים, הארץ יוצאים מהרי החופים ונחפזים בזרמם המהיר להשתפך והנחלים הימה. והנהרות המעטים, שמקוריהם ברמת המישור נאלצים להבקיע להם דרך בין הרי החוף, להתפתל ולהשתלשל בין חומות-סלעים כדי להריק את מימיהם אל הים. ושאר הנחלים והפלגים היוורדים מן ההרים אל הארץ פנימה אין להם כל תוצאות בלתי אם אל החול ואל היאורים המלוחים המרקים. בימות הגשמים והפשרת השלגים עולים הנהרים על כל גדוניהם ומשקים את הופיהם, אך בחרבונני קיץ נצמטים מימיהם והנהרים כמעט חרבים.

לפי זרם הנהרים רואים אנו, שרמת אנטוליה יורדת ושפלה צפונית, ולכן סובן החזיון, שהים השחור בולע לתוכו את הנהרים החשובים היוצאים מן הרמה. המורד הצפוני של הרמה מכתר בנהרים ונחלים רבים העוברים באפיקים

עמקים ונפתלים בין חומות-הרים תלולים. ונפלים הם נהרות הצפון, שרבים יוצאים מהמורדות הדרומיים של הרי החוף וזורמים הנגבה, ואח"כ הם פונים צפונה מפלטים להם מסלה בשלשלות ההרים ונופלים הימה. הנהרות הכי-נכבדים באנטוליה הם: א) ישיל-ארמק, ב) קיזיל-ארמק ג) וסקריה.

ישיל-ארמק הוא, הנהר הילק' (אירים העתיק) יוצא מדרום הרי הפנטוס בקרבת הצ'וריק ונגבה לתרבוזה, פונה מערבה ועובר מקביל אל שלשלת הרי הפנטוס בשם קלקיס-ארמק ואחרי בלעו את נחל טוקטסו או טוקטליסו (נחל האבק) העובר על יד טוקט ואמסיה, משתנה שמו ונקרא ישיל-ארמק. ובעברו את הרי הפנטוס הוא פונה צפונה, יוצר דלתא רחבה ומתוכה הוא יוצא ונופל הימה, כשמונים קילומטר הרחק מהקיזיל-ארמק מזרחה. הנישיל-ארמק מאסף לתוכו את המים שבין העמק העליון של הקיזיל-ארמק וכין הים השחור. למעלה מן המקום שהוא מתחיל להבקיע לו הרך בשלשלת הרי הפנטוס משתפך אליו הנחל החשוב קלקיס. הנישיל-ארמק מעלה ומשקיע שכבות-אדמה דשנה על חופיו ויוצר דלתא על תוצאותיו הימה.

הענק בנהרות הארץ הוא הקיזיל-ארמק (הנהר האדום). מקורו בקרב-דג' (1800 מטר) נגבה לקרחיסר. אפיקו בין חופים תלולים נגבה מערבה, עלייד רמת סיןס (1220 מטר), אך בסביבות קיסריה ירחפוהו הקוב'אדג' (ההר הזקן) והפשא-דג' לצד צפון ופה הוא עובר בתכנית קשת גדולה מאד הנטויה מזרחה-צפונה, מתגבר על נפתלים רבים ומתפרץ בזרמו האדיר מבין ההרים אל הים, בין מפרצי סמסון וסינופ. צבע מימיו אדם ושעמם מלוח, משכבות המלח והחמר האדם הנמצאים בדרכו אשר ברמת-המישור. ארך הנהר, האדם' והמלוח' מגיע לאלף ושלוש מאות קילומטר. כמעט בכל הרך מרוצתו מציף הקיזיל-ארמק שכבת-אדמה דשנה ויוצר דלתא גדולה. בנהר הזה מהלכות סירות עד קיסריה רק בימות הגשמים. בדרך נפלאה ומזרחה יוצא נהר סקריה. מקורו בעמיר-דג' ומשם הוא שוטף צפונה, בולע מעבר המערב את נחל אנגורה (אנגרי-צ'י) ומעבר המזרח את הפרסק היוצא ממורד-דג', ושב ונוטה פתאם נגבה-מערבה ומתאר הצי-עגול ושב ופונה צפונה-מזרחה ומשתפך אל הים הרחק 128 קילומטר מן הכספור מזרחה.

שאר הנהרים הנופלים אל הים השחור יוצאים מהמורדות הצפוניים של הרי הפנטוס, ולכן קצרה הרך מרוצתם עד מאד. ביניהם ראויים להזכר: הפרקה-צ'י (הוא המטרודון הידוע באגרות על האמזוניות שישבו על גדותיו) העובר קדמה לנישיל-ארמק, ופיליאוס-מו אשר בולית קשטמוני.

לב הנהרים של החוף המערבי קטנים וקצרים אך עזים ומהירים בזרמם: נהר סוסקלר-לרצ'י מביא אל ים השיש מימי נחל נילופר המתפתל במישור ברוסה ואת מימי הר אולימפוס ויאורי מיניאס ואפולוניס. אל הים הזה נופל גם נהר ביערצ'י.

הנהרים הנופלים אל הים האגאי גורפים ונושאים ממקוריהם ומחופיהם גושי אדמה וחצץ, ומפוררים ושוחקים אותם לחול הנגרש ונצבר על אשדות הנהרות בצורת טיט. כך נוצרו הבצות המעפשות את האויר ומולידות את הקדחת והמלריה, וכך נוצרו גם השכבות האלוביות על יד הנהרים שסתמו והשחיתו את הנמלים והמפרצים המתקנים שהיו לפנים ביונה (מילט, פוצ'ה ואפס) וכרוז'דה (הלקרנס). להרבן כזה היה צפוי זה לא כבר גם נמל אזמיר, לולא קדמו את פני הרעה במאה ה'ט בחפירת אפיק חדש לנהר נדיצ'י (הרמוס העתיק) כדי להסב ולהעתיק את אשדתו יותר צפונה, מחוץ למפרץ.

מלבד הנהר נדיצ'י היוצא מהמורד והאקדג נופלים אל הים האגאי: א) קוצ'וק מנדרה, ששכבות האדמה המוצפות על ידו סתמו את נמל אפס; ב) בויק-מנדרה הוא המאגד העתיק היוצא לא רחוק מהמורד-דג ומתפתל בדרך ארכה כארבע מאות קילומטר בין הרים תלולים ומישורים מוצפים פורים עד מאר ונופל הימה צפונה למפרץ מנדליה. הנהר הזה מצין ע"י מפל מימיו שבמקום חבורו עם הצורוק-סו. על פי הנהר בצאות גדולות; ג) דלמןצ'י (אנרוס העתיק) נופל הימה מול רודוס.

בדרום אנטוליה אין נהרים גדולים וחשובים. מרוצת נהרות הדרום קצרה מאד. כל ימות השנה מעטים מימיהם ורק בימות הגשמים יוצאים הם מגדותיהם ומשקים את האדמה אשר על כל סביבותיהם. נהר ג'ניס מריק את מימיו למפרץ רודוס; מי אָרְמֶנְק הבא ממערב לעמק קיליקיה יורדים אל מפרץ אלכסנדרתא; הפיהן (פרוס) היוצא בשתי זרועות מבין האַרְגֶס ומול-הטוירוס עובר גם את עמק קיליקיה ותוצאותיו למפרץ אלכסנדרתא, שאליו נופל גם הגיהון הוא פִּרְמוס.

היאורים אסיה הקטנה עשירה ביאורים גדולים, רכס מלוחים ומעוטים מתוקים. המלוחים סגורים בתוך ההרים ואין להם כל תוצאות הימה. הגדול שביאורים תוצ'ל (מדבר או יס-מלח) המשתרע בגבה 940 מטר במרכזו הציהאי, בין קרניה ובין אנגורה. ארך היאור (בחשבון הממוצע) כשמונים וחמשה קילומטר ורחבו—30 קילומטר ומדת שטחו מגיעה עד כדי 2500 קילומטר מרבע. בקיץ מכסה קרקע היאור שכבות-מלח עבות (0,05—2 מטר) וכמעט יבשות, ובחורף, כשהיאור מלא על כל גדותיו, צף המלח על פני המים נקרה. בתרבוני

קיץ מקסה ארמת החוף שכבת מלח ככפור. מימי התורצ'ל מכילים 32,2% מלח, ובכל שנה מוציאים מהם כעשרים מיליון קילו מלח. היאור הזה בולע את הבג'אסו היוצא מהחסרדג והקשילדג. בקרבת התורצ'ל נמצא גם היאור מורדסו צ'ל. ממקורי הסקריה עד הכולגרדג. ומקוניה ואקשר עד התורצ'ל משתרע מדבר-מלח, ששטחו מגיע עד עשרת אלפים קילומטר מרבע. רב היאורים המלוחים נמצאים בחלק הצפוני-המערבי של הטורוס. הגדולים שביאורים האלה הם: בדרורצ'ל ואקשהירצ'ל. עמק כל היאורים לא רב הוא. בימי הקיץ יחרבו מימיהם ובימי הגשמים הם נמלאים על כל גדותיהם וחופיהם נהפכים לבצות מקסות קני סוף גבוהים, ואין להבחין אז בין היבשה ובין היאורים. הגדול והיפה בכל היאורים המתוקים הוא האקירדיר (שטחו—ע"ב קילומטר מרבע) החוסה בצל השלטנדג והטורוס ונזון מהנחלים והפלגים היורדים אליו מן ההרים האלה. בתוך היאור מתנוססים איים מקסים אילנות, בתים ומגדלים, הכוללים את יפי היאור.

בתוך שרשרת הטורוס נמצא את הבשרצ'ל, המעביר את מימו דרך נחל ארמק לסק'לאצ'ל-הגדול (שטחו—44 קילומטר מרבע). היאורים מתוקים קטנים נמצאים בקרן מערבית-צפונית של הצי האי, על יד ים השיש; יאור סבנג'ה בין אסמיד וסקריה; יאור אסניק רא רהוק ממפרץ ג'מלק ויאורי קניאס ואפולונגס בברכת סוסרלו. שני היאורים האחרונים מקפים בצות המסכנות לבריאיות. בכל היאורים המתוקים רבים הדגים ועופות המים.

מעיינות מינרליים מעיינות מינרליים ומעינות חמים נמצאים בכל רחב אסיה-הקטנה, רבם במתצריפת אסמיד ובויליות ברוסה, אומיר, אנגורה וסינס. מפרסמים המעינות הפושרים שאצל טמבוק.

האקלים השפעת הים התיכון על אקלימה של אנטוליה רבה מאד: הוא ממזג, סבבטרי. בארצות החופים האוויר נוח וזה, באומיר עולה מזג-האוויר בחשבון הממצע עד $16,5^{\circ}$ ובתרבוונד— $14,5^{\circ}$. בחדש תמוז מגיע החם באומיר ל $26,4^{\circ}$, ובתרבוונד ל $22,8^{\circ}$ בחרף, בחדש שבט, יורד החם באומיר עד $7,5^{\circ}$, בסמסון—עד $6,3^{\circ}$ ובתרבוונד—עד 6° . הקיצוניות במזג האוויר עולה בחשבון הממצע בין $+39,6^{\circ}$ ובין $-4,4^{\circ}$ באומיר ובין $+33,5^{\circ}$ ובין -1° בתרבוונד. לפי זה יוצא שבתוף המערבי האקלים יותר קיצוני מכחוף הצפוני.

בצפון אנטוליה מנשבות כל השנה רוחות הצפון, המביאות בחרף גשמים דהרים ומצננות את החם בקיץ. על החלק המזרחי של החוף הצפוני רבה מאד השפעת הרי קנזו והחרף כמעט חם בתרבוונד וסמסון. לא כן החלק המערבי

(מסינופ עד הבספור) הפתוח לרוחות המנשבות מרוסיה — שם גדול קר החרף וצמחי הארצות השוכנות על הים התיכון אינם עולים יפה.

ברמה התיכונה האקלים קיצוני, קנטיננטלי לנמרה. בברוסה יורד החם בשבט עד $+4^{\circ}$ ובתמוז עומד הוא ב' $26,5^{\circ}$ ובקיסריה עולה החם (בחדשבוני הממצע) ל' $+29,9^{\circ}$ ויורד עד -18° . החרף ברמה ארך וזועם: מעלות החם מגיעות בחשבון הממצע עד -10° והקיץ קצר ולוהט (מעלות החם— 35°). בנפות אחרות נעזבים ושוממים בקיץ כפרים וערים והתושבים מבקשים להם מפלט מן החם הבוער בהרים.

חלוקת הגשמים באנטוליה שונה מאד ומתאמת למצבה הגיאוגרפי. ימות הגשמים נמשכים מכסלו עד אדר. כמות הגשמים באזמיר 650 מילימטר מעקב בסמסון—726 מ"מ, בתרבזונד 875 ובפנים חצי האי לא יותר ממאתים ושלוש מאות מ"מ, לאמר, כמו בארץ מדבר. אך בזמן אשר באזמיר שורר קיץ יבש ואין בה כל זכר לגשמים יורדים מסיון עד חשון 137 מ"מ גשמים (מ'736) בסמסון ו'247 מ"מ (מ'875) בתרבזונד.

בהרים הגבוהים יורדים בחרף גם שלגים הפושרים חיש מהרה, ורק על ראש הארג'ס רובץ השלג כר ימות השנה וגבולו הוא מ'3500 מטר ומעלה. בארץ החוף הדרומי אין השלג פושר מהרה; השערים הקיליקיים סגורים וסתומים בערמות שלג חדשים אחדים רצופים.

מעוט הגשמים ברמה התיכונה מתבאר ע"י מצבו של הציידהאי. הוא משתרע בין שלש יבשות גדולות, שעליהן מריקים העננים הבאים מהאוקינוס האטלנטי או ההודי את מימיהם לפני הגיעם לחצי האי. ולא זה בלבד, אלא ששני הימים המקיפים את הציידהאי אינם מקורות אדים עצומים: ראשית, מפני שאינם גדולים כל-כך, ושנית מפני שהם נמצאים באזור המזג.

חלוקת הגשמים משפיעה גם על חלוקת הנחלים והנהרים: בצפון הנחלים מרבים, במערב—מעטים ובדרום הם קטנים וקצרים (חוץ מהסיהון והגיהון). במקומות ידועים האקלים מזיק לבריאות, כמו למשל במקומות הסמוכים לכצות המעפשות ולחורשות אשר בסביבת המאנדר העזובה והשוממה כמעט מאין אדם, בגלל הקדחת והמלריה השוררות שם בכל תקף. אבל בכלל טוב ומבריא אקלימה של אנטוליה, ועד השפעתו הטובה מעיד העם הבריא והחזק היושב בה.

פרק ב'

המחיה והכלכלה באנטוליה.

לפי שפע אוצרותיה הטבעיים נחשבת אנטוליה לעשירה בכל מדינות תרכיה. יערותיה הרבים, כפריה הפורים, צמחיה בני האזורים השונים, סְכָרִיָה ומחצביה, מעינותיה הפושרים והמינרליים ונמליה המובים עדים נאמנים הם, כי אנטוליה היא אחת מהארצות המבוכות והיסות אשר על הים התיכון. אמנם חונן והעניק הטבע לארץ הזאת שפע ברכותיו וסגולותיו, ובכל זאת מה דלים ורשים יושביה! עובד האדמה לא ישכע לחם ובעל המלאכה לא יראה ברכה בעמלו ועם הארץ סובל מחסור ועני. סבות החיון שונות הן: עד מחצית המאה התשע־עשרה היו מטעי הפואה (א) מעשה האֶפִּיִּים וגזת הצמר המוהרי מקור מחיה לאכרי אסיה־הקטנה אבל מטעי הפואה נתמעטו מן העת שהתחילו להוציא את צבעי האַלִּיזָרִין מהפחם. גם מטעי הפרג לא יכלו לעמד בפני ההתחרות עם האֶפִּיִּים היוצא מהרו וסין ויחדלו מהביא ברכה ופרנסה לאכרי אנטוליה. גם המסחר בצמר העזים (סְקֶמֶיק) התופס אמנם עוד מקום חשוב מאד באסיה־הקטנה, ירד מן העת שעלה בידי האנגלים לגדל את העזים המוהריות במושבתם קפ. מלבד זאת הועילו הרבה לַחֹת התושבים — הבצרת והארבה הבאים תכופים על הארץ.

האכרים התרכים שהם אולי יותר מחמישית האכרים שבאנטוליה אינם מציגים בחריצותם ובהשכלתם וגם מסכלים הם במסים רבים וכבדים. משטר העריצות דכא וירושש את האכרים. גובי המסים ופקידי הממשלה פשטו את עור האכרים, בחוריהם נלקחו לעבודת הצבא ויאבדו לעבודת האדמה הכחות הצעירים והרעננים. ועוד פגע רע ואיום בא להרס את מעמד האכר, להחריב ולזעזע את בסיס חייו— הוא הַנְּשֶׁךְ: מרות ההסתפקות והתסכּוֹן המצינות את האכר התרכי לא הצילוהו מכל המלומים ברבית וישקע בחובות האוכלים את יגיעו ומנשלים אותו מעל אדמתו. אמנם נסתה הממשלה ליסד בנקים חקלאיים שיעזרו לאכרים לַשְׁבֹּב ולדַוֵּר את שדותיהם ולהשבית את עבודתם, אבל התקנות, הגדרים והסניגים שקבעה הממשלה הרחיקו את האכרים מהמוסדות האלה ועבודת־האדמה הלכה הלך והתקַנְנָה וקריבה היא להפסד ורחוקה משכר.

(* Rubia tinctorum. עשב־שיח בעל גבעול ממשם שמגדלים אותו בגלל שרשיו המכילים בקרבם צבע. שרשיו ארוכים 20—30 סנטימטר ועבים 5—12 מילימטר. השרשים מיבשים ונמחנים לאבק, שצבעו כצבע הכרכים וריחו חריף, הפואה נתלשת בשנה השניה השלישית.

חסר דרכים מתקנות הועיל גם הוא, בין כל שאר המפריעים, לרושש את אנטוליה. נהרותיה ונהליה אינם טובים למהלך האניות; הגשרים והמעברות רעועים, מסלות-ברזל חסרות ברב המדינות והדרכים המקלקלות גוזרות את הארץ ממבואות הים ומהנמלים, ולכן עולה משלוח תבואות הארץ ביקר גדול ורבן נשאות במקום גדולם. שנת ברכה מביאה אסון לאכרים: יבולם הרב מוריד את המקחים בשנקים הפנימיים; ושנת רזון ובצרת מביאה גם היא שואה על התושבים הנועים ברעב.

מחסר דרכים מתקנות אין היערות והמחצבים מנצלים ואינם מעשירים את יושבי הארץ.

לפנים היתה עבודת האדמה פורחת מאד באסיה הקטנה עבודת האדמה ותבואותיה נשלחו גם לארצות יון ורומא, אך מהמאה הי"ג, ו**התבואותיה** מזמן כבוש הארץ בידי התורכים, שממו דרכי המסחר ותרב

העזובה בעבודת האדמה. האדמה הנחרשה כעת מעטה היא בערך, שמת העבודה משומה ועתיקה, האכרים מרשלים ועצלים, ובכל זאת נשארה האדמה שמנה ופוריה עד היום ונותנת יבודה בשפע רב, אעפ"י שאין מובל ומטיב ומסקל אותה. בסביבות אנגורה עושה החטה כארבעה עשר שערים, ובסביבות סיגס וברוסה ובעמק המאנדר—כעשרים שערים. ביחוד רב ושופע יבול הארץ במישורים המוצפים (האלוביים) אשר בחופי הנגב, בסביבות אדליה, אדנה וטרסוס.

עוד מימי קדם רבה השעורה באסיה הקטנה, ושלשת מיני חטה נורעים בה עד היום. בנפות הצפון רב המים. גדול הארז, השפון ושבלת-השועל הולך ומתמעט. מסחר הדגן רב מאד ביחוד במערב אנטוליה: רק מעמק בקיר-צ'י לבד נשלחים חול כשמונה מאות אלף קילו חטה דרך נמלי אייליק וצ'נטרליק. משבחת מאד היא חטת אַמסיה.

גם מיני הקטניות (הפול, הקמצה, השעועית והעדשה) רבים מאד באנטוליה. מרכים בה גם הירקות, ביחוד העגבניות והאבטיחים. תפוח האדמה נמצא רק בפלך אסמיד ובגליל קניה.

אנטוליה מכריכה גם בכל מיני עצי פרי ובה צומחים: התפוח, האגס, החבוש, האפרסק והמישמש, התאנה, השקד, האגוז והפנגק והחרוב (בעמקי הדרום). רב הפירות נשארים בתוך הארץ לצרכי הישוב. רק תאני אזמיר, תפוחיהן ואגסיהן של אמסיה ואנגורה ופנדקי תרבונו מוצאים גם לחול. ביחוד מוציאים מאנטוליה את התאנים—כעשרים וחמישה מיליון קילו מדי שנה בשנה, כי תאנת אנטוליה נושאת פריה רב ימות השנה ובעליה מלקטים אותה שלש פעמים בשנה.

כרמי היות רבים ביחוד על חופי הצפון והמערב ובפנים הארץ וגם בדרומה
 (רק ברצועת החוף שבין הכוספור ובין סינופ ובמעברים הקיליקיים הם היות)
 ונאצר היות בכתי-הכר להוציא ממנו שמן למאכל ולמאור, גם כובשים אותו
 במלח ללפת בו את הפת. כמו כן מוציאים יושבי הארץ שמן משמש ושבת
 (Anis).

גם תפוח-הזהב, הלימון והרמון צומחים לרב באיי הארחהפל ובמקומות
 היותר חמים שבגלילות אזמיר, קניה ואדנה.

כרמי הגפן רבים וטובים מאד באנטוליה ביחוד באיי הים ובגלילות אזמיר,
 ברוסה ואנגורה ובפלך אסמיר. משבחים הם יינות חיזם, סמוס וחד אולמף.
 מהענבים עושים הכוצרים היונים צמוקים הנשלחים מאזמיר לכל ארצות תבל.
 מענבי הגפן נעשה גם עיסם מתוק מאד החביב מאד במדינות תרכיה ונודע בשם
 שקסין. גם יין שרוף (ק'י) מוציאים מן הענבים. רק בוילית אנגורה לבד
 מוציאים כמיליון וחצי ליטרא יין וכשני מיליונים ליטרא רק. יין שרוף זה
 מרקח בשרף המסתק נודע בשם מסתק. עץ המסתק (הלוט) — מולדתו חיוס. בכל
 שנה מאספים שרף זה בערך מאת אלף קילו שרבו נמכר בקנסמנטיפול.

יושבי אנטוליה מרבים בגדול התות, ביחוד בסביבות אמסיה וברוסה, לזון
 בעליו את תולעי המשי. בוילית ברוסה נטועים יותר מארבעים מיליון עצי תות
 על שטח חמשים אלף הקטרה, ותולעי המשי גותנות שם בכל שנה כארבעה
 מיליון וחצי קילו פקעות משי, ובפלך אסמיר — כמיליון קילו.

מטעי הטבק נמצאים לרב בסביבות סמסון והכרנוס — אצל זפרנפולו. הטובים
 במיני הטבק מוציאים גם ח'ל דרך סמסון, אגיסולוק ואזמיר. דרך הנמלים האלה
 נשלחים ח'ל גם שרשי פואה וקטניות.

צמר-הגפן רב הוא באנטוליה, ביחוד בויליות ברוסה, אזמיר, ארחהפל
 ואדנה ובכל שנה מוציאים ממנו ח'ל כעשרים וחמשה מיליון קילו. בצפון
 רבים מטעי הקנבוס והפשתה. גם צמחי הברית אינם חסרים בארץ (בני הכפרים
 נותנים אותם כבורות ומציתים בהם אש והיה אפרם מלא קלי (Sode) ובוללים
 אותו במקלות עד שהוא מצטנן ונעשה גוש אחד. אח"כ מפוררים את הרגב
 לחתיכות חתיכות ובצורה זו מביאים את צמחי הבורית אל השוק למכירה).

צמח חשוב מאד שגדולו רב באנטוליה הוא הפרג, כי מגרעיניו עושים
 את האפיסום. ביחוד רב הפרג בפלכי אזמיר וקרה-החיר וקניה. מגרעיני הפרג עושים
 גם שמן שיושבי הארץ מערכים אותו בשמן ית. אבל רב גרעיני הפרג נשלחים
 ח'ל, ביחוד לצרפת.

השוש (Süssholz) מוצא חו"ל מעמקי המאנדרה. הנלוונים הם גביעי הבלוטים של אחד מיני האלוונים (Quercus aegilops) הדרושים לעבוד העורות, מוצאים מן הארץ מארבעה עד חמשה מיליונים קילו בכל שנה. בגרמני-הצהובים של הצמחים-השיחים Rhamnus saxatilis ו-Rhamnus alaternus וגם בעפצים משתמשים בני הכפרים בבתי הצביעה וכמות גדולה מהם נשלחה גם חו"ל.

ראויים להזכר גם מיני השרף הנושפים מהעצים. הנכאת (גומי-שרג'נט), והרישונה (Gomme-resin), את האחרון נותנים הרופאים כסם-שלשול. בכלל דומה הצמחיה של אסיה הקטנה לצמחיה המסמנת את קדמת אסיה ונחלקת לשלשה אזורים (לפי כמות הגשמים היורדים בהם): לאזור הערבה והמדבר הכולל את מזרח אנטוליה ופנימה, לאזור הים התיכון – העמקים מערב אנטוליה ובדרומה ואזור היערות-ההרים ומורדותיהם.

באזור הערבה והמדבר נמצאים לרב קוצים ודרדרים, צמחי מלה, בצל ולענה (Artemisia absinthium) וחורשות שיחים ועצים שפליקומה מיני האלוון, הערעה, השסק, העוזרה, האלונוס, האשור (Buche), הקרד (Astragalus), הנכאת (Tragant) וקנה הבשם (Calamus) והנצפה (Capparis Spinesa). בימות הגשמים עוטפות ערבות אנטוליה התיכונה מעטה שיחים ודשאים ופרחים ורק ערבות המלח חשופות וצחיחות כל הימים כערבות אסיה התיכונה. במערב וביחוד בדרום רבים השיחים והעצים המלבלבים ומוריקים כל ימות השנה. בחבל הים התיכון: הרפנה, ההרם והקמל (Erdbeerbaum, Arbutus), ההרדוף, השפתנים הנודפים (Labiatae), ומצטרפים אליהם גם הצמחים ילידי אמריקה: האנב, האפנטיה והצבר. וביערות המערב והדרום והצפון צומחים הכרוש (החסר רק בדרום), הארן, האלוון, הארז, התרנית, הצנובר, האשוח, הפנדק (Haselnuss, Córulus avellána) הבתול (Betulácea) והפגוס (Fagácea), הערבה והצפפה והתרן.

גדול בהמות הבית באנטוליה הוא מקור-מחיה לאלפי תושבים. הכבש והעז נמצאים לרבבות אלפים בגלילים אחדים, כמו למשל, ביוליות אנגורה וברוסה (יותר משלשה מליונים), אזמיר וסין (יותר משני מליונים). סגלת אנטוריה היא הצמר הטוב, השפטיק שר העז האנטורית. גם הסוס, החמור והפרדה והגמל חשובים מאד באנטוליה ומשמשים לעבודה, למשא ולרכיבה. הכוי השחור מצוי לרוב ומשמש לכל עבודה בשדה. השור עומד להרישה ולדישה והפרה-לחליבה ולשחימה. בכלל אין מגדלים את הבקר אלא במקומות מספר, למשל, ביוליות אנגורה וקיסריה.

גדול

בהמות-הבית

יושבי הארץ מטפלים גם בגדול עופות הבית ומסחר הביצים רב מאד ועולה בערך לעשרים וחמשה מיליון פרנק בכל שנה. בני הכפר מגדלים גם את הדבורה, והרוגג והדבש תופסים מקום חשוב בסחר הארץ.

חיות הארץ בין חיות הבר שבאסיה הקטנה ובארמניה נמצאים: הפנתר, מיני הלָקס הקטן (*L. caligatus, Telis coracal*), האי, השועל, התחש, הַלָק, הֶלֶב, הצבוע המָמֶר (בהרי אזמיר וטוירוס), חזיר-הבר, הסנאי, הצבי והיחמור והאיל, יעלת-החן (*Capra dorcas, Gazelle*) חזיר-הסמֶר והשה-הפרא (*Ovis gmelini*).

וממערכת העוף באסיה הקטנה ובארמניה נזכיר את: העוגיה, האיה, הנץ, הנשר (מינים שונים), הינשוף, העורב, הקוקיה, הזמיר, הקַלָה, הכליל-הזנב, הכליל הגרן, הירגון, החנקן (*Lanius*), הרורה, החגלה, הקורא, השקנאי, החסידה, השלך, העגור, הזמיר-חמר, האנפה (*Charadrius*), החרטום, האוז והברווז.

ציד הדיגים והספוג בנספות השוכנות על חופי הים ובאיים רב מאד ציד הדיגים. לב הדיגים בתרבוונג הם הלָנים והם צדים עי"ר את חזירי הים, להוציא מהם את שמנם, וגם את האַשְׁוֶבָה (*Anschove*). הדיגים הנצודים מספיקים לא רק לצרכי הישוב ולמסחר אלא גם לזיבול השדות. בחופי המערב ובאיים רב הדיגים הם יוניים, העוסקים גם בציד הספוג ביחוד באי רודוס.

המחצבים אדמת אנטוליה עשירה מאד גם במחצביה. עפרות עופרת המכילות גם כסף נמצאות ביחוד בגלגרידג אשר בוילית קניה וגם בלינְסי (בוילית סיוס). עפרות העופרת של גומושי-הג'ינְף (בוילית סיוס) ובלוגור-מְן (בוילית קוניה) מְנצרות ע"י הממשלה, מכרי עופרת נמצאים גם בחוֹג'א-גומוש (בוילית ברוסה). מכרי נחשת ישנם באַרְטֶא-קֶאִי (אסמיר), ואצל טוקר נמצא מין מתכת המכילה כ' 50% נחשת; מְנָן נמצא בקֶרֶטֶר קְלָן (אסמיר) ובמקרי (אזמיר); אנטימון יש באיי אַמברוס וחיוס, באַדְמִיש (אזמיר) ובאֶרְוֶנְדי (ברוסה); בורקית נמצאת בְדְמִיר-קֶפו ובשֶלְטֶן-צ'ֶיר (אסמיר); הָרוֹם-בְּמֶקְרי. במקומות רבים נמצאות גם עפרות ברזל. השְמִיר (*Schmirgel, l'emer*) נמצא במקומות שונים בסנט'ק אזמיר והוא מְנצל לרב ביחוד באי-נקוסוס; קֶפְסִית (קצף הים *Meerschäum*)—באֶסְקִי-שְׁהֶיר.

פחמיאבן מְנצלים בקזלו ובגֶנְגולֶדג' (קשטמוני). שדות-פחמים משתרעים על חוף הים השחור, ביחוד אצל קשטמוני ואֶרְגֶלי. מכרי פחמים נמצאים גם בסוֹא ובמרג'יליק (בוילית אזמיר).

מכרי-מלח נמצאים לרב, מלח-גביש נמצא ביחוד בקנגרי (בוילית קשטמוני) וגם בוילית סיוס ואנגורה. מקורות המלח הם עוד יותר מרבים: בוילית סיוס נמצאים כחמשה עשר, בוילית קשטמוני-חמשה, וארבעה בוילית אנגורה. משרפות המלח של וילית סיוס נותנות כשמונה כעשרה מיליונים קילו מלח בשנה. מהתודצ'ל מוציאים כעשרים מיליון קילו בשנה. הבצאות המלוחות שבנפות החופים נותנות עוד הרבה יותר מלח. כך, נותנת למשל, משרפות המלח של פוצ'י (בוילית אזמיר) משבעים עד שמונים מיליון קילו מלח בשנה, ושל פצ'לקה (מפלין) וחג'י-אפסמול (בארחיפל) - ארבעה מיליונים קילו, וגם משרפות המלח שכארנה מוציאים כשנים וכשלושה מיליונים קילו מלח מדי שנה בשנה.

התעשייה והמסחר מצב התעשייה והמסחר באנטוליה אינו מזהיר. טחינת קמח, מעשה-ייך, רקי ופקמץ, שמנדית ושמשם, יבוש ענבים ותאנים, מעשה אפיוס, עבוד עורות, יבוש בשר, כבישת דגים, חרשת נסרים וקרשים וקורות (ביחוד בצפון הארץ) - כל מיני התעשייה הכפרית האלה מעסיקים רבבות אלפי התושבים, הטויה והאריגה מפתחות מאד בכל אנטוליה ומרכזן הוא ברוסה, משי ברוסה" מפרסם. בתי הטויה והאריגה מרבים מאד בכל הויליה והם מכינים כל מיני אריגים יקרים וטובים. בכפרים רבים עוסקים התושבים באריגת-משי וברקמה (בכסף ובוזה). בבילג'יק עושים קטיפה מצ'ינה בטיבה וביפיה (וטובה קטיפה זו גם ספלוש). גם בוילית אזמיר מפתחה מאד אריגת המשי וצמרה-הגפן; ובאנגורה נמצאים הרבה בתי טויה ואריגה לצמד עזים.

מעשה השטיחים תופס עוד מימי קדם מקום חשוב בתעשייה האנטולית וגם בימינו מפתחה אריגת השטיחים בכל רחבי אסיה-הקטנה. מפרסמים הם, שטיחי אזמיר, שמוצאם הוא אושק (וילית ברוסה), ד'מרג'י ג'רדו וקולא (וילית אזמיר). בין שאר תוצאות התעשייה של אנטוליה נזכיר את מעשה כלי-החרס הזוגים והמצ'ירים בקוטיה (בוילית ברוסה), מעשה שפופרות ועוד דברים שונים מקצפית באסקיר-שהיר וחרשת הסכינים בסיוס.

חבור הדרכים כבר אמרנו, כי גם אנטוליה לקויה בחסרון דרכים מתקנות. ומסלות הברזל אבל בכל אופן טובות פה הדרכים בערך מבשאר מדינות תרכיה. יש דרכים כבושות ומתקנות פחות או יותר בין הערים הראשיות ומן הערים והמקומות היותר חשובים אל תחנות מסלות-הברזל ואל נמלי הים, אבל לא בכל מדינות אנטוליה. כך, למשל, חסרות דרכים כארה בסנג'ק ביעא ובארחיפל, חוץ ממטלין וסמוס. בוילית קשטמוני, קניה ואדנה וגם אזמיר ישנן רק דרכי-עגלות.

בנין מסלות הברזל החל להתפתח רק משנת 1856. מסלול הברזל הראשית היא המסלה האנטולית העוברת מחידר פישא (פרור קנסטנטינופול) עד גלג'רלו (קניה). מסלה זו עוברת דרך אסטיר, אסקי שהיר, קוטהיה, אסין-קרה-חיסר ועתידה להמשיך ע"י חברה גרמנית-צרפתית דרך אדנה ומוצל עד בגדר ומפרץ פרס בארך 2100 קילומטר, בערך. מסלה שהיא שנית במעלה מסתעפת מאסקי-שהיר ומגיעה עד אנגורה; ועוד מסלה אחת יוצאת מאסין-קרה-חיסר ועוברת אל קסקה דרך אושק ואלאי-שהיר. ושתי מסלות-ברזל יוצאות מאזמיר: הצפונית הולכת אל קנמן, מנג'ניה וקסבה, והדרומית — אל ג'דוד (וילית קניה) ועוברת דרך אירין, ג'ילי וד'ר.

כל רשת מסלות הברזל של אנטוליה עולה כעת לארך 2400 קילומטר. במסלות האלה יוצאות חו"ל מדי שנה בשנה בערך: 250,000 טון דגן; 100,000 טון מלח-גביש; 40,000 טון צמר-גפן; ונכנסות לתוך הארץ: 20,000 טון ברזל ואריגים שונים מגרמניה, נפט-מרוסיה וסכר מאסטריה.

המסחר היוצא מאסיה-הקטנה הולך ומתפתח יחד עם התפתחות מסלות הברזל. עפ"ר מוציאים מאנטוליה למדינות תרכיה ואירפה: צאן ובקר, צמר, כיצים, דגן, ענבים, תאנים, תפוחים, אגסים, עדמונים, פנקים, שושמום אפיום, קטניות וירקות, זיתים, שמן זית, בלוטים (קלונים) עפצים, נומי-טנגט, משי, שרשי שוש, שטיחים, קצפית ועפרות מתכות שונות; דגים כבושים, ספוג, דונג ודבש, עצים, טבק, כרכום, קנכום. נכנסים לארץ: אריגים שונים, סכר וקהוה, מעט פחם, ברזל ונחשת.

כמעט כל מסחר אנטוליה הוא בידי היונים והארמנים.

פרק ג'

דברי ימי אסיה הקטנה וקורות היהודים בארץ הזאת

(פקירה קצרה).

א) מעולם לא היתה אסיה-הקטנה גוף מדיני אחר ובעלת הסתוריה אחת משתפת לכל יושביה. חצי-האי הזה היה מאז ומעולם גשר בין המזרח ובין המערב, ויהי לסלע מחלקת ולשדה-קרב לשבטים ולעמים שונים בני אסיה ואירפה. הממלכות שקמו בחצי האי בתקופות שונות ברשות עצמן לא האריכו ימים והתיינה לבז ולמשסה לעמים האדירים כובשי הארצות-לפרסים, ליונים ולרומאים. שרירי המצבות המפזרים באנטוליה וכן גם שמות נפות שונות (כמו

ליקאוני, פילקו היא קיליקיה וכו') מעידים, כי התושבים הקדמונים של חצי-האי היו החתים. את מקום החתים ירשו אח"כ בני הגזע ההודו-גרמני שהיו קרובים אל הארמניים שחדרו אל אסיה הקטנה מן הארצות השוכנות על חוף הים התיכון (תקריים טיזאים, טרוניים וביתניים) ומערב באו הלינים, איליים, יוניים ודוריים). העצומים והחזקים בעמים האלה היו הפרויים והלידים, על חוסי הים התכוננו מושבות יוניות, ובהן פרחו המסחר והתעשייה.

אחרי שנפלה ממלכת לידה לפני כרש מלך פרס (בשנת 546 לספ"ה) נספה חצי-האי לממלכת פרס. הערים היוניות שהיו במערב חצי-האי עוררו בפעם בפעם סכסוכים ותגרות בין היונים האירפאים ובין הפרסים, עד שבא אלכסנדר מוקדון וכבש את כל מדינות אסיה-הקטנה. אחרי מות אלכסנדר (בשנת 323) נספח חלק מאסיה-הקטנה לממלכת סוריה ושאריתה התפוררה ונחלקה לממלכות קטנות; כמו פרקס, ביתניה, קפדוקיה ופנטוס וכו'. הרומאים התפרצו לחצי-האי בימי אנטיוכוס הגדול ויספחו את החלק הצפוני-המערבי של אנטוליה למדינות רומא (בשנת 190 לפני ספ"ה). והממלכות הקטנות נכבשו ונסלו זו אחר זו לפני רומא. בשנת (63) לפני ספ"ה נהסכו טיזיה, פריגיה וקריה וכל ארצות החוף למדינת אסיה העקריית (Asia propria)—וכל חצי-האי היה לנחלת הרומאים.

בימי שלטון הרומאים באסיה הקטנה הגיעו מסחרה ועבודת-אדמתה למדרגה גבוהה מאד. התקופה המזהירה הזאת איכה גם בימי התפישמות הנצרות. באסיה הקטנה נוסדו שבע כנסיות נוצריות ומסביב להן נאספו כל הקהלות שכוננו שליחי ישוע. כשנחלקה רומא לשתיים (בשנת 395 אחרי ספ"ה) נספחה אסיה-הקטנה לממלכת ביזנץ. בימי התפישמות האישלם התפרצו גדודי הערבים והטורנים בפעם בפעם אל תוך הארץ. במאה ה"א לכדו התרכים הסלג'וקים את כל המדינות אשר בקרן דרומית-מערבית ויכוננו בירתם בקניה (בשנת 1074). במאות ה"ג וה"ד נלחמו התרכים העתמנים ויתבצרו בארץ ובימי מוקד בן עקמן נלכדה ברוסה (בשנת 1327) ותהי לבירת העתמנים עד כבוש קנסטנטינופול. בשנת 1402 עבר תימור-לנג באסיה-הקטנה ונעבר ארבע שנים נכבש כמעט כל חצי-האי לפני העתמנים ושתי הממלכות היוניות האחרונות, תרבוונד בצפון וקרמן בנגב, עמדו עד שנת העשרים לכבוש קנסטנטינופול.

ב) ראשית הישוב העברי באסיה-הקטנה היתה בימי אנטיוכוס הגדול, כמאתים שנה לפני התאריך הרגיל (187—223). רצה אנטיוכוס להחליש את כח הלידים והפריזים שהתקוממו ויטרדו בממלכות סוריה ויבא אלפים משפחות מיהודי בבל

ושאר מדינות ארסינהרים ויושיבם באסיה הקטנה ויתן להם בתים ושרות להתנחל ולהאחו בארץ. ביחוד התכוננו קבוצים יהודים בערי המסחר החשובות ויקבלו זכות אזרחים באפזוס, אפמיה, לאודיקיה והקיסוליס. ומהצדדיהאי התפישו באיי קפריסין, כרית, דלום, קוס ואֶנְכָאָה. הישוב העברי היה רב כליכך עד שפעם אחת יכל מתרדט מלך פנטוס לגזל מהם שמונה מאות ככר כסף, שנועדו לבית המקדש בירושלם. נדחי ישראל ב,כרכי הים' דברו אמנם יוגית אבל נשארו נאמנים לתורתם ולאמונתם. העיר קיסריה, בירת מלכות קפדוקיה, היתה ידועה למקום תורה; ובימי מרד בר־כוכבא, כשהלך רבי עקיבא לאסיה מצא בקיסריה הרכה תלמידי חכמים. עקילס גר הצדק היה מילידי מדינת פנטוס. גם רבי מאיר נתישב באסיה הקטנה.

אמנם היו היהודים מוזרים גם בזוים בעיני עמי הארץ עובדי האלילים על ארחות־חיייהם ומנהגיהם, על תורתם ואמונתם, אך טובי העמים נמו אל היהדות והאמונה באלהי ישראל. והנטיה הזאת עזרה הרכה להתפשטות הברית החדשה בעורם. שני היהודים ההילנים שאול המרסי (מעיר טרסוס) ויוסף בר־נפא מאי כפתור סללו מסלה חדשה לדת הנוצרית.

בימי ממשלת ביזנץ, במאה השמינית והתשיעית ביחוד, התגברו הרדיפות ונזרות השמר על היהודים, ורבים מבני עמנו שהיהדות היתה רוספת בידם לא עמדו בפני הגזרות והרדיפות הנוראות ויטירו את דתם ויאבדו מקהל ישראל ורבים מיהודי אסיה הקטנה נמלטו או להצדיהאי קרים.

מן המאה העשירית עד המאה הי"ד אין זכר כרכרי ימי ישראל ליהודי אסיה הקטנה, מלבד הזכרונות המעטים שבאו בספרי התירים. כך, למשל, מספר ר' בנימין מטולידה, כי מצא ברודוס חמש מאות יהודים ובאי מטלין—ישיבה.

כשנכבשה אסיה־הקטנה לפני התרנים העתמנים נתחדשו קהלות היהודים בחציהאי. לקול־הקורא שהוציא השולמן אֶ־הֶן (1326—1360) ואחיו הויזר הגדול על־אֶל־דין אל הסוחרים ואל בעלי המלאכות אשר בסביבות ממלכתם לבוא ולהשתקע בכל רחבי הממלכה החדשה בכלל ובעיר ברוסה הבירה בפרט — נהרו יהודים רבים מכל מדינות ביזנץ וביחוד מסוריה. קהלת היהודים בבירה התרכית הראשונה גדלה מאד ותמחר לבנות לה בית־תפלה ברישון השולמן, הלא הוא בית־הכנסת העתיק הנקרא בשם 'עץ חיים' והעומד עד היום בברוסה, ואין כסודו יפה. ונהדר ועשיר בזכרונות בכל בתיה־תפלה אשר ליהודי תרכיה.

וכן התישבו או היהודים בשאר ערים וכפרים ויבנו להם בתים וחציות.

במאות הי"ד והט"ו, כשנפתחו שערי תרכיה לפני גולי ספרד ופרטוגל באו רבים מן הגולים גם לאסיה הקטנה ויאחזו בה עד היום. גגע חשוב בדברי ימי היהודים שבאסיה הקטנה היא תקופת משיח השקר שבת י צבי (ראה להלן בפרק קורות היהודים בתרכיה האירופאית).

פרק ד'

הישוב בזמן הזה.

מדת שטחה של אסיה הקטנה והאיים הספורדים עולה ל'501,400 ק"מ ומספר תושביהם—9,089,200 נפש, לאמור 18 נפש לכל ק"מ לפי החשבון הממצע. הישוב במדינות החוף מרבה מהישוב שבפנים הארץ. ביחוד צפוף הישוב בנימקי המאגדר ובסביבות אומיר, ברוסה וסקוטרי, ודל הוא ומצער בערכות המלח שבין קניה, אנגורה וקיסריה. אחרי נכוי שטחם של איי הים יעלה שטח הצי הא י ל'494,500 קילומטר מרבע ומספר יושביו ל'8¼ מיליון נפש, לאמר ל'17,7 נפש לכל ק"מ (בחישוב הממצע). בנפות אחרות אשר על החופים מגיע הישוב למאה נפש לכל ק"מ; בכל חבל הארץ שבין אומיר וביעא—לעשרים עד חמשים נפש ובהבל הארץ—סקוטרי, קירנטש על יד בקיר—לחמשים עד שבעים וחמש נפש. בחצי האי קפודג' אשר על ים השיש עולה הישוב לשבעים וחמש נפשות לכל ק"מ. לעמת אלה פוחת והולך הישוב בארץ שבין אנגורה ואסקירשהיר ובין ארץ החוף הדרומי וכן גם בכך הארץ אשר בדרום לטורוס: בוילית אנגורה י"ג, בארנה—י"א ובקניה כעשר נפשות לכל ק"מ מרבע.

אין ספק, כי לפני ה י ישובה של אנטוריה גדול פי שלש מאשר בזמן הזה ומעידות על זה הדיעות ע"ד פריחתה וגדולתה בימי קדם. הממלכות שהיו בה, גדל הערים ותפארתן, שרידי הארמונות וההיכלות, קבריהם הסלעים ושדות העיים שאבד שמם—כל אלה מספרים את עשר הארץ בימי היונים והרומאים, ובימי שלטון ביצנץ והסלג'וקים.

תושבי אנטוליה מתיחסים על לאמים שונים: תרכים, יונים ארמנים וכו'. בימי כבוש הארץ בידי העתמנים היו תושביה נוצרים, שרכם נאנסו לקבל את דת האשלים ונטמעו בתרכים, והנשארים, יונים וארמנים, נשארו נאמנים לאמונתם.

מספר המשלמים באסיה הקטנה עולה ליותר משבעת מליונים נפש והם כמעט ¼ כל הישוב. רבם—תרכים, עתמנלים" מזרע המצחים והנצרים—

המגזחים. התרכים הם עפ"ר אנשי-ישוב; עובדי אדמה בעמקים ובמישורים ורועי מקנה בערבות.

המהגירים והצ'רקסים הישוב המשלמי נתרבה ונתחזק במשך הזמן ע"י יסודות זרים שונים: ע"י המהגירים (קהגרים) או יוצאי בלגריה, פסניה וא"י כרתים וגם ע"י הצ'רקסים, שעזבו כרצון או על-כרחם את ארץ מולדתם—קוקו, אחרי שנכבשה לפני הרוסים. הממשלה העתמנית התחכמה להכניע את רוח הצ'רקסים שואפייקרב ותחלקם ותפזרם הבורות הבורות במקומות שונים. רב הצ'רקסים עוסקים בעבודת האדמה ומושבותיהם קנו דהן שם טוב בתרכיה. רבים מהם עודם מחזיקים בנמוסייהם ומבכרים את קנה הרובה על האת והמחרשה. הטפוס הצ'רקסי, השערות הצהבות והעיניים הכחולות, דומה לטפוס הטבטוני. הצ'רקסים ידועים בימים ובגבורתם ונותנים הם חילים מציינים לצבא ושוטרים טובים לכלשת. בכל מדינות אנטוליה נמצאים משלטים-נודדים בערבות (יורוקים) הנחקקים לשבטים קטנים, העוסקים בגדול המקנה, במסחר ובמלאכת נפיש. רבם קרדים או קרפמנים. רב הקרדים נודדים בעדריהם או שולחים ידיהם בחמט צפונה לסין ובמיהוקניחון אשר בדרום.

הקזיזל-בשים והלזים הקזיזל-בשים (ראשים אדמים) והלזים הם בני שתי קבוצות לאמיות שונות. באפן רשמי נחשבים הם למשלימים, אבל באמת הנם כתות דתיות מיוחדות. הקזיזל-בשים יושבים לרוב במדינות המזרחיות (ביתוד בקלים התיכון ובמול המזרח). לפי דרכי אמנתם דומים הם לנצירים אשר בסוריה, ושנואים וכוזיים הם בעיני המשלימים. רבם אכרים וסוחרים. הלזים יושבים ברבם בחלק המזרחי של הרי הפנטוס. רבים מהם מתימרים לנוצרים וכלם מחזיקים בהרבה מנהגים נוצריים. הלזים היושבים על חופי הים הם דיגים ומלחים מציינים, ורבים מהם עובדים בקיל-הים. הנוצרים שבאנטוליה הם יונים וארמנים.

היונים מספר היונים כ-1,300,000 (300,000 מהם בארחיפל) והם מיוצאי המושבות היוניות העתיקות וגם גרים בני גזעים אחרים שנתנונו. רבם מרברים יונת הרשה ורק קהלות אחדות, שנתכודדו בין הרי הארץ פנימה, שמרו את פרצופם היוני העתיק, שאמנם נשתנה פחות או יותר. יתר היונים מדברים תרכית או ארמנית. היונים הם רודפי בצע, נרגנים, נבערים מדעת וקנאים לדתם. מרכים הם באיים, בערי החוף וגם מפזרים בכל שאר מדינות אנטוליה. כל ענפי העבודה והמסחר נמצאים בידיהם.

הארמנים הארמנים (מספרם לפי סלנויוֹסִידִלִיץ כ־576,000 נפש) מפוזרים גם הם כיונים בכל הויליות והם הרב שבישוב בויליות סיוס ואדנה המכילה אתארץ מולדתם, את ארמניה הקטנה.

היהודים מספר היהודים באנטוליה עולה ל־84,000 נפש, והם לוקחים חלק חשוב בכל ענפי המלאכה והמסחר. באנטוליה נמצאים גם הרבה בלגרים, פֶּהֶתֶגִים („מְגֵרִי קֶרֶשִׁים”—על שם מלאכתם, רבם בליקיה ופוזוריהם בקיליקיה), קָרֵדִים וצִעֵנִים.

בדרום אנטוליה ישנם גם הרבה ערבים משלימים ונוצרים ובני כתות מסתוריות כמו הנצירים או הפלחים.

בוירת אומיר נמצאים התרכים הַיִּבְקִים, צאצאי התרכים הטורנים כובשי אסיה הקטנה. הויבקים מצינים בנמוסיהם ובתלבתם מכל יתר התרכים.

פרק ה'

החלוקה המדינית של אסיה הקטנה.

אסיה הקטנה נחלקת לתשע ויליות ולשתי מְתָרְפִיּוֹת: בצפון—הויליות תרבונד וקשטמוני; במערב—המתצרפיות אסמיד וביעא והויליות ברוסה או חודנדיקֶר, אומיר והארהפֶל או נְאִיר פֶּתֶר ספיר (איי הים התיכון); בנגב—קניה ואדנה, ובמרכז—אנגורה וסִיֶּנס.

(א) וילית תרבונד.

הויליה הזאת (גדת שטחה 32,400 ק"מ ומספר יושביה 950,000 נפש, 29 נפש לכל ק"מ) משתרעת בין סנג' סינופ ובין ארמניה הרוסית בתבנית קשת גשויה לדרום הים השחור, שארכה כחמש מאות ורחבה כמאה קילומטר. כל הויליה משתרעת על מורדות הפנטוס ובעמקיו. בעמקים האלה אין האויר מבריא ובהרים הוא צח ונעים. במערב הויליה עוברים ונופלים הימה הקיזיל והגשיל־ארמק. בחלקה המרכזי והמזרחי מתרוה הויליה משפע פלנים ונחלים.

כל אדמת הויליה נחלקת באופן כזה: ששיתה—עוובה וכמעט שוממה, ששיתה—נעבדה, חמישיתה—יערות שנקצצים ונשמדים ואין מפריע, ושאריתה, כמעט חצי שטחה—אדמת סלעים וטרשים וערכות מרעה רזות.

מחצבי הנחשת והעופרת, שיש בה גם תעלבת כסף, שהיו מְנַצֵּלִים כימי קדם, עוזבים קעת כמעט כלם. ראשי תבואות הארץ הם: חטה, שפון, שעורה,

שבלת-שועל, דחן, כל התבואות האלה אינן מספקות גם את צרכי הישוב. לצמת זאת נשלחים חו"ל הרבה פגדקים וטבק. הטבק של סמסון קנה לו שם תהלה בכל העולם.

בויליה יש דרכים מתקנות פחות או יותר, המחברות את נמלי סמסון, אונייה, אורדו, קרסונד ותרבוונד עם הערים אנגור וסינס. הדרך הכינגברה היא העוברת מתרבוונד אל גבול פרס דרך ארזודם ובנייד.

וילית תרבוונד נחלקת לארבעה סנג'קים: סמסון, תרבוונד ולוסתן (ששלשתם משתרעים לארך החוף) וגומושיחנה-בהרים, פנימה.

הערים החשובות בויליה הן: סמסון, נמלימסחר שממנו שולחים חו"ל חטה וטבק, מספר יושביה—16 אלף נפש. צרשקא—מקום שוק גדול בסביבה פוריה, ובה כ' 15 אלף נפש; קרסונד, ממנה שולחים דכדבנים לאירפה ובה 10 אלפים נפש; טרפולי או טרבלוס, נמלימסחרי קטן, ובה ח' אלפים נפש; תרבוונד—הנמל המסחרי הראשי שר אנטוליה על גדות הים השחור, ומסחרה רב תמיד עם פרס. חומה עתיקה בנויה בתבנית טרפציה מקיפה את העיר. מספר יושביה—35 אלף נפש. דרך תרבוונד מוציאים לחו"ל טבק, בהמות, פגדקים, ביצים, עורות, עפצים, גומי-טרנגט, פולים, בשר מיבש, דחן, זרעי פשתה, פירות מיבשים וירקות, בר, עצים, שמן-דגים, צ'ג, דונג וכל מיני דגן. מפרס שולחים אליה: שטחים ואריגי משי, צמוקים, וצמרגסן; ומאירפה מכניסה היא תוצאות-תעשייה שונות וכל מיני מלחה. גומושיחנה, עירה קטנה הבנויה במקום צרף-פולים העתיקה (עיר הכסף, על שם מחצבי העופרת המערבת בכסף שנמצאים במסביה); ריזה—עיר-חוף קטנה שבה יושב הפחה של לוסתן.

(ב) וילית קשטמוני.

הויליה הזאת (מדת שטחה—50,700 קילומטר מרבע ויושביה—961,000 נפש, י"ח נפש לכל ק"מ) משתרעת בין וילית אנגורה ובין הים השחור, וכלה מלאה הרים עמופים יערות ומבתרים בעמקים פורים. האקלים בהרים מבריא וקצת זועם בחרף, רב הפלגים והנחלים נקנים ונבלעים בקיזל-ארמק הגובל את הויליה במזרח ובדרומית-מזרחית. ראש הנהרות בויליה הוא פיליאוסיו.

בוילית קשטמוני נמצאת ברכת הברקלה הנותנת פחם משכח, אך היא אינה נעבדה ומנצלה במדה מספקת. במסבי קנערי ועוד במקומות אחדים ישנם מכרי מלח שגם הם אינם מנצלים הרבה והמלח המוצא מתוכם אינו מספיק גם לצרכי הישוב. היערות הרבים המכסים שטחים גדולים בויליה השמדו במקומות רבים.

נצול היערות ומסחר העצים המשמשים לבנין ספינות ובתים ולמעשה הרישים — הם המקורות הכי נכבדים למחית התושבים. — עבודת האדמה עומדת בשפל המדרגה, ובכל זאת מספק יכולה את צרכי הישוב ברוח ובשפע רב וגם נשלח חו"ל. — כוילית קשטמוני נמצאים בתי-חרשת לעבוד עורות ולמעשה שמיחים, חבלים ולבד ובתי-מטווה ואריגה. הסחורות היוצאות מהויליה למדינות אחרות הן עפי"ד: עצים, דגן, צמר, קנבוס, כרכום, פירות, חבלים ואריגים שונים וכיציים.

וילית קשטמוני נחלקת לארבעה סג'קים: בולו, קנצ'רי, קשטמוני וסינופ. הערים היותר חשובות בויליה הן: בולו עומדת על פיליאוסטו ובה י"א אלף נפש; קנצ'רי, בה י"ט אלפים נפש; קשטמוני, בה ט"ז אלפים נפש, מחברת בכביש עם נמל אינבולי (באינבולי ט' אלפים נפש); סינופ, עיר יפה ונהדרה ובה הגמר הטוב והיחיד בכל הויליה; מספר תושביה — עשרת אלפים נפש.

ג) המתצרפיה אסמיד.

המתצרפיה אסמיד (מדת שטחה 8,100 ק"מ מרבע ויושביה 227,000 נפש, כ"ז נפש לכל ק"מ) משתרעת מזרחה למחוז קנסטנטינופול. ההרים המתנשאים במזרח הפלך עטופים יערות עבותים, שכמעט עוד לא עברה בהם רגל אדם ונכרתים הם רק בפאותיהם. נהר סקרדה פוסק זרמו בחבל ארץ זה ומציף ומשקה את האדמה כששה חרשים בשנה. עיר הפלך היא אסמיד (ניקומדיה, בירת ביתיניה העתיקה, בה שם חניבעל קץ לחייו ודיוקלמן וקנסטנטין הגרוג שמה לכירתם), הבנויה במורד גבעה מלאה הוד ויפי על קצה מפרציים עמק וצר מאד. מספר תושביה כ"ה אלף. העיר החשובה השניה בפנים הפלך היא אָדָא-פָּרָה, בה שוק גדול, ומספר תושביה כ"ד אלף איש.

ד) וילית ברוסה.

וילית ברוסה או הוֹדוֹנְדִיקָר (מדת שטחה 65,800 ק"מ ויושביה 1,626,800 נפש, כ"ה נפש לכל ק"מ) משתרעת נגבה למתצרפית אסמיד ולים השיש והיא הגדולה והמישבה בכל ויליות אנטוליה: היא מכילה את כל המדינות העתיקות מיסיה ופריגיה וחלק בתנחה. בצפונה מתנשא האולימפ האנטולי (קשישירג) שסעיפיו מתלכדים עם סעיפי האקדג, המורדרג והאמירדג. בכל הויליה עובר רק נהר אחד גדול מצפון למזרח הלא הוא נהר סקרדה. אך נחלים קטנים רבים נמצאים בויליה: מקורי הסקרדה והפרסק (הנופל אל הסקרדה); ג'דים ומנדרה — במערב הויליה; סוסרלו — בצפון הארץ. הנחל הזה מקבל לתוכו את מותר המים

של יאורי מניאס ואפולוניאס כדי להעשיר את מימי נילופר. הנחלים היוורדים דרומה מזרחה אוכזים בתוך היאורים ובצות המלח.

בויליה הזאת ישנם הרבה מעינות פושרים ומינרליים. למפרסמים שבהם נחשבים: מעינות הנפרית של ברוסה ומעינות הכרזל של אסקי-שהיר.—הויליה עשירה גם במחצבים שונים ואבני שיש. מנצלים מכרי האנטימון, הבורקית והחרום. במסבי אסקי-שהיר נמצאות הפירות הקצפית (Silicate d'alumine) הידועות והגדולות בכל העולם. הקצפית היא מין תמר-שידי דך צהב או לבנבן-אפר. באויר הוא מתקשה חיש מהר. מהקצפית עושים שפופרות לסגרות וראשי-חלילים. בין אסקי-שהיר והאולימף נמצאת אבן-החרום הברזלי.

עבודת-הארמה פורחת ומתקרמת בוילית ברוסה יותר מאשר בשאר הויליות שבאנטוליה. שדמות חמה ושעורה, פרג וצ'ג, כרמי גפן וזית וערות תות תופסים שטחים גדולים. תולעי המשי המגדלות בכל סנג'ק ארתוגורול נותנות מיליוני קילו פקעות משי מדי שנה בשנה. בויליה ישנם גם הרבה בתי אריגת בד. בברוסה אורגים משי סהור, בגדים לבנים לרחיצה ומכילים הרבה מיני סבון, ובפינג'יק—קטיפה משבחה מאד, באוישק—שטיחים הידועים בשם, שטיחי אומיר, בקוסטקיא—רעפים מונגים וכלי חרסין (פרצל).
וילית ברוסה נחלקת לחמשה סנג'קים: ברוסה, ארתוגורול, קוסקיא, קרה-חייקר

(קרה-הצאר) וקרס.

הערים היותר חשובות בויליה הן: ברוסה, העומדת על נחל נילופר לרגלי האולימף, היתה בירת המלוכה העתמנית (עד שנת 1453) יותר ממאה שנה. בה הרבה מסגדים מפארים מקסים רעפים מונגים. מסלת-ברזל מחברת את העיר עם נמל מנדניה (בה ז' אלפים נפש) וכביש עם נמל ג'מלק (ה' אלפים נפש) העומדת על מפרץ ג'מלק. מספר התושבים בברוסה 76 אלף איש ומהם 3,500 יהודים.—ביל' ג'יק, העיר הראשית בסנג'ק ארתוגורול ובה 10 אלפים נפש; פ'וד—בה י"ח אלף נפש. שתי הערים האחרונות הן מרכזי גדול המשי, טויתו ואריגתו. קוסקיא (כ"ב אלף נפש) ואסקי-שהיר (כ' אלפים נפש)—בשתיהן רבה התעשייה; אושק, בה י"ג אלף נפש והיא המרכז הראשי למעשה, שטיח-אומיר; אפ'יון-קרה-חיסר, בה י"ז אלף נפש, מרכז למעשה האפיון. פ'ליקסר, בה י"ג אלף נפש, העיר הראשית בסנג'ק קרסי, מקפת כרמי גפן, פרדסים וגנים; אינליק, בה נמל מסחרי כ' אלף נפש; אר'דק או אר'סקי, עיר מחוץ, ובה עשרת אלפים נפש. למחוז ארדק נחשבים חצי-אי. צ'יו'יק ואיי-מרטרה שכלו סלע

שיש וחוצבים בו אבני-שיש עוד מימי קדם. פְּנֵדֶרְקָה עיר יפה ובה נמל, ומספר תושביה כעשרת אלפים איש.

(ה) מתצרפית ביעא.

מתצרפית ביעא (מדת שטחה 6,600 ק"מ ומספר יושביה 130 אלף נפש) משתרעת בין ים השיש ובין מפרץ אֶדְבְּמִית, על רחוב הדרדנלים. רב יושביה— תרכים ומעט משפחות יונים וארמנים. סעיפי הקורדג (הר האַנְוִים) עוברים בחלק גדול של הסנג'ק. הנהרות הכי-נכבדים שבסנג'ק הזה הם: ביעא-צ'י (נְרִיִק העתיק) הנופל לים השיש ומְנְדְרֶה-צ'י (סְקֶמְנְדֶר העתיק) הנופל למבוא רחוב הדרדנלים. על גבעת הפְּרִלִיק הנשקפת אל הכפרים השוכנים על פני הבצות של הזרם התחתון של מנדרה-צ'י נגלו עיי טרופה העתיקה.

מחבל הארץ הזה מוציאים יינות יקרים וזיתים. הרגן מעט מאד בפדך הזה. רב שטחו עזוב או מכסה יערים שאין מנצל להם.— דרכים מתקנות אין, חוץ מהדרך המחברת את מבצרי הצבא הבנויים על הדרדנלים. הבקר והצאן רבים במדינה זו. בני הכפרים עוסקים באריגת שטיחים ובעיר דרדנלים—במעשה כלי חרס. הערים הראשיות במתצרפיה שתיים הן: קְלֶעֶה-שֶׁלֶטְנִיה או דרדנלים (ובפי ההמון צ'ֶקְקֶלָה לאמור; מבצר היוצרים (כלי חרס), מספר תושביה י"א אלף איש ומהם כשלישת אלפים יהודים. בה הנמל הכי נכבד בכל המתצרפיה; ביעא, עומדת על הגרניק ובה כעשרת אלפים נפש.

(ו) וילית סמרנא היא אומיר או אִידִין.

הויליה הזאת (מדת שטחה 55,900 ק"מ מרבע ומספר יושביה—1,396,000 נפש, כ"ה נפש לכל ק"מ) משתרעת נגבה-מערבה לוילית ברוסה ומכילה את מדינות לודיה וקריה העתיקות. וילית אומיר היא היותר מְיֻשֶׁבֶת ועשירה בכל מדינות אסיה העתמנית. רבה מכסה רכסי הרים המבטרים בעמקי הרמוז, קוצוק-פְּנְדֶרְקָה (קסטר העתיק) ומאנדרה. כל ההרים האלה יורדים הימה ויוצרים בו ראשים (כפים) גבוהים וחצאי איים, מבואות ים ומפרצים מְצִינִים. החלק הדרומי של הויליה משבש בהרים רמים ונשאים, שראשיהם מגיעים עד 3000 מטר. הנהרים היותר חשובים שבויליה הם: הֶרְמוֹז, שהמיט הנגרף ממנו החל לסתם את נמל אומיר, אלמלא הסבו והעתיקו בתעלה את תוצאותיו יותר צפונה; הֶקּוּצ'וֹק-מְנְדֶרֶה והבוֹיוֹק-מְנְדֶרֶה (הוא המאנדרה) הנפלא בנפתוליו הרבים, הוא עובר בקעה מקסימה ביפיה ובה הוא בולע לתוכו נחל עצום—את אֶקְסוֹ— ועוד נחל עובר בויליה הוא דְּלֶמְנֶצ'י (אינדרוס העתיק).

מכרות אחרים מנצלים בויליה זו: השמיר (Schmirgel, l'emer), מין מינרל כחלחל מפצל, הנטחן לאבקה. וכשהיא מערבת במים או בשמן משתמשים בה למריסת ולשחיזת אבנים יקרות, מתכות וזכוכית; פחם (במסבי העיר סוקא), חרום ומנגן (Manganez). משרפות המלח אשר במסבי פוצ'י נותנות כשמונים אלף טון מלח בשנה. ישנם בויליה גם מעינות פושרים ומינרליים.

עבודת-האדמה מפתחה בוילית אומיר יותר מאשר בשאר הויליות, בגלל רבוי הדרכים המתקנות. בה נותנת האדמה את דגנה בשפע רב. ביחוד מוציאים מן הויליה: צמוקים, תאנים ופרג (למעשה האפיוס). מקום חשוב כמסחר היוצא להויל תופסים: הולונים ושרשי השוש. צמר-הגפן רב גם הוא בויליה. בסנג'ק סרוקן רבה מאד תעשיית השטיחים. כמו כן עוסקים התושבים בטוית המשי ובאריגתו וכני הכפרים עוסקים במלאכת האריגה והרקמה.

שתי מסלות הברזל הראשיות (שהאחת יוצאת מאומיר לאפיון-קרה-חיסר דרך מגניזה, אלא-שהיר ואושק והשנית מאומיר אל דיג דרך אידין וסריקאי) הביאו את התעשייה והמסחר לידי התפתחות מזהירה מאד. ודרכים מתקנות פחות או יותר מהברות הרבה מקומות חשובים עם הנמלים הקרובים.

החוף עשיר בהרבה נמלים טבעיים טובים, כמו: סוגה (פוצ'י) צ'וקמה, ורלא וקרי וכו'. אבל מסחרם של כל מבואות-הים האלה יחד אינו מגיע למסחר הפורה בגמל אומיר. דרך הנמל הזה מוצאים כל שנה בכמות עצומה: צמוקים, תאנים, אפיוס, צ'ג, דגן, ולונים ועורות ושטיחים. רב המסחרות האלה יוצאות לאנגליה, צרפת, תרכיה ואסטריה.

ולית אומיר נחלקת לחמשה סנג'קים: אומיר, סרוקן, אידין, דניזלי ומנצ'ה. המטרופולין אומיר שוכנת על מפרץ אומיר (סמרנא) הבנוי כעין זירה בין הרים קבחים. לפי מספר יושביה עומדת היא יחד עם דמשק ובגדד במדרגה הראשונה בין כל ערי אסיה העתמנית. מספר תושביה—כמאתים אלף איש, ומהם כ'135 אלף יונים, כארבעים אלף תרכים וכשלושים וחמשה אלף יהודים (רבים סוחרים, עמילים, סוחרים וסוכני בתי מסחר, חנונים קטנים, עושי יין כשר, ובעלי מלאכה שונים), כעשרת אלפים ארמנים וכחמשת אלפים אירפיים. בין בני אירפה נמצאים אנגלים רבים. מכל המושבות היוניות העתיקות עמדה רק סמרנא בפני סערות הזמן ומסחרה ותעשייתה הולכים ופורחים משנה לשנה.

בין הערים היותר חשובות בויליה ראויות להזכר: בגדיר 10 אלפים נפש; טיכה—ט' אלף נפש ומהם כאלף וחמש מאות יהודים, העיר עומדת בעמק הפורה של הקוצ'וק-מנדרה; סקלא-נוקא, ו' אלפים נפש; צ'וקמה, 5 אלפים נפש ופוג'א

(פוצ'י) 6 אלפים נפש; בשלש הערים האחרונות—נמלים טובים. מןמון בה ט' אלפים נפש ושוק מסחרי גדול. פרגם, עשירה בשירידים קדומים, בירת האשלים העתיקה; בה רבים הפרסקים ועוד מימי קדם עושים בה את הקלף, וע"כ נקרא הקלף פרגמנט בשפות הלועזיות. סומא, במסביה מכרות-פחם, מןמון? ה, בה 35 אלף איש ומהם כאלפים יהודים, העיר הראשית בסנג'ק סרוקן; קירק-אנג'ו, בה עשרים אלף נפש; קס פה—23 אלף איש ומהם יותר מאלף יהודים—כל הערים האחרונות הן שוקים גדולים למסחר צמר-הגפן והטבק. אל-א-ש-ה-יד, בנויה במקום פילדלפיה העתיקה ובה כ"ב אלף נפש.

אידין, בה ל"ו אלף איש ומהם 3,700 יהודים; מרכז מסחרי חשוב, במסביה רבים מטעי התאנה וצמר-גפן; נז'ילי, כ"ב אלף נפש, ובה שוק מסחרי גדול. בולדן, כעשרת אלפים נפש, ורבה בה מאד תעשיית המשי וצמר-הגפן; דניזלי, י"ז אלף נפש, כלה שוכנת בתוך שדמות בר וגני חמד. מגלא, ט"ו אלף נפש, והיא העיר הראשית בסנג'ק מנצ'ה (המכיל את קריה העתיקה), יושבת בין הרים. דרום, בה ו' אלפים נפש, בנויה במקום הליקרנס העתיקה מולדת ההסתרוני הונוי הראשון הירודוט; מקרי, עירה קטנה ויפה מאד ובה נמל טוב, מספר יושביה כחמשת אלפים נפש.

ז) וילית קניה.

וילית קניה (מרת ישטה 102,000 קילומטר מרבע ומספר יושביה 1,069,000 נפש, י' נפשות לכל ק"מ) משתרעת מזרחה לויליות אומיד וברוסה והיא הגדולה בכל הויליות של אנטוליה. אליה נכנסות המדינות העתיקות: ליקיה, פמפליה, פיסידיה וליקאניה וגם חלק של פריגיה, קיליקיה וקפדוקיה. רכסי הטוירוס ושלוחותיו מכסים את החלק הדרומי והמערבי של הויליה, וחלקה הצפוני-המזרחי הוא מרכז הרמה האנטולית ובו משתרע יאור תודצ'ל. כל הנתלים שבויליה, מלבד אלה הזורדים הימה, נופלים אל היאורים: אק-שה-ירצ'ל, בשרצ'ל, אק-קרדירצ'ל ובקרדירצ'ל. כל היאורים האלה נמצאים בחבל הריה-המערב.

החלק הצפוני של וילית קניה הוא כמעט כלו ערבת-מדבר ורק בעמקי המערב והדרום ישנם קרקעות פוריות מאד.—עבודת האדמה עומדת במדרגה נמוכה מאד. תוצאותיה הראשיות הן: שפון, תפוחי-אדמה, אפיוס וטבק. היערות הרבים שבויליה עזובים ומפקרים. התעשייה אינה מפותחה וכלה עומדת רק על הטויה והאריגה ומעשה מחצלאות. הסרון דרכים מתקנות הוא אבן ננף להתפתחות התעשייה והמסחר, ומצבם הולך וטוב רק מן העת שהגיעה מסלת הברזל האנטולית עד לקניה ובקלרלו.

וילית קניה נחלקת לחמישה סג'קים: בָּרְדוּר, אדליה, חמיד-אָבָה קניה ונָג'דָה.

הערים החשובות בויליה הן: בָּרְדוּר, בה י' אלפים נפש; אָדְלָיָה, נמל חשוב למסחר עצי בָּנֵן, פירות וסוסים. העיר שוכנת בתוך חורשות ופרדסים ובה כ"ה אלף נפש; אַסְפָּרָתָה, מרכז מסחרי גדול ועיר הפלך חמיד-אָבָה, ובה כ' אלף נפש; אַקְשֶׁר (אֶקְשֶׁהִיר), מרכז חקלאי בחבל האורים ובה י' אלפים נפש; קניה (אֶקְנִיּוּם העתיקה) ובה מ"ד אלף נפש. העיר עומדת בעמק מלוח וצחיח מקף הרים גבוהים. קניה היתה בירת ממלכת הסלג'וקים וכעת יושב בה ראש הדרווישים המְוֹלָאִים (המחוללים), שערכם רב מאד בעולם המְשֻׁלִּים. בקניה רבה תעשית הפּוֹתָסִים; נָג'דָה עיר יפה חבויה בצל גנים נחמדים ושקויים מאד, ובה י"ז אלף נפש; בָּרִישֶׁהִיר, עיר מסחר ובה י"ח אלף נפש.

(ד) וילית אדנה.

וילית אָדְנָה (קליקיה העתיקה) משתרעת דרומה-מזרחה לוילית קניה (מדת שטחה 39,000 ק"מ ויושביה—422,000 נפש, י"א נפש לכל ק"מ) רבה (כשלושת רבעיה) ארץ הרים (הרי הטורוס ומולי-הטורוס) המקסיים עצי אלה וארז. לרגלי ההרים משתרעים עמקים פורים וקדשנים בטיש הנהרות: שִׁיקִסֶה, טרסוס-צ'י (צידנוס העתיקה, סִיהֵן (סְרוּס העתיקה) וג'יהֵן (פְּרִמוּס העתיקה). לאורך חוף הים ישנן בצות גדולות. מן הבצות אשר בין הסִיהֵן והג'יהֵן מוציאים הרבה מלח. עוד בימי קדם היתה הארץ הפוריה הזאת מהללת מאד. ציצרו שהיה נציב רומא בקליקיה דרש מהקנט לשים לב למדינה הזאת, שהיא מקור ברכה לאוצר הממלכה הרומאית. רב יושבי אדנה—ארמנים, אבל יש בויליה גם הרבה צוענים, נְצִירִים ובני כתות מסתוריות שונות. השפה השלטת היא תרכית, אך גם השפה הערבית נפוצה הרבה בוילית אדנה.

החליפות הרבות בגבה הויליה מעל פני הים משפיעות הרבה גם על אקלימה ועולם צמחיה: בה נמצאים צמחי האורים החמים והקרים גם יחד. ויבול הארץ רב הוא: כל מיני הדגן, הנית וצמר הגפן המְשֻׁבָּח המוצא לו קופצים באירופה. בויליה ישנן גם דרכים מתקנות אחדות ומסלולי-ברזל ארכה 65 קילומטר מחברת את עיר הויליה אדנה עם נמלה מרסינה ועוברת דרך טרסוס.

הויליה נחלקת לארבעה סג'קים: אָשֶׁש-אֵיל, אדנה, ג'ֶבֶל-אֵי-בְּרֶפֶת וקוֹזַן. הערים היותר חשובות בויליה הן: פִּילִיקָה, העיר הראשית בפלך אמש-אֵיל ובה כ"ה אלף נפש; קָרְסִינָה, עיר יפה ונמלה הוא המרכז המסחרי היותר גדול בכל הויליה, מספר יושביה—כעשרת אלפים נפש; טְרַסוּס, עומדת על טרסוס-צ'י

עיר עתיקה, מולדת פולוס השליה, ובה כ"ה אלף נפש רבם ארמנים ויונים; אדנה, בה מ"ד אלף איש, רבם יונים, ורב בה המסחר בדגן, צ"ג, שמשום, עפצים ובעץ האדם; ת'ג'י, בה י"ב אלף נפש, במסביה—מחצבי ברזל; ס'י'ס, לפנים היתה בירת ארמניה הקטנה, וכעת המקום הראשי בסנג'ק קוזן; י'רפוז— המקום הראשי בסנג'ק ג'בל-איי-ברכת. שני המקומות האחרונים—כפרים קטנים.

(ט) וילית אנגורה.

בוילית אנגורה (מדת שטחה 70,900 קילומטר מרבע ומספר יושביה 933,000 נפש, י"ג נפש לכל ק"מ) עוברים הקיזיל-ארמק והסקריה ובלועים בדרך מרוצתם הרבה נחלים. אקלים הויליה יבש ומזוג קצת. ישנם בויליה הרבה מכרי עופרת וצריף, אבל רק אחדים מהם נעבדים ומנצלים ורבם עוזבים ולא חלה בהם יד אדם. כמו כן רבים בה מכרי-מלח ומעינות פושרים.

היערות כמעט תמו נכרתו בסנג'ק אנגורה. רק שמינית האדמה נחרשה ונעבדה והיא נותנת זרעי חטה, שפון ושעורה ושאר מיני דגן, את הגפן ועוד עצי פרי שונים. כמו כן רבים בפלך הזה מטעי צ"ג.

גדול המקנה רב בויליה בגלל המרעה הטוב הנמצא בה רב ימות השנה. ביחוד רב גדול הכבש והעז. הצמר הרך, הדק והנוצץ כמשי שנותנת העז בת הגוע המוקרי, נשלח לארצות שונות. אריגת הצמר, שהיתה לפנים מקור סחיה חשוב ליושבי הויליה, הולכת ומתמעטת מן העת שהצליחו האנגלים לגדל את עזי הגוע המוהרי במושבותיהם אשר בדרום אפריקה. המסחר בפנים הויליה דל מאד מחסר דרכים מתקנות והמסחר המוצא הולך ורב ע"י מסלת הברזל המחברת את אנגורה עם אסקי-שהיר וקנסטנטניפול.

וילית אנגורה נחלקת לארבעה סנג'קים: י'ז'ט, קיסריה (צ'נר'א'ה העתיקה), קיר-שהיר ואנגורה.

הערים החשובות שבויליה הן: י'ז'ט, בה ט"ו אלף נפש, בנויה בסגנון עיר אירפאיה; קיסריה, בה ע"ב אלף נפש, בירת קפדוקיה העתיקה, בנויה לרגלי הר א'ר'ג'ס בגבה אלף מטר ומעלה וכל ככר העיר—ולקני, ולכן סובלת קיסריה מרעידות הארץ לפעמים לא רחוקות. האקלים של העיר קיצוני ובימות הקיץ מ'כרחים התושבים לבקש להם מקלט מהחם הבווער כתנור אש. ובכל זאת רב בה המסחר, כי עומדת היא על אם הדרך אשר בין היס'השחור ובין מפרץ אסגנדרון. העיר מלאה רפש וסרחון, אולי בגלל יבוש הבשר התופס מקום חשוב בעסקי התושבים. ומסחר קיסריה גדול מאד עם קניה, אנגורה וארמניה; אנגורה (כ"ח אלף איש),

היא אנטיר העתיקה, ובה הרבה בנינים, מצבות וקברים עתיקים, וראש מסחרה — צמר ועור-עזים, עזים, כרי חרס וכלי נשק ואריגי צ'ג.

י וילית סיוס.

הויליה הזאת (מדת שטחה 62,000 קילומטר מרבע ויושביה 1,057,000 נפש, י"ז נפש לכל ק"מ) דומה לִטְרַפְּזִיָה שצלעה הצפונית היא הארכה מתארת ע"י הרי הפנטוס והצלע המערבית סמוכה על וילית אדנה. בדרום הויליה מוצאי מולדהטוירוס ובמזרח מגנים עליה הרי ארמניה. גבה הויליה מעל פני הים — 1200 מטר (בחדשבוך המקצוע) וההרים אקרדג ואלדיודג המבתרים את רמת-המישור מנשאים ראשיהם מאלפים עד 2700 מטר. האקלים קיצוני והחרף זועם וארך. הנהרות היותר חשובים שעוברים בוילית סיוס הם: קיזיל-ארמק וישיל-ארמק.

והרבה מעינות מינרליים, קרים ופזורים, נמצאים בויליה ואליהם נוהרים הטוני אדם מכל קצות המדינה. מעינות-רפואה מציגים ישנם בכבקה (בסנג'ק אַפְסִיָה) ואלפי חולים מארצות הקרם באים להתרפא בהם. המשה עשר מעינות מלוחים ומכרה מלח-גביש מספיקים לתושבים מלח די והותר. בבטן האדמה מוצאים אוצרות שיש יקר, פחמי אבן ומינרלים שונים. במכיבות קרה-חיסר נמצא צריף (אָלוֹס) ועל יד טוקד-נהשת, אך אין מנצל אותם. היערות רבים עוד בויליה, ביהוד בהרי הצפון, אך הם הולכים ונכחדים ואין מפריע.

עבודת האדמה פורחת מאד וגותנת לעובדיה: חטה טובה, תפוחים ואגסים משבחים, ענבים, שקדים וטבק. ואלו היו דרכים מתקנות בויליה היתה יכולה להעניק מטובה גם לארצות אחרות. אמנם כבר זכתה הויליה לכביש אך כאלפים מטר המחבר את הערים היותר חשובות עם חוסי הים, אך כביש זה לא די הוא ודרושה עוד מסלת ברזל, כי משלוח הסחורות בעגלות, פרות וגמלים דורש זמן רב והוצאות מרבות, כפולות ומשולשות.

הקיזיל-בשים הם כשליש הישוב המשלימי (דמשלמים נחשבים גם הצ'רקסים). רב הנוצרים שבויליה ארמנים הם. נמצאות גם קהלות יוניות לא מעט. הויליה נחלקת לארבעה סנג'קים: סיוס, קרה-חיסר, טוקד ואַפְסִיָה. הערים היותר חשובות בויליה הן: סיוס, עומדת בנבה 1300 מטר ומעלה על הזרם העליון של הקיזיל-ארמק, עיר מרפשה, מקתרת בתעלות ופלגים. מספר יושביה ט"ג אלף נפש; קרה-חיסר הנקראת בשם שק'י (המזרח) עומדת על

רמת-מישור גבוהה כ'1500 מטר ובה י"ב אלף נפש; מוקד, בנויה כנודה לרגל-גבעה נהררה ובמורדה; כל העיר חבויה בתוך גנים ופרדסים, מספר יושביה—ל' אלפים נפש; אמסיה, מפורסמת בפרותיה המשבחים, בתפוחיה ואנסיה ובגדול המשי. אמסיה היא עיר מולדת הגיאוגרף קטרבו; מספר יושביה כ'30 אלף נפש; זילה או זלא, בה כ'20 אלף נפש; קרזיפון או קרזיון, בה כ'20 אלף נפש; חג'יקאי, בה כ'14 אלף נפש.

יא) וילית ארחפל או ג'זאיר-בחר-ספיד.

וילית ארחפל כוללת את כל האיים העתמנים אשר בים האגאי, חוץ מהאיים: קמותרס הנחשב לוילית ארדינפול, פסוס—לוילית סלוניקי וקמוס שיושבו ככלו שלטון-בית בשנת 1832.

מדת שטחה של וילית ארחפל—לערך 6900 קילומטר מרבע ומספר יושביה—322,000 נפש לאמר מ'ז נפש לכל ק"מ בחשבון המצע. רב התושבים—יונים ומספר התרכים מגיע רק עד שלשים אלף נפש.

עמים רבים ושונים הבנענים, היונים, הפרסיים, הרומאים, הערבים, הונציים, הגנאיים ופרשי רודוס שפכו את ממשלתם על קבוצת האיים האלה עד שנפלה כמאת השיש עשרה בידי התרכים.

כל האיים האלה נשקפים מרחוק כצורי סלעים וכפים הצפים על מים שוממים וזועפים אך שונים הם האיים הגדולים מהקטנים: באיים הגדולים כמו מטלין, חיוס, קוס ורודוס ימצא התיר חורשות עצים, פרדסים ושדות בר ומרעה בהרים ובעמקים. הנחמדים; לא כן באיים הקטנים בכל אשר תביט פה עין האדם לא יהדל כמעט מדבר האבנים והסלעים ורק זעיר זעיר שם מחיה עץ התאנה או היות את השממה.

קלימנוס וסומי הם טפוסי האיים הקטנים. שניהם עורים וכולים מתוך הים כסלעים רמים ותלולים ושניהם רמות-טרישים ואדמתן צחיחה וחרבה אשר לא תזרע ולא תנטע כי אם מעט מועיר ואין כחה יפה להחיות וכלכל ביבולה את יושביה. הפורה באיים הקטנים—קלימנוס—יכול לספק מזון אולי למחצית ישובו במשך שנים-שלושה חדשים בשנה.

אך אם חשך הטבע מיושבי האיים הקטנים, משמני הארץ ממגד תבואות הארץ הענק העניק להם מברכות תהום—גנים וספונים לרב. רק בקלימנוס לבד, שמספר תושביו עולה לשמונה או לעשרת אלפים נפש, מתפרנסים כאלפים איש מציד הספוג, המכנים להם כמליון פרנק בשנה. משחר ילדותם

מתרגלים בני קלימנוס וסומי לדלות צדפים ואבנים מקרקע הים ובגדלם נשכרים הם לבעלי סירות-הצוללים. בתקופת הקיץ לא יראו ולא ימצאו כמעט בחורים צעירים באיים האלה; מפליגים הם בכלי שיט בים התיכון ועסוקים בציד הספוג על חופי אנטוליה הדרומית, סוריה ואפריקה הצפונית, וגם מסחר בני האיים האלה הוא בספוג; בכל מדינות אירופה הגדולות, ברוסיה, בצרפת, בגרמניה ובאנגליה נמצאים סוהרי ספוג מבני קלימנוס וסומי. הסוחרים האלה נודדים לארצות נכר למען הרווח וקבוצין כסף ושנים כפעם בפעם למולדתם, אל בני ביתם. ע"כ רבים מאד, הבלשנים באיים האלה.

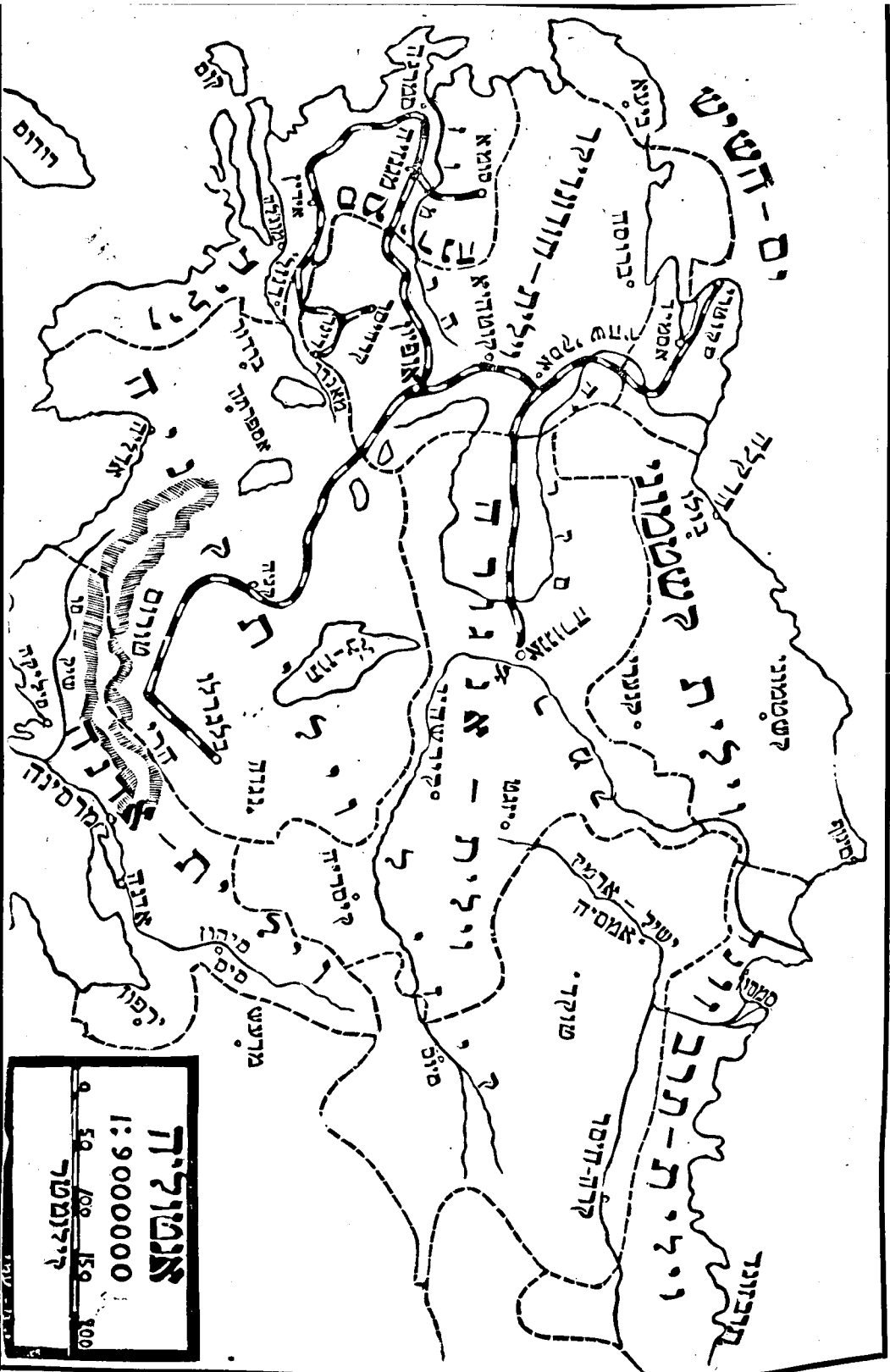
ציד הספוג ומסחרו הניחו חותמם על חיי המשפחה והחברה של יושבי האיים. ציד הספוג נהג רק בקיץ, ע"כ היה החרף לתקופת המנוחה לגברים ולזמן עבודה לנשים. אשת הציד צופיה לא רק הליכות ביתה כי אם מתעסקת גם בכל עבודות השדה; חורשות וזרעות, מלקטות תאנים, מוסקות וכובשות זיתים. וילית ארחפל נחלקת לארבעה סגנקים: למנס, לקסום או מילין (גם מיטילין) היזם ורודוס.

אי למנוס (בטרנית: למני), שטחו 454 ק"מ ומספר יושביו כעשרים ושבעה אלף נפש ומהם כאלפים וחמש מאות תרכים והנשארים יוניים. שני מפרצים מחלקים את האי לשני חצאי-איים. אדמת העמקים שמנה ופוריה. רב התושבים עוסקים בעבודת האדמה ובדיגה, בגדול במעשה הרבש והרוגג במקנה ובאריגת משי. הנמל הראשי הוא קקסרון. לסנגק למנוס שיכים גם אייה-המלעים אקקרוס וטנדוס.

אי לסבוס או מטלין (על שם העיר הראשית מטלני או מדיליא, שטח 1750 ק"מ ותושביו כ-40 אלף נפש. שני מפרצים מכתרים את האי לשלשה חצאי-איים המציגים בגמליהם הטובים. סחר האי הוא כסחר שאר האיים הגדולים שבארחפל; יין, צמקים, תאנים, זיתים, שמן זית, סבון ונלוניס. במטלין נמצאים גם מכרי מלח ומנצלים מהם כשני מיליונים קילו מלח מדי שנה בשנה. עיר הנמלקסטרון או מטלין עומדת על החוף המזרחי ובה כעשרים אלף נפש.

אי חי'ום או קקיז הוא היפה בכל איי ארחפל. בשנות 1822-1881 נחרב מרעידת הארץ אך בעשרות השנים האחרונות שב לתחתיו ולפריחתו הקודמת. שטחו—826 ק"מ ומספר יושביו שהגיע לפני חרבנו ל-130,000 נפש עולה כעת לערך 75,000 נפש; רבם יונים העוסקים במטע הזית, התאנה הגפן וצה"ג. בדרום האי גדלים יערות עצי הלזם מהמין הטוב שקנה לו שם בכל ארצות המזרח. העיר

(* רב הערים הראשיות שבאיים נקראות כשם האי או סתם קקסרון או קקסרון).

אנפול'יק
 1: 9000000
 0 50 100 150 200
 ק"מ (מיל'ים)

מ.מ.מ.מ.מ.

הראשית היא חיוס ובה כארבעה עשר אלף נפש: מסחרה עולה עד שמונה מליון פרנק לשנה. מנמל חיוס מוצאים: גבינה, משי, צמר, פרות מטגנים, דגן, בקר ועורות.

לסנג'ק חיוס שיכים האיים: ג'קרדה, פתמוס, קליקנוס, ג'זירוס ואקסרפליה וקום (בתרכית: אקסנג'ק).

אי קום (שטחו 286 ק"מ ומספר יושביו כעשרת אלפים נפש דבם בעיר קום). הוא בלו רמת-מישור פוריה מאד ורק בדרומו עוברת שלשלת הרים המתנשאים עד 875 מטר. ברמה עוברים חליפות יערות תאנים, פרדסי למונים ותפוחיזהב, כרמי גפן, גנות-דירק ושדמות בר. מבדך הוא האי הזה במעינות מים המשקים ע"י גלגלי אנטלה את הפרדסים והגנות. מקום נשדחים לדרום רוסיה, לאסטריה (אל טרנסט) ולמצרים: ענבים, צמוקים ואבטיחים. עוד מימי קדם קנו להם יינות קום שם טוב בעולם. באי הקטן הזה יש גם מהצבי שיש המצילים ע"י חברה בלגית. העיר הראשית — קום היא קסנג'ק העתיקה, מולדת הפוקרטס אבי הכמי הרפואה.

אי רודוס (אי-השושנים) או קספ'רו, שטחו — 1640 ק"מ ומספר יושביו כשלשים אלף נפש, מהם כעשרים אלף יונים ושאר הישוב-תרכים ויהודים. כל האי מלא הרים המתנשאים עד 1200 מטר ורבים עטופים יערות אדן, אקרים רודוס צח ונעים מאד ואדמתו פוריה עד מאד, יושבי האי מבכרים את הנטיעה על הזריעה: על ההרים נטועים כרמי זית נחמדים ומתונם מתנשא זעיר פה זעיר שם התמר ומישג האגוז, ועל המעינות ופלגי המים רבה הדלקה.

לפנים היה ערך רודוס גדול מאד כמרכז שממנו יצא שלטון הרומאים על ליקיה וקרניה; בשנת 222 לפסה"נ היתה בו רעידת-ארץ אימה מאד ויהרס או מגדל רודוס הגבוה מ'ט מטר אשר התנוסס במבוא הנמל ונחשב בין שבעת פלאי-העולם. משנת 1309 היה רודוס למושב הפרשים היוהנים שהקיפו את כל האי חומה בצורה. בשנת 1522 כבשו התרכים את האי. בשנת 1556 החריבה רעידת הארץ חלק מהעיר העתיקה, את השנקים ואת צנורות המים.

העיר הראשית — רודוס ובה כשמונת אלפים איש רבים תרכים ויהודים. מרודוס נשלחים חול: פחם, ספוג וכלי חרסינה (פ'נס) שונים.

לסנג'ק רודוס שיכים האיים: סומי, טילוס, ש'רק, קרפתוס וק'זוס.

נסיכות קמוס. שטח האי סמוס עולה ל-468 ק"מ ומספר יושביו כחמשה וחמישים אלף נפש, רבים יונים-נוצרים.

רחוביים צד מאד מפריד את סמוס מאנטוליה. בצפון האי מתנשאים הרי קרקיס (1500 מטר) העוברים קדמה וימה. בפנים האי מתרוממים רכסי הרי אקבלוס (1200 מטר) ושלוחותיהם יוצאות ומתפשטות הנגבה. כרמי גפן זית, גזת ופרדסים, חורשות תות ותאנה מטלאים את עמקיהאי ושיחי הדם והרדוף מלנים את הפלגים וטחנותיהם.

בני סמוס הם יוגנים חרוצים ויינותיהם מכניסים להם מדי שנה בשנה כמליון ורבע ושמנם — כמיליון וחצי פר'. רבים מהתושבים עוסקים בגדול ירקות (ביחוד בצלים) ותולעיי־משי. התעשיה באי סמוס כוללת ענפים שונים כמו: עבוד־עורות, רצענות, טיית משי ומעשה סבון וכלי חרס.

מסמוס נשלחים ח'לז: יינות, צמוקים, שמן זית, הרובים, תאנים, תפוחי זהב ובצלים, עורות לא־טעברים, נעלים, יין־שרוף, קנזק וטבק.

בשנת 1832 נתן ליושבי האי שלטון־בית: בית־נכחרים וסנט (בו ארבעה חברים), ומאז היה סמוס לנסיכות שבראשה עומד נסיך נוצרי הנמנה מטעם הממשלה העתמנית, ומושבנו בעיר הראשית נתי, הבנויה על מפרץ עמק ונטלה היא הטוב והמתקן בכל שלשת הנמלים של האי.
סמוס הוא מולדת המילוסוף פיתגורס.

II

תְּרַכְּנָה הָאֵרֶץ פִּי

פרק א'

טבע הארץ

תרכיב האירפאית כוללת בזמן הזה את החלק התיכון של חצי-האי־בלקן. גבולותיה הם: בצפון—בלגריה ורומליה המזרחית, סרביה, אסטריה־אנגריה (מדינת קסניה והרצוגובינה) והר־שחור היא קנט־נרז; במערב—הים האדר־טי; בדרום—ממלכת יוון והים האגאי, ובמזרח—רוחב הדרדנלים, ים השיש, הבספור והים השחור.

המצב
הגיאוגרפי
והגבולים

מדת שטחה של תרכיב האירפאית—כמאה ושבעים אלף קילומטר מרָבַע. תרכיב האירפאית היא ארץ רמה מקמטת מאד, מלאה סב־הרים רמים וגשאים, מרכסים ומש־לבים, מבָתרים, בודדים ופזורים. ובחיק ההרים ובין בתריהם—פרצים ובקיעים, ערוצים ותהומות, עמקים וגיאיות, מישורים ואגמים.

מראה
פני הארץ

מראה פני תרכיב ומבנה אדמתה מעידים, כי על חבל הארץ הזה עברו הליפות ותמורות נמרצות, כי בראשית ימי היצירה התפלצה ותזרעוע הארץ מפ־עלת האש העצורה בבטן האדמה ותבקע במקומות רבים ובקיעים ופרצים עמקים נעשו בה, שרָבם גמלאו מים ויהיו לאגמים וליאורים. ברבות הימים נצמתו המים ויחרבו האגמים והיאורים ויהפכו לבקעות, לעמקים ולגיאיות דשנים ופורים. רכסי ההרים הממלאים את תרכיב האירפאית לארכה ולרחבה משתלשים ועוברים ממערב למזרח ומצפון לדרום ונחלקים לשתי קבוצות גדולות: מערבית ומזרחית. שתי הקבוצות האלה מסתעפות ועוברות בשלש המדינות ההיסתוריות: בא־ל־ב־ניה (במערב), במ־ק־ו־ניה (במרכז) וב־ת־ר־ניה (וגם בק־ב־ניה העתיקה ובא־פ־יר, לאמר—בכל המדינות הנחשבות כעת לתרכיב האירפאית. הגבול המבדיל בין שתי־קבוצות ההרים הוא נהר יו־ר־ר.

הרי
הארץ

(* את ח־ק־ה ומוקדונית מסמנים בשם רומליה.

הרי
המערב

לקבוצת הרי המערב יחשבו רכסי ההרים הגבוהים עד 2310 מטר והצירים (ממאה עד מאה וחמישים קילומטר) המסתעפים בקרן צפונית-מערבית מירכתי הררי-האלף הדיקרים ועוברים בשמות שונים על פני סרביה העתיקה ואלבניה. נגבה-מזרחה, מקצתם עוברים מקבילים זה אל זה ואל חוף הים ומקצתם עומדים כבריחים. ההרים האלה הבנויים אבני גיר ושיד נקראים בשם הרי-אלבניה או הרי-איליריה. הנהדר בראשיהם הוא הטומור המתנשא בין יאורי אלבניה עד 2418 מטר. אימים ונוראים הם הרי אלבניה בתארם ובמראהם. דומים הם לסבקה של צוקים וסלעי מגור חשופים ושוממים מבתרים ע"י ערוצים וניאיות אין מספר, צרים ועמקים, שבהם מקורים פלגים ואגמי מים ונחלים ונהרים מתפתלים ביניהם. כל חבל ההרים האלה עוד לא נחקר היטב וידוע הוא לא יותר מערבות אפריקה. במקומות רבים עוד לא דרכה רגל פיר. כי קשה ומסכן הוא המעבר מגי אל גי, בין הערוצים והתהומות ובין תושבי הארץ הפראים למחצה.

נגבה מזרחה להרי סרביה העתיקה ואלבניה הצפונית, מעבר לנהר דרין הלבן, מתנשאת שלשלת ההר הידוע בשם שר-דג' המבדיל את בקעת מטוזה מבקעת טטובה. שלשלת זו מרכבת מאבני גנים, שחם וצפחה והיא עוברת ממערבית-דרומית-מערבית אל מזרחית-צפונית-מזרחית. לא רב הוא ארך שלשלת ההר, כי גם למאה קילומטר לא יגיע, אך יפה ונהדרה היא שלשלת זו בדרך השתלשלותה עד שהיא מתרוממת בהר לָפְטֶבֶן או לָפְטֶבֶן בשיא חסנו מגיע עד 2700 מטר.

השר-דג הוא אוצר מים עצום וממנו יוצאים מקורי הנהרים הנופלים אל הים האגאי (נהר נֶרְדֶר) והאדריטי ועוד נחלים אחרים הנופלים אל נהר דרין.

ושלוחות יוצאות משר-דג ויורדות ומסתעפות אל בין עמק ורדר העליון ועמק דרין השחור, ונגבה ליאורי אלבניה מתלכדת שלשלת שר-דג ומשתלבת בהרי-היננים הלא הם הרי הפנדוס (הרי המים על שם המעינות הרבים הנובעים מהם) ע"י שלשלת הגרמוס (2574 מטר). ופנדוס הוא העובר כמעט במרחק אחד שוה מן החוף הימני והשמאלי, הרחק כמאה קילומטר מזה ומזה.

להרי המערב יחשבו גם הרי מקדוניה המערבית המשתרעת בין דרין השחור ובין נהר ורדר, משר-דג' נגבה עד וסמריצה. ההרים האלה בנויים אבני צפחה טגבשת ונחשבים למעבר אל הרי רודף. בתוך הרי מקדוניה המערבית ובין הרי אלבניה סגורים יאורות עמקים, כמו אֶתְרִידָה, פֶּרְזֶבֶה וְגִינְדָה הרבה

מן היערות אשר כסו לפנים את כל ההרים האלה כמעט תמו נכרתו לארך כל גבולם המערבי.

הרי לקבוצת הרי המזרח נחשבים הרי רודוף ופספס או דָּספּוּטו, העוברים דרומה ומערבה לבלקן ומבדילים את תְּרַקְיָה ממקדוניה. ההרים האלה המזרח בנוים אבני צפחה מגבשת, שחם וטרחית ומתנשאים מאלף עד ארף וחמש מאות מטר. הרי רודוף יוצאים ומסתעפים מהררהסלע הענק קילרדג המתנשא במוסא-אָלָא עד 2930 מטר. והם עוברים וממלאים את כל דרום חצי אי-בלקן, מנגב לסרביה עד הים האגאי, את כל השטח שבין נהר מסטה ועמק מריצה. סעיפי רודוף עוברים פעם מפזורים וכודדים ופעם משלבים ומחברים, יורדים ועולים, ויש שהם סובבים כאזור ומקיפים עמקים וגיאיות.

ראשי הרודוף, שני סלעיו וצוקיו מקסים ערפלי עננים וכתפיו וצלעותיו עשופות יעים רעננים ועבתים ומעלפות שדות מרעה. והעמקים והערבות אשר בין ההרים מדשנים ופורים ומצמיחים בר וחציר למרעה.

בהרי רודוף מתלכדות שלוחות הרי מקדוניה המזרחית המשתרעת בין הרודוף ובין הורדה. הרי מקדוניה בנויים אבני צפחה עֲתִיקָה.

מְרִילֹדֶג' מסתעפים ומתפצלים הנגבה הרי פְּרִיסֶדֶג' הגבוהים עד 2681 מטר ועוברים מקבילים אל הרי רודוף. שלוחותיהם מכסות את כל השטח אשר בין השטרומה והמסטה (קרהיסו) ועוברות מפצלות אל ים השיש.

להרי המזרח יתְּשִׁבוּ הרי תְּרַקְיָה העוברים ממזרח לארך הים השחור מהרי אֶסְטֶרנֶג'ה המתנשאים עד 1035 מטר וגם פְּקִירֶדֶג' (900 מטר) העובר על פני חוף ים השיש.

הרי איסטרטג'ה, פְּקִירֶדֶג' ודספוטו סוגרים את הברכה התחתונה של מריצה, שבה מתאחדים הנהרים: מריצה, טַנְג'ה וארקנה. ארץ הברכה רכה ערבה צמאה ואדמת טרשים, אבל עמקי הנהרים מוצפים הם ומדשנים ופורים עד מאד.

עמקי מקדוניה ובקעותיה אלה הם המפריצים והיאורים הקדמונים, העמקים אשר נצמתו מימיהם ויסתמו. בלם מקפים ומעטרים הרים וגבעות ונבדלים הם זה מזה ואין כל דרך ומעבר ביניהם בלתי אם דרך ניקי סלעים וערוצי נחלים.

הגדולים והחשובים בעמקים הם: עמקי מריצה, פְּרִיס, דְּרָמָה, ונרדר—במזרח ועמקי מונסטיר וטטובה או פֶּלְקֶנְדֶּלֶן—במערב.

הנחלים העוברים בעמקים האלה עולים לפעמים על כל גדותיהם ושוטפים ומציפים את כל השפלות והגיאיות אשר מסביב, ולכן נמצאים במקומות שונים

אנמים ובצאות המתאדים ומרעילים באדיהם את האוויר ומולידים את הקדחת והמלריה. מסכה זו דל ומצער הוא הישוב בעמקי מקדוניה הפורים עד להפליא ודחוק וצפוף הוא בערים אשר במסבי העמקים.

מאשר נחל בוֹיָא המבדיל בין אלבניה ובין תְּרֶשְׁחור עד לראש חופי הארץ לְנֶגְטָא נמוך הוא החוף האדרֶטִי ומלא אנמים ובצאות ומפרצים. כפים וראשים צרים וקטנים מפרידים בין המפרצים. העמוק במפרצים הוא מפרץ נְלוֹנָה או אֶלוֹנָה ועליו סוככים וגוננים אי סָנֶזו וחצייהאי של ראש לנגטא. מן הראש הזה עד למפרץ אֶרְטָה, המבדיל את אֶפִיר התרכית מארץ יוֹן, גבוה הוא החוף ומפרץ ולכל ארכו משתרעים הרייסלעים הנקראים בשם אֶקְרוֹסְרוֹנָה.

ככל ארץ החוף האדרֶטִי עוברים העמקים בארך ההרים, מדרום למזרח. חסרון עמקים בלחב ההרים מכביד את המעבר בארץ.

הים האגאי גובל את החופים הדרומיים המישנים מאד. במערבם, בין היבשה וחצייהאי בעל שלש האצבעות הנקרא בשם חֶלְקִידָה (חֶלְקִידִיקָה), נמצא מפרץ עמק ובטוח הלא הוא מפרץ סְלוֹנִיקִי.

חצייהאי חֶלְקִידָה (חֶלְקִידִיקָה) הסגור בין מפרץ סלוניקי ובין מפרץ נְדִינָה או אֶרְפִני הוא כמעט כָּלוּ נפרד ממקדוניה ע"י בקעה שבה משתרעים שני היאורות הארכים: אֶיֶזִישֵׁל וְבִזִיק. כל חצי האי מכסה הרים הגבוהים עד אלף מטר. חצייהאי חֶלְקִידָה שולח דרומה אל תוך הים שלש לשונות תְּרֶרִיֹות: קְסֶנְדֶרָה, לְנֶזו או לנגוס ואתוס.

ממפרץ אֶרְפִני עד רחוב הדרדנלים גבוה החוף ומלא סלעים, מלבד הבצאות שעל תוצאות הנהרים. — מפרץ קוֹבְלָה חוזר לתוך החלק היותר שומם ודל בתרכיה האירפאית ומפרץ סָדוֹס מתפרץ עמק לתוך היבשה בין תְּרֶקֶנָה ובין חצי האי גֶלְפֹולִי.

שני האיים תָסוֹס וְסֶמוֹתֶרֶקֶה מכסים הרים גבוהים עד אלף מטר ונמישנים הם מהרי החוף, ומצולות יים עמקות מאד מפרידות בין שני האיים לְמֶנֶס וְאֶמְבְרוֹס השיכים לפי טבעם לחצייהאי גֶלְפֹולִי.

קו החוף המערבי עובר מצפון לדרום על פני הים השחור, נוטה בחפזון מזרחה ויוצר חצייהאי, שעליו מתנשאת העיר קנסטנטינופול. חצייהאי הזה מתקרב אל חוף אסיה וביניהם מפריד רק רחוב צר הוא רחוב קנסטנטינופול או בספור, שרחברשני קילומטרים וארכו כשלישים קילומטר בחשבון המצטע. העיר קנסטנטינופול ופרברה האסי סקוֹטְרִי עומדים בדרום הבספור, במקום שהוא

פתוח אל יס־השישׁ, הנקרא על שם האי, שחוצבים בו שיש מצָן בטיבו. רחב ים השיש מצפון לדרום עולה לערך לחמשה ושבעים קילומטר, וארכו— ממערב למזרח גדול כמעט פי שלוש מרחבו. בקצהו המערבי שבים ומתקרבים חופי אירופה ואסיה ונפרדים גם הם רק ברחוב. צר הוא הֶלְסְפֶּנְט או רחוב הדרדנלים (על שם שש המצודות הבנויים על שני חופיו). רחב הרחוב הזה שונה מאד—שלשה וארבעה קילומטרים, ובמקומות היותר צרים רחבו הוא כאלף ויש מאות מטר. נטיית הרחוב היא מקרן צפונית-מזרחית אל קרן דרומית-מערבית. חופו הצפוני הוא חצי-האי גֶלְפֹּלִי.

בשני רחובות-הים, בבספור ובדרדנלים, עובר זרם עליון עני במלח מן הים השחור אל הים התיכון (אל הים האגאי) וזרם תחתון עשיר במלח עובר מהים התיכון (מהים האגאי) אל הים השחור. בבספור העמק רק כחמשים מטר ועוד פחות בקצהו הדרומי עולה מהירות זרמו העליון מארבעה עד ששה קילומטרים בשעה וימי הזרם הזה מכילים 1,85% מלח. במקומות אחרים מגיעה מהירות הזרם עד 8,3 קילומטר וימיו מִזְנָקִים ומתפרצים אל החוף בכח אדיר המסכן לסירות-המפרשים. הזרם העליון של ים השיש מכיל 2,4% מלח. מפה עובר הזרם העליון דרך ההלספונט, העמק מחמשים עד תשעים מטר, במהירות מִצְעֵת בין 2,8 עד 8,3 קילומטר בשעה. הזרם התחתון של שני רחובות הים מכיל כמעט 3% מלח. הגבול אשר בין הזרם העליון והתחתון הוא בבספור בעמק י־חִמ' מטר ובהלספונט—בעמק י־ט' מטר.

מלבד אי-השיש עולים מנכבי ים השיש בקרבת חוף סקוטרי שבעה האיים איי הַפְּרֶנְצִים (רִמְזֶנוֹס) ששטח כלם — כמאה ושמונים ק"מ ומספר תושביהם כשלשת אלפים נפש. האיים האלה פוריים ויפים מאד ואקלימם זך ומבריא, ושועי קשטא ועשיריה באים אליהם לבלות בנעימים את תקופת הקיץ. בכל תרכיה האירפאית אין גם נהר עצום אחד הטוב למהלך האניות.

החשובים בנהרות אלבניה הנופלים אל הים האדריטי הם: והנחלים בִּזָּנָא היוצא מיאור סקוטרי והוא הגבול בין תרכיה ובין הרשחור. הדרין הנפרד לשני ראשים: הדרין הלבן היותר מהיר אלבניה הצפונית ועובר בעמק מִטְיֶה, הדרין השחור היוצא מיאור אֶתְרִיָה, נוטה צפונה ומפלס לו דרך בין נקרות-סלעים עמקות עד אלף מטר ומתחבר עם אחיו הדרין הלבן בעמק סקוטרי. הדרין המאחד בוקע לו דרך בין ההרים, מתפרד לשתי זרועות בעמק סקוטרי—האחת נופלת אל בוינא והשניה פונה דרומה מערבה.

(* שמו היווני Propontis לאסור מכוא הפנטוס או הים השחור.

ועוברת על פני הבצות ונופלת הימה; נהר שקמבין (מכריל את הרי אלבניה הדרומית מהצפונית) וקמני (המתהווה משני הנחלים אוצום ודבול) ויאוזא.

ואל הים האגאי נופלים: נהר מריצה הוא הברוס העתיק הגדול בכך נהרות תרכיה האירופית. הוא יוצא מהמורד הדרומי של הרילודג, עובר מקביל אל הכלקן, נוטה נגבה-מזרחה ובולע על יד אדרניפול שני נחלים גדולים — ארדה ומנגה. בורמו העליון נופל אליו נחל שלישי, ארקנה. נהר מריצה עובר בכל אפיקיו בין סלעים ושרטוני חול, יוצר בצאות גדולות על חופיו ונופל דרך אגם הבצה אנוס אל הים. מורד המריצה נגבה לאדרניפול קטן ורפה כליכך עד שמימו נעצרים מלכת.

נהר שטרומה הוא קשרסון העתיק יוצא מהמזרח, מצפון לרילודג, ועובר נגבה מזרחה להשקות את עמק סרס ויוצר שם את אגם-הבצה קחינו ויורד הימה דרך מפרץ ארפני.

נהר מסקה או קרה-סו יוצא מפססטידג' מקצה מקדוניה המזרחית ועובר גם הוא נגבה מזרחה ויוצר על תוצאותיו הימה דלתא-בצה מול האי תסוס.

נהר נרדר (אקסוס העתיק) מקורו בשרדג' ועובר במרכז מקדוניה כמעט מקביל אל השטרומה, מצפון לדרום, משדה קוסובו עד מפרץ סלוניקי. עמק הנרדר הוא, לב' מקדוניה.

לנהר ורדר נופל הצ'רנא היוצר בצות גדולות במישור מונסתיר.

היאורים רבים בתרכיה האירופית מהם יאורי עמקים וערכות היאורים ויאורי הרים.

יאורי העמקים סמוכים לחופי הים או לחופי הנהרים. רבם בצות מקסות קני סוף ושאר צמחי-בצה. בקיץ מתיבשות הבצות למחצה והן קן-קדחת ומלריה. היאורים האלה שיבות בצות ג'לאצ'ל ואנוס, בורדצ'ל (מזרחה למסטה), טחנו על תוצאות השטרומה, בזיק ואנישיל (בצפון חלקידיקה) ונגינה אשר בעמק הנרדר.

יאורי ההרים נזונים מהמעיינות והנחלים ומימיהם זכים, צלולים ושקופים. החיובים ביאורים האלה הם: פרוקה, אחרידה (בתרכית: אקרי, מדת שטחו 269 ק"מ, ארכו—28 ורחבו 8—12 קילומטר ועמקו 285 מטר), מליק ודקנובו—באלבניה; קסטוריה, אקסרובו ודרן—במקדוניה ונגינה—באפיר.

היאור הגדול סקופרי—רק חלקו הדרומי שיך לתרכיה. במרכזו הוא עמק מאד (מ'ד מטרים) והדגה רבה בו מאד.

האקלים אקלימה של תרכיה האירפאית הוא בכלל מְזוּג ומבריא, אך משתנה הוא לפי גבה הארץ, קרבתה ורחוקה מן הים. הקר שורר לא רק בארץ ההרים העטופים שלג רב ימות השנה כי אם גם בעמקי סרביה העתיקה. ולא עוד אלא שבעמקים האלה גם חם הקיץ אינו מצטנן, כי ההרים הסוגרים עליהם חוסמים את הדרך בפני הרוחות המנשבות מן הים. בכלל שולט בסרביה העתיקה אקלימה של אירפה התיכונה: בסיון ובתמוז עולה החם עד 23° ובחרף רב השלג ועז הקר (עפ"ר מגיע הקר בשבט עד 2° —).

האקלים במחוז קנסטנטינפול ובתְּרַקְיָה המזרחית הוא רב השנויים והחליפות: פתוחות הן הנפות האלה לרוחות הבאות מרוסיה. בקנסטנטינפול יש אשר בחדש שבט יעלה הקר עד $4,8^\circ$, ויש אשר תנשבנה בבירת תרכיה רוחות צפוניות קרות מהים השחור דרך רחובות הים גם בקיץ גם בחרף.

נוח ונעים הוא האקלים בארץ החוף המערבי ובעמקי אלבניה (אֶפֶיר) ומקדוניה, כי ההרים הגבהים מננים על הנפות האלה מהרוחות הקרות המנשבות מצפון וממזרח (הים השחור). גם החרף נוח הוא בנפות האלה תחת השפעת הים האדריאטי. בקיץ מצננות רוחות הים את החם. בכלל דומה הוא אקלימו של החוף המערבי לאקלימה של איטליה התיכונה. חם הקיץ עולה ל 24° — 25° ובשבט יורד הוא עד 10 — 6 מעלות.

ונפת תְּרַקְיָה אשר בין קנסטנטינפול ובין אדרִינֶפּוֹל מְקַפֵּת הרים וגבעות, ולכן רבה ישחונה היא וחמה מאד וטבע אדמתה כטבע ערבה.

כמו בכל הארצות השוכנות לחוף הים התיכון יורדים הגשמים גם בתרכיה האירפאית רק בחרף. בנוגע לכמות הגשמים רב מאד הנגוד בין מערב הארץ ומזרחה: במערב יורדים הגשמים בשפע רב; ובעוד אשר בקנסטנטינפול עולה כמות הגשמים ל 720 מילימטר מעקב עולה כמות הגשמים אשר בדוֹרְצוֹ (באלבניה) העומדת ברחב אחד עם קנסטנטינפול ל 1100 מילימטר מעקב. מעטים מאד הגשמים במקדוניה—פחות מחמש מאות מילימטר מעקב!

ברב העמקים אין האקלים מבריא בגלל האגמים המעפשים והבצאות הרבות שעל חופי הים והנהרים.

פרק ב'

המחיה והכלכלה בתרכיה האירפית.

תרכיה האירפאית רבה טובה לעבודת-האדמה ולגדול בקר וצאן. עבודת האדמה מורדות ההרים, העמקים וביחוד המישורים המוצפים (האלוביים) פורים ושמנים מאד ואדמתם מכשרה לתת יכול רב לאכרים ומרעה ותבואותיה טוב לרועים. אך לאסון הארץ אין הואג לשכללוד העבודה הנהוגה לפי שמה קדומה ופשוטה מאד. מעצור רב בהתפתחותה של התקלות הוא גם חסרון דרכים מתקנות. אך למרות העוובה הרבה בעבודת האדמה (רק עשיריתה נעבדה!) נותנת הארץ יכול טוב המספק את צרכי הישוב. כמעט בכל הויליות נותנת האדמה: חטה, קנים, שעורה שפון, שבלת-שועל וארו, קנבוס ופשתה, צמר גפן, כל מיני קטניות וירקות, כל מיני פרי עץ, כמו אנסים, תפוחים, אגוזים, וביחוד שזיפים (פגעים), ערמונים, שקדים ותאנים. והגפן נותנת ענבי-הלולים ויינות חריפים מאד. מהענבים עושים צמוקים משכחים הנשלחים חו"ל בשם, צמוקי אומיר'.

ביחוד טובה ופוריה אדמת אלבניה ואפיר, וריה ונקסטה (במקדוניה), רודקסו, וגלפוליה—הזית פורח לרב בדרום הארץ ובאלבניה ואפיר ועושים ממנו גם שמן. מטעי הטבק רבים בסנג'ק אדרניפול ובוילית מקדוניה, במסבי דרמה, קוקלה, סרס, גניג'ה וודנה. במקומות רבים עוסקים התושבים בגדול התות וזנים בעליו את תולעי המשי. יערות-תות גדולים נמצאים בכפרים של ארטה, מטוזה, קפרולו, ונקסטה, אדרניפול ובחצי אי גלפוליה.

מטעי צמרהגפן רבים בעמקי ונקסטה, סרס, קוקלה, קוקלה ובשפלת מריצה, וביחוד בחצי-אי גלפוליה ובמסבי סלוניקי.

מורע הארו ומטע הזית מצויים בחופי אלבניה. בעמק טנג'ה ובתרקנה בכלל משתרעים שדמות-דרדים, שמיץ פרחיהם מוקק באדרניפול ונמכר במחיר יקר מאד. יערות רבים נשארו עוד לפליטה על כתפות ההרים ומדת שטחם היערות עולה רק בתרקנה ובמקדוניה בערך לשני מיליונים הקטר. ובאלבניה

עוד יותר רב שטח היערות: לב עצי היער אלונים הם, מרכבים הם גם הפנדקים. אך אין הואג לקיום העצים ואין מנצל אותם לטובת התושבים. רק מאלבניה נשלחים נסרים וקרשים לטרנסט, ומאפיר נשלחים חו"ל הרבה בלוטים (ולונים). בעולם הצומח שבתרכיה האירפאית מערבים הצמחים בני חוף הים התיכון ובני אירפה התיכונה. הראשונים התנחלו רק ברצועה הצרה של החוף המערבי, בחלקיריקה ובכל החוף הדרומי של הבספור. בשאר חלקי הארץ נושאים עליהם

הצמחים אפיה של הצמחיה המיוחדת לאירופה התיכונה. בין האלנות נמצאים רק מעטים מילידי הארץ. עצי המחט מיוחדים כמעט רק לנפות ההרים.

גדול בהמות הבית בהרי אלבניה ואפיר, ברמות המישור של סרביה העתיקה, בהרי רודוף וברכסי הרי אסטֶרְנֶנְה רבים האֶפְרִים וכרי הרשא. ופה נודדים הרועים האלבנים והקוצרֶנְלִים בעררי צאנם, בכבשיהם ועזיהם. אך בכלל אין גדול הצאן מפתח די־צרכו. השור והתאו, הסוס, החמור והפרד משמשים לרכיבה ולמשא גם בתרכיה האירפאית החסרה גם היא דרכים מתקנות.

העולם החי שבתרכיה האירפאית מגון מאד אך עוד לא נחקר היטב. חית הארץ בין חיות־הבר נמצא את חלב, הלכס (Luchs), חזיר־הבר, הזאב והאי, את האיל והצבי. ובין העופות רבה החסידה מאד.

הדגה רבה מאד בנחלים ובנהרים וביאורים. ובחופי אלבניה וביחוד בחוף ציד הדגים הבספור מביאה הדוגה שכר טוב לכל העוסקים בה.

המחצבים מעטים מאד או כמעט נעדרים בתרכיה האירפאית. אמנם לפני שנים מספר נגלו שכבות פחמי־אבן לרגרי קֶה־דֶג' (אצל קומֶנְבֶה)

ושֶר־דֶג' (כטסבי קֶלְקֶדֶלֶן), אך יד אדם עוד לא חלה באוצרות האלה עד היום. רב ענפי התעשייה שפרחו לפניו בארץ הולכים ונוכלים ואינם התעשייה יכולים לעמד בפני ההתחרות עם תוצאות החרשת האירפאית, אך עוד והמסחר נשאר בפריתתם: מלאכת הצריפה ומעשה כלי כסף וזהב מקשמים—

באֶקְקוֹב ופריֶצְרֶן; חרשת כלי נשק— באֶקְקוֹב, פֶרְשֶׁטִינֶא ופריֶצְרֶן, מעשה כלי נחשת— בקֶרְטוֹבו ובשאר ערי מקדוניה; מעשה אֶכְפִים וכלי רתימה— בפריֶצְרֶן, דְבֶרֶה, סקוֹטְרִי וְגִיֶנְה, רִקִיֶמֶ במשי ובד— בסלוניקי, קֶפְרוֹלוֹ וְסֶרֶס, ומלאכת המויה והאריגה— במקומות שונים, ביחוד רבה אריגת השטיחים. כמו כן רבים במדינות תרכיה האירפאית בתי־חרשת למעשה סבון, רעפים ולבנים.

בתי חרשת העובדים במכונות קיטור מעטים מאד בארץ. ישנן טחנות־קיטור בקנסטנינופול וסלוניקי, בתי טווית בד בסלוניקי ובתי אריגת משי באדרינופול העובדות בכח הקטור.

עפ"ד נשלחים חו"ל: פקעות־משי, צמר, צ"ג, דגן, צמקים, תאנים, יין, שמן־זית, דחן, אָפְיוֹס, טבק, שמן־זרד ושטיחים, ונכנסים לארץ: אריגי צמר ובד מתכות וכך מיני מלכת—קמה, סבר וקהה וכו'.

בשנת 1905 הגיע המסחר המוצא מתרכיה האירפאית ל 343,5 והמוכא 652,45 מיליון פר.

הבור הדרכים מעצור עצום להתפתחות התעשייה והמסחר הוא חסרון דרכים ומסלות הברזל מתקנות בארץ.

הדרכים המתקנות והכבישים מעטים מאד בכל מדינות תרכיה האירופאית ובהרי רודוף אין כל דרך ומעבר עד היום.

מדת מסלות הברזל בתרכיה האירופאית עולה לאלפים קילומטר: שלש מסרות ברזל יוצאות מסלוניקי: האחת עוברת אל מונסטיר דרך גרנה ונדנה, השנית מתחברת עם רשת מסלות הברזל האירופאית בסרביה; מסלה זו עוברת דרך קפרולו ואסקוב וממנה יוצא סניף למטרופוליטה; המסלה השלישית עוברת לקנסטנטינופול על פני הערים: דגרו, פרוס, הרטה, גמרנינה ודימוטיקה וממנה יוצא סניף אל נדהאגטש, ומפה נמשכת המסלה אל קיליברגו ומתחברת עם המסלה היונאית. והמסלה היותר חשובה היא המחברת את בירת תרכיה עם רשת מסלות הברזל האירופאית. היא הולכת מקנסטנטינופול לאדרנפול ונמשכת לפילפפול, לסופיה, לבלגרד ומגיעה עד בודאפשט.

המרכזים היותר חשובים של מסחר הים הם נמלי קנסטנטינופול הנמלים וסלוניקי. שאר הנמלים הם: בים האדרטי — סרניאובגרידי מרוואה ודורצו (באלבניה), בים האגאי — ארסני, נדהאגטש ואנוס; בים השיש — גלפולי וורקטמו, ובים השחור — מדינה.

בשנת 1905 עלה צי המסחר התרכי ל-983 אניות בעלות 241,472 טון-משא.

פרק ג.

דברי ימי תרכיה האירופאית וקורות היהודים בארץ הזאת.

(סקירה קצרה)

א) שתי סגלות העניק הטבע את חצי האי הבלקן: מישורי חוף פורים, גדולים וקטנים, והרים רמים ונישאים. ושתי הסגלות האלה משכו אליהם עוד מימי קדם את בני האדם להאחו בארץ הזאת. מלטולי העמים והמרחמות התכופות למדו את המתנהלים בארץ לתת את היתרון להרים על המישורים והעמקים: בהרים יכלו למצא להם מעוז ומבטח מפחד אויב וגם להגן על הפישתם ועמידתם ברשות עצמם. ולא עוד אלא שידעו השבטים והעמים הרועים, כי בקיץ ימצא המרעה לצאן ולבקר יותר מאשר בערבות ובעמקים, ששם מלהטת ואוכלת השמש כל הציר שדה, וכי בחרף בעת שהישלג יורד בהרים יכולים הרועים לרדת אל המישורים והעמקים הגשומים ועטופים ירק דשא. וזהו פשר החיון, שהישוב בהרים צפוף כערך לישוב אשר במישורים ובעמקים של חצי האי הבלקן.

בראשית דברי ימי העמים נאחזו בנפות השיכות כעת לתרכיה האירפאית שבטים וגויים פראים וחצי־פראים מבני הגזע האריי, שיצאו ובאו מארצות אסיה. מערב־רב זה יצאו הפלסגים (אולי הם האילירים) אבות־אבותיהם של האלבנים והיונים. הפלסגים קבלו יסודות השכלתם, אמונתם והכמתם, ממצרים ומכנען ויתפתחו ויתקדמו במסחר ויכוננו מושבם בגבולות מקדוניה ותרקיה. ובימים אשר פרחת השכלת יון נשאר התושבים בפנים חצי־האי שקועים בבערותם עד מלך פליף ובנו אלכסנדר מוקדון. לגיונות אלכסנדר הגדול תלמידו של אריסטו הפליאו את העולם בגבורתם. ממלכות פרס ומצרים וכך קדמת אסיה נכבשו לפניהם וימלך אלכסנדר מגדות הים האגאי עד יס־אורל ועד קצה מפרץ פרס.

ארץ הררית כחצי האי הבלקן לא היתה מסגלת ליצירת ממלכה אחת שלמה שתחבר ותאחד תחת דגלה ושרכיטה את כל יושבי הבלקן. גם ממלכת מוקדון העצומה והאדירה לא האריכה ימים. ואחרי מות אלכסנדר התפוררה ותחלק בין שרי צבאו, ומקץ מאה ושמונים שנה נפלה מקדוניה בידי הרומאים וישפכו את ממשלתם על כל חצי האי (בשנת 146 לתאריך הרגיל).

יותר מאלף שנה (משנת 395 עד שנת 1453) עמדה ממלכת ביצנץ בחצי האי הבלקן ותלחם כפעם בפעם במחנות הברברים: ההונים, הגותים, הבלגרים הסרבים והנורגים, אשר עברו כשטף בארץ. מאות אלפים, ברברים התישבו בתרקיה; נדחי השבטים התרקיים בקשו להם מפלט בהרים מפני גודדי הסלבים, שחדרו אל חצי האי מהמאה השלישית. אחריהם התפרצו כמאה החמישית הבלגרים, עם פרישים מהעמים הפינים־התת־ים שישבו על הנלגא.

גם את האילירים לחצו עמי הסלבים, הסרבים, ויבריוחום אל ההרים, ושרידיהם, האלבנים או הארנאוסים, נשאר שם עד היום—העריצות, החמס וגזל־המשפט והשחתת המדות ומלחמות האזרחים הביאו הקב בנוף ביצנץ ויקרבו את קצה. בימי מסע־הצלב הרביעי נפלה קנסטנטינופול בידי הצלבנים הצרפתים והנצייים שכוננו את ממלכתם הלטינית על גדות הבספור, אבל גם לממלכת הצלבניים לא היתה תקומה וחיש מהרה (1204—1261) נפכה בידי היונים.

כמאה היג התפשטו ויתבצרו הבלגרים והסרבים. באמצע המאה הי"ד הגיעו התרכים־העתמנים אל הקלספונט. בשנת (1357) הצליחו לעבר את רחוב־ים זה ביד רמה. בשנת 1430 נפלה סלוניקי בידיהם, ובשנת 1453, ביום כ"ט לירח מאי—קנסטנטינופול הבריה *.

(* עיין במבוא הספר.

ב) ראשית הישוב העברי בערים הגדולות אשר בחצי אי הבלקן חלה בזמן רב לפני חרבן הבית השני. הישוב הזה נתפשט ונתרבה בימי החרבן בפליטי יהודה ושבויה הפדויים. ואז נוספו ונוסדו קהלות יהודים חדשות במדינות מקדוניה, איליריה ובארץ יון ואייה. עד חלוקת רומא היה גורל היהודים בחצי האי כגורל יתר אחיהם בכל רחבי ממלכת רומא וישלמו גם הם את מס הגלגלת, מס היהודים—שני דרכמים לאיש בשנה.

בימי קנסטנטיין הגדול ישבו בביצינץ יהודים רבים ויהיו להם בתי כנסיות הרבה והקיסר הרשה אותם להתפלל בהם רק בתנאי כי ישלמו מס ידועה לשנה, אבל אסר עליהם להקים בתי כנסיות חדשים. קנסטנטיין הטיל על היהודים, חוץ מתלמידי החכמים, הרבה מסים וארנוניות אבל הגביל את זכויותיהם. כך, למשל, לא היתה הרשות ליהודי לקחת לו עבד נוצרי ועדותו היתה פסולה בבית המשפט. תיאודוס השני (450—408) בספרו, ספר חקי תיאודוס' חשב את היהודים, לעדה שפלה ובזויה, משחתת המדות, מחללת כל קדש וראויה להיות לדראון עולם. יקסנן הראשון (465—527) אסר על היהודים לחג את חג המצות לפני חג הפסחא של הנוצרים וגם גזר שישתמשו היהודים בבתי כנסיותיהם דוקא בתרגום התורה ביונית ולטינית.

היהודים שבקנסטנטינפול ישבו אז ברבע מיחד, אשר עליו עומד כיום המסגד הנקרא בשם 'יינו ג'מע' או מסגד השלטן ז'רידה' (אם השלטן) כיום נקרא הרחוב הזה בשם, בלקו בור'. לא החוק משם על יד הגישר המחבר את סטמבול עם ג'לקה היה, בימי כבוש העתמנים את העיר, שער פונה אל קרן הזהב' שהיה נקרא בפי היונים בשם 'יהודי קפוס' או, שער היהודים'. במקום הנקרא כיום בשם, הגרי קפו' היה בית הקברות ליהודים, ששרידי מצבותיו נמצאים גם היום.

בשנת 1176 מצא ר' בנימין מטודילה בקנסטנטינפול כאלפים יהודים וכחמש מאות קראים. בין היהודים הרבנים היו אנשים מפרסמים בתורה ובחכמה במסחר ובחרשת המעשה. הנוצרים—מעיד ר' בנימין—שונאים את היהודים תכלית שנאה ורודפים אותם, אך היהודים נושאים בדומיה את גורלם ומצטיינים באהבתם לעשות צדקה וחסד.

כחמשים שנה אח"כ סיר ר' יהודה אלחריזי את קנסטנטינפול (בשנת

1225).

גם באדרנפול ונלפולי היו קהלות יהודים מן המאות הראשונות לספהיני. בנוגע למצב היהודים בימי ממשלת ביצינץ האחרונים אין כל ידיעות. אך

יש לשער, כי גורלם הוטב מעט בסוף ימי הממשלה השפחה. וראיה לדבר, כי בשנת 1420, כשלש ושלישים שנה לפני מפתל ביצנין, שלח עמנואל השני הפלאולוג לקראת השלטן מחמד הראשון סגל-חבורה שבתוכו היה ר' יצחק חזן. יהודי ביצנין למדו את שפת היונים ודרכיהם ובורגון הספרדי אשר בפי היהודים בזמן הזה נמצאות מלים יוניות לא מעט.

בימי השלטן מוראד הראשון (1389—1360), אשר לכד חלק גדול מתרקה, קבלו עליהם יהודי תרקה וביחוד יהודי אדרניפול בשמחה את מרות התרכים. והרב הכולל שבעיר הזאת היה ראש כל קהלות היהודים ברומליה, ותהי אז באדרניפול ישיבה גדולה, שאליה נהרו תלמידים מכל מדינות התרכים וגם מאנגריה, פולניה ורוסיה. בעלות מוראד השני (1451—1421) על כסא מלכותו כונן לו גרוד חילים לא משלימים ויקראהו בשם עורבא (זרים) וכל אלה מהיהודים אשר לא השיגה ידם לשלם מס הגלגלת נספחו אל הגרוד הזה ויצטינו בגבורתם ובאמץ לבם. בהיכל השרטן הזה היה רופא יהודי יצחק-פחה מקנה בתאר חכים-בשי (רופא ראשי) ובשם, הפקרטום העתמני. זה היה היהודי הראשון בתרכיה אשר זכה למשרה נכבדה כזאת.

בשנת 1453 כשהורם דגל חצי הלבנה על שערי קנסטנטינפול בא הקץ לצרות ולתלאות, שסבלו היהודים במשך אלף שנה בממלכת ביצנין. שלשה ימים אחרי לכו מחמד השני המנצח את קנסטנטינפול, שלח מכתבים אל כל קהלות היהודים אשר בערי אסיה הקטנה השונות ויבקש שיבואו בני ישראל להתישב בעיר הבירה החדשה. ואלפי יהודים מהרו ויבואו לקול הקורא ויתישבו בקשטא ישיבת קבע. ואח"כ כשנכבשה גם מוראה לפני העתמנים עזבו המוני יהודים את יון ויספחו לקהלת אחיהם אשר בקשטא. מחמד השני נתן ליהודים מחסה ומגן וזכות לאחז בכל ענפי המלאכה והמסחר, לסדר את קהלותיהם ולבנות בתי כנסת ובתי ספר. גם למחמד השני היה גרוד חיל יהודים, שהראו נפלאות במלחמת קנג'יר-מיזה אשר בטרנסלוניה, וגם בהיכלו היה רופא יהודי בשם ר' משה המון, יליד פרטוגל, ואת הרופא היהודי, חכים יעקב מנה מחמד לרפתרדה, לשר האוצרות.

ימים אחדים אחרי כבוש קנסטנטינפול מנה מחמד השני את ר' משה קפסלי, לחכם בשי, לראש רבני היהודים בתרכיה, וכפקודת השלטן היה ר' משה לחבר בדינאן, הוא בית מועצת הממשלה. הרב הכולל היה לפי החק המוציא ומביא את כל עניני היהודים בממשלה. בתור פקיד גשמי היה מחלק וקובע וגובה את המסים בין היהודים, ובתור פקיד רוחני הפקיד את רבני הקהלות בכל

ערי הממלכה. כל הדבר הקשה הובא לפניו לדין והשלטן היה מאשר החלטותיו ופסקי דיניו.

המצב המזהיר שבו היו נתונים יהודי תרכיה עורר את הרב ר' יצחק צרפתי, שהתישב מכבר בתרכיה, לפנות באגרת אל נדחי ישראל. באשכנז לבוא ולחסות בצל הממשלה העתמנית. דברי האגרת מצאו להם כנראה מסלות בלב יהודי אשכנז, ורבים מהם נהרו לארץ תרכיה וארצה ישראל. ובחצי השני שר המאה הט"ו (בשנת 1460-1470) נוספה בקשטא עד קהלת היהודים היננים קהלת אשכנזים. ולמרות היות היהודים האשכנזים שונים בתכונותיהם, בהשקפותיהם ובתלבתם מאחיהם תושבי הארץ הראשונים, בכל זאת התקרבו אלה לאלה ויהיו לחטיבה אחת.

בשנות 1492-1498 באו אלפים ורבות יהודים מגולי ספרד ופרימוגל לקשטא ולשאר ערי תרכיה ותישבו ביחוד: בקשטא, סלונקי, ארדנפול, ירושלים, צפת, דמשק, ניקפולי, ברוסה, מוקד, אַמסיה וארץ מצרים. במצות השלטן ביזיד השני נתקבלו הגולים בסבר פנים יפות. שלטני תרכיה: ביזיד, סלים הראשון וסולימאן הראשון היפה זכו את היהודים בכר הזכיות שנהגו מהן גם בני אמות אחרות. והגולים ישבו שקטים ושאננים בממלכה ויהיו מאשרים וביאו תועלת רבה להממלכה הצעירה והאדירה. יהודי ספרד הביאו אתם תרבות-אזרחים, השכלה רבה וכשרון המסחר. היהודים היו למפלגת העירונים, לסוחרים ולעוסקים בכל מלאכת יד ומלאכת מחשבת. הם היו בעלי חרשת המעישה לאבק-שרפה, לכל תותח ולכלי נשק שונים וילמדו את התרכים להשתמש בכלי זין אלה. היהודים היו הראשונים שיסרו בתרכיה בתי-דפוס לספרים רומיים, יוניים ואיטלקיים. בחצרות השלטנים ורבי המלוכה הגיעו הרופאים והבלשנים. (המתרגמים) היהודים לתקיפות גדולה ונגנו תמיד על עניני אחיהם.

קהלת היהודים בקשטא, שהיתה כבר גדולה וחשובה, גדלה עוד יותר בבוא גולי ספרד ויהי אז מספר בני הקהלה כשלשים אלף נפש. הקהלה הזאת היתה היותר מרבה בכל קהלות ישראל שבאירפה: בה היו ארבעה וארבעים בתי כנסיות, לאמר ארבעה וארבעים קבוצים קטנים מאחינו, אשר נבדלו אלה מארה תכלית הבדל בדרכי חייהם, במנהגיהם ובנטוניהם וגם בסדר תפלותיהם. הקהלה היהודית הגדולה השניה לקשטא, שאליה באו גולי ספרד לאלפים, היתה הקהלה בסלונקי היא תסלוניקה אשר במקדוניה הקדומה: בה היו ששה ושלשים קבוצים שונים ומספר אחינו ישם גדל כ"כ עד כי בסלו בתוכה שאר בני האמות במעוטם. ותהי סלונקי לעיר יהודית ותקרא בשם עיר ואם בישראל וזאת הנה עד היום.

בתוך היהודים גולי ספרד שבאו להשתקע בסלוניקי היה דון יהודה שניאור בן השר החסיד דון אברהם בן בנישת, וייסד בה ביבליותיקה גדולה לכל שוחרי תורה ודעת אלהים ויוציא הוא וקרובו דון באן בנישת כסף רב לכתובת ספרי המשנה והתלמוד, לתקנם ולהגהתם ועי' נתנה היכלת לגולי ספרד לשוב ולהגות בתורה. כעבר זמן קצר נוסדה בסלוניקי ישיבה גדולה אשר בין מבקריה היו: ר' יוסף פאסי, ר' מאיר עראמה בן ר' יצחק ערמה בעל "העקדה", ר' יוסף בן היא, ר' שלמה מטרנו, ר' שלמה חזן, ר' יעקב בן חביב בעל "העין יעקב". אל הישיבה הזאת שלח דון יצחק אברבנאל את שמואל בנו הצעיר למען ישתלם בדיעות התלמוד והפוסקים.

בין גדולי התורה בסלוניקי נמצאו גם אחדים אשר עסקו בפלוסופיה ובתכונה, כמו ר' פרחיה הכהן ובנו ר' דניאל אהרן ור' משה אל מושינינו. ביהודי רבו בעלי הקבלה בין חכמי היהודים שבסלוניקי ותחי העיר הזאת בתרכיה האירפאית את אשר היתה צפת בא"י—מרכז לקבלה העיונית והמעשית. ולא רק בקשטא וסלוניקי כי אם גם ביתר ערי הממלכה הסתדרו היהודים לקבוצים קטנים, שרבים נקרא בשם הארץ אשר יצאו משם, כמו קהלת קסטיליה, אַרְגוֹן, פֶּרְטוּגַל, קָרֻוּבָה, טוֹלִידָה, ברצלונה וליסבונה ולכל קהלה וקהלה רבניה, פרנסיה וממניה בפני עצמה.

על יד הקבוצים הספרדים היו גם קבוצים אשכנזים, איטלקים (בני פֶּלְיָה) מסינים (מִסִּינָה) ויהודי יוון, שדברו גרמנית, איטלקית ויונית. במשך הזמן התערבו הקבוצים האלה ביהודים הספרדים וילמדו מהם את השפה הקשמירינית. היהודים היו משלמים לממשלה ע"י החכס־בשי כסף גלגלת או כרנ'א (Carag) ומס הצבור (לכלכלת בתי ספר ובתי חולים, לתמיכת עניים ולתשלום שכר לראשי העדות).

בימי סולימאן היפה (1520—1566) עלו היהודים לגדולת רבה ויבואו לתרכיה מלבד גולי ספרד גם גולי ישראל מניאפול (בשנת 1540) ויהודים אשכנזים שגרשו מביהם (בשנת 1542). ראש יועצי השלטן היה החכם המדיני המנסה דון יוסף נשיא, שקבל מהשלטן במתנה את העיר טבריה ובנותיה (שבעה כפרים סמוכים לה) וגם הרשיון נתן לו להושיב שם רק יהודים. דון יוסף נשא רעיון בלבו לכונן בטבריה מעין שלטון בית יהודי, אך מכשולים ומעצורים שונים לא נתנו לרעיון הגדול הזה רצאת אל הפועל.

בימי סלים בן סולימאן (1566—1574) עלה דון יוסף למעלת דוכס מושל באי נקסוס ובשנים עשר האיים הצקלדים. בחיי יוסף וגם אחרי מותו (בשנת

1579) עלה לגדולה גם הרופא והרפלוטט ר' שלמה בן נתן אישכנזי, שהשפעת היתה רבה מאד על עניני הממלכה וכתור באיכה של השלטן הצריח לכרות ברית שלום עם ממלכת ונצ'יה (בשנת 1574).

בימי השלטן אחמד הראשון (1603-1617) השפיעה הרבה על עניני המדינה אלמנת ר' שלמה אישכנזי, אסתר קנרה, שרפאה את השלטן בילדותו ממחלת האבעבועות.

המעמד המדיני והאזרחי של יהודי תרכיה השפיע לטובה על התפתחות רוחם בתורה ובחכמה, בשיר ובמליצה, ותהי תרכיה למרכז היהדות הדתית השכלית והעיונית.

במאה השבע עשרה התפשטה והתגברה השפעת הקבלה בין היהודים בתרכיה וביחוד בארץ ישראל. במהצית השניה של המאה השבע עשרה רבו מחשבי הקצים בין המקבלים היהודים ובין בעלי ההויה הנוצרים. הראשונים מצאו מעין רמז בספר הזוהר^(*) ויבשרו כי הגאלה קרובה לבוא בשנת ת"ח (1648), והאחרונים נבאו למלכות שמים שתבוא בשנת תכ"ז (1666) המרמזת בספרי החזיונות (Apokalypse). והנה באה שנת ת"ח ונתגלה משיח השקר שבתי צבי—ש"צ (נולד בסמרנא בתשעה באב שנת ה'א שפ"ו—1628 ומת ונקבר בעיר הקטנה דולצינה שבאלבניה ביום הכפורים שנת תל"ו 1675). שבת-יצבי מצא לו נביאים ומאמינים קנאים והוים בקישטא, בסלוניקי, בירושלם, בחלב ובקהיר וגם בכל ארצות אירפה, ביחוד באיטליה, בהולנדיה ובגרמניה. ביום ראש השנה תכ"ז (1666) הכריז שבתי צבי בבית הכנסת שבאזמיר, כי הוא משיח בן דוד שיקבץ את גדחי ישראל אל הארץ הקדושה. התנועה המשיחית נמשכה גם אחרי שהמיר ש"צ את דתו בדת האשלם (בשנת 1666). ואחרי מותו נוסדה כת השבתאים, שבראשה עמד גיסו של ש"צ יעקב קירידו או יעקב צבי, שהכריז על עצמו כי הוא גלגולו של שבתי-יצבי. קן הכת הזאת היה בסלוניקי וכל חבריה היו מתמכרים לחיי פריצות. בשנת 1687 (ש' תמ"ז בערך) קבלו עליהם בני הכת את דת סחמד ויקראו בפי התרכים בשם 'דגמים', שעליהם ידבר בפרק הבא.

משנת 1700—מן העת שגראו אותות ירידה בממשלת תרכיה והשלטנים עזבו את הנהגת הממלכה בידי הוורים ושרי המדינה והפקחות ושרי חילות הינישרים והספקאים—החל גם מעמדי-היהודים להתמוטט וידל כבוד ישראל ומרכזו

(*) "דבאלף שתיחאי לזמן ארבע מאות ותמניא שנין יהיו קיסין כל דיירי עפרין בקיומחון דא דכתיב בשנת הויכל הזאת תשובו איש לארצו" (זוהר, בראשית ד' קל"ט).

הרוחני נעתק מתרכיה. אז יצאו הגזרות על דבר בגדים מיחדים וחקים מעיקים ליהודים. אך המצב הרע הזה לא אך ומומן התקונים נתנו כל הזכות של הקהלות הנוצריות גם ליהודים, ומאז הם נחשבים לאזרחים גמורים בממלכה ורשאים לקחת חלק ולשאת משרות בהנהגת הממלכה המרכזית והמקומית, ככל יתר בני האמונות לא-המשלימים.

פרק ד.

הישוב בזמן הזה.

מספר התושבים בתרכיה האירפית עולה בערך לששת מידיונים נפש (על שטח 170 אלף קילומטר מרבע), לאמר ל'ו נפש לכל ק"מ².

לב התושבים שונים מאד לפי גזעיהם, דתיהם ולשונותיהם, במקדוניה נאחזו: תרכים, אלבנים, יונים, בלגרים, סרבים וקוצו-נלחים, וכלם חיים ביניהם באיבה ומשטמה.

מלבד ששת העמים האלה מפורים עוד במדינה קבוצים שונים של יהודים, ארמנים, צ'רקסים, תתרים וצוענים.

לפי דתיהם נחלקים יושבי תרכיה האירפאית: למשלימים 50%, יונים-ארתודקסים-40%, קתולים 4,5% ארמנים 3,3% ויהודים 1,5%.

התרכים (מספרם כמיליון והציו) התישבו לרב בתרקה, בקנסטנטינופול, באדרינפול ובבגדאד; במקדוניה, בצפון חלקידיקה ובוילית קוסובו.

האלבנים או הארנואוטים או הקקפטרים (מספרם בתרכיה האלבנים 1.400.000 נפש) התנהלו ביחוד בחבל הארץ הנקרא על שמם,

(* הישוב בתרכיה האירפית נערך לפי החשבון הזה :

מספר התושבים לכל ק"מ	מספר התושבים	השטח בקילומטר מרבעים	
308	1.200.000	3900	מחוז קנסטנטינופול
32	63.000	1900	פלך טשמלג'יא
27	1.028.000	38.400	רומליה המזרחית (אדרינפול)
32	1.131.000	35.000	מקדוניה המזרחית (סלוניקו)
30	849.000	28.500	מקדוניה המערבית וחסליה הצפונית
32	1.038.000	32.900	סרביה העתיקה (נובזור וקוסובו)
29	821.000	28.700	אלבניה ואפיר
—	12.000	393	חסום
36	6.142.000	169.693	סה

הכולל את הויליות: סקוֹטְרִי, גִּינְהָ, חֶלֶק קוֹסוֹבו ומונסתיר. עפ"ר מערבים האלבנים עם עמים סלבים ורק באלבניה התיכונה נשאר הטפוס האלבני בטהרתו.—האלבנים נחלקים לשתי מפלגות המבינות זו את זו בקשי גדול ושונאים זו את זו תכלית שנאה: בצפון אלבניה נאחזו בני שבט הגנים ובדרום—הפסקים. רב האלבנים, כשני שלישים—משלימים והנשארים—נוצרים קתולים ואדוקים (ארתודקסים-יונים). עד היום עוד לא הצליחה הממשלה להכניע את האלבנים המתפרצים מפניה כפעם בפעם, ביחוד את האלבנים שבצפון אלבניה. פה עומד כל שבט ברשות עצמו. ויש שבטים הבאים בדברים עם באי כח הממשלה ע"י שריהם המיחדים הנקראים בשם גֶּלְיֶק פֶּשְׁה'. כל שבט ושבט יש לו מעין קהליה (רפבליקה) ובראשה נשיא (גֶּרְיֶקְטֶר) שהוא גם שר הצבא בשעת תגרה או מלחמה ושררתו באה לו בירושה כשררת הג'וֹרְגִיִּים גובי הקנסות והדוברנים האחראים לפני נציב הממשלה (הואל) בעד הנהגת השבט. כל הפקידים והשרים האלה הם חברים ל"פֶּלְקֶטָה"—למועצת הזקנים הדנה ומחליטה בכל עניני השבט. לפתרון השאלות הנכבדות והנוגעות לכל המפלגה מתאספת כנסיה עממית פעמים בשנה, באביב ובסתיו. אל הכנסיה שולח כל בית-אב את בא כחו. עפ"י דיני האלבנים נענשים רק על הגנבות שבסנים הארץ וכל הגונב מחוץ לארץ הרי זה משבח, כי מטיע הוא לרבו הרכוש הלאומי. על כל רציחה בשגגה — ממון מכפר, ולרציחה בצדקה, להוצאת דבה, להונאה, לחלול שבועה ולכל המא בעניני אישיות אין כפרה אלא דם, ולכן רבים מאד חללי גאולת הדם באלבניה עד היום.—תלבשת האלבנים הוא עפ"ר תרבוש אדם ומכנסים לבנות ומעיל לבן בלי כפתורים. האלבני המשלימי מזין מכף רגלו ועד ראשו. רב האלבנים הם רועים ואכרים.

לפנים היו השלטנים משתמשים באלבנים שואפי-הקרב לחזק ולבצר את שלטונם במדינות שונות במטלכה.

היונים (מספרם כמליון נפש) הם רב הישוב בברכת הוֹקְטְרִיָּה היונים ויאחזו לאורך כל חוף מקדוניה ותִּקְרִיָּה ברצועת אדמה אֶרֶכָה מעשרים עד שלשים קילומטר. היונים מפזרים גם ביתר ערי המדינה פנימה. הבלגרים (מספרם בערך 1,200,000 נפש) בהמון רב בצפון מקדוניה ובמרכזה. במערב מקדוניה מערבים הם בקוצר-נלחים, אלבנים ויונים; גם בכפרי תִּקְרִיָּה, בצפונה ובמרכזה, נמצאים הרבה בלגרים. רב הבלגרים שבתרכיב הם אכרים-קמצנים המקשרים בכל לבם ונפישם לאדמתם. הבנים אינם עוזבים גם אחרי נשואיהם את אחוזת אבותיהם ועובדים אתם יחד

בנחלתם. בימי נצחונות התרכים קבלו רבים מהבלגרים את דת האשלים. וצאצאי הבלגרים המומרים האלה רבים בעמק ארדה וידועים בשם, פוקקים, אך רב הבלגרים הם נוצרים אדוקים (ארתדוקסים).

הסרבים (מספרם בערך 550,000) התנחלו בעמקי מאזיה וקוסובו. רבם משלימים היושבים בתוך שונאיהם הארנואוטים ומעוטם נוצרים ארתדוקסים, בשנים האחרונות נתגברה ביניהם היציאה מתרכיה.

הקוצו-ולחים (מספרם בערך 200,000 נפש) הנקראים גם בשם צ'נצ'רים וארזמגים הם מצאצאי המושבות הרומניות העתיקות ומדברים הם בשפת אחיהם הרומנים, רבם נאחזו ברמות המישור ובהרים אשר על גבול יון, ומעוטם פוזרים בהרי מקדוניה ותרכיה ושם רועים הם את עדריהם. מקצתם סוחרים ואומנים שונים בערים.

הארמנים הארמנים רבים בקנסטנטינפול, (150 אלף) באדריןפול ובשאר ערי המדינה.

היהודים היהודים (מספרם לפי דבר 169,000 נפש), רבם בקנסטנטינפול סלוניקי ואדריןפול. רב הישוב בסלוניקי הם היהודים התופסים מקום בראש המסחר והתעשייה. רב הנטלים והפועלים בגמל סלוניקי הם יהודים.

הדנמיים בערי תרכיה האירפאית ובפרט בסלוניקי נמצאים הדנמיים, בני כת שבתי צבי, שנמלטו מאזמיר בשנת 1687 וכמאתים או ארבע מאות מהם המירו בפרהסיה את דת ישראל בדת מהמד. בראש המומרים עמד יעקב קירידו, גיסו של ש"צ, שהלך להתקדש במכה ולהוכיח את אדיקותו באשלים. בשם דנמי" (גרים ופושעים או בוגדים) קראו אותם התרכים ובני הכת מכנים את עצמם בשם, מאמינים, חברים או אלופי מלחמה. באדריןפול הוסיפו להם עוד כנוי אחר, סגניקוס" לאמר שבוטאות קטנות. יסוד הכנוי הזה אינו ברור, אולי מוצאו בשוק הדגים, אשר בסביבתו בנו, הדנמיים את מסגדם הראשון, ואולי בא להם שם זה ע"י האגדה המשנה, כי שבתי צבי שם דג בעריסה והסביר, שהגאולה תבוא במזל דג.

הדנמיים משתדלים תמיד להתראות בעיני המשלימים שכניהם בתור משלימים חרדים ונאמנים, ולפיכך הם נושאים איזה מסוה של צביעות, והתרכים בכל זאת אינם מאמינים הרבה באדיקותם ומתיחסים אליהם כבזו, אף על פי שיהוסם אל הדנמיים דומה כאלו יש בו קצת ידידות. היחס בין היהודים והדנמיים הוא רע מאד. היהודים קוראים להם, מומרים והדנמיים, הקוראים ליהודים, כופרים, מתרעמים על שהיהודים לועגים לדתם.

ה'דנמים' השתמשו, בלי ספק, זמן רב בשפה היהודית-אישפניולית. יסוד ההנחה הזאת הוא גועס הספרדי. חוץ מזה, יש בכתיבה המקוריים הרבה מקומות בהשפניולית. השבתאים הראשונים מצאו, כנראה, באישפניולית-יהודית מעין קרושה, מפני שאנו מוצאים בין פיוטיהם הרבה פיוטים בשפה זו. אחדים מבין ה'דנמים' ידעו גם את השפה העברית, לפחות ידעו לקרוא בעברית, מפני שהיו צריכים לקרא בכל יום התהלים. ההבינו את התהלים—זהו דבר המטל בספק. ככל אפן מהכרי הפיוטים לא היו ידענים גדולים בעברית. יש בפיוטים ההם הרבה שגיאות פשוטות וגסות.

בימינו אלה משתמשים הדנמים בשפה התרכית ותרנמו גם את תפלותיהם לשפה זו. מספר הדנמים עולה כעת לאלף משפחות. הפרוד השורר ביניהם, שויון-הנפש לאמונתם וההרגל להתחתן רק עם בני כתתם הקטנה נותנים מקום לשער מראש, כי מספרם יגרע משנה לשנה וסוף סוף יטמעו במשלימים. הדנמים תופסים מקום חשוב בחיים הצבוריים והמדיניים. בקיטא, בסלוניקי ובכל מקדוניה יש ביניהם הרבה תגרנים חרוצים ונושאי משרות גבוהות בממשלה.

פרק ה.

החלוקה המדינית של תרביה הארצית.

לתרביה האירפאית נחשבים: מחוז קנסטנינפול, מתצרפית משמל'ק'א ווילית אנדריןפול—בתקנה הויליות סלוניקי, קוסובו ומנסתיר (כטוליה) בטקדוניה והויליות ינינה וסקוטי (שקודרה)—כאלבניה.

א) מחוז קנסטנינפול.

מחוז קנסטנינפול (מדת שטחו 3900 קילומטר מרבע ויושביו—1,200,000 נפש 308 גפש לכל קילומטר מרבע) מכיל את שתי הקצוות של שני הצאי האיים של רומליה ושל אנטוליה עם שכעה איי הפרנצים אשר ביס-השיש. שר המחוז נקרא בשם שהיר-אטיני.

קנסטנינפול היא ביצניץ היונית ואסטרבור או סטמבול (התרכית) בנויה על שני חופי הבספור אשר במבוא ים השיש.

(* התרכים קוראים לקנסטנינפול עוד בשמות אחרים, כמו: אסתון (המפתן הקדוש). דר-סערה (שער האש) או דר-עליה (השער העליון). כפי היהודים הספרדים נקראת בירת תרכיה קושטנינה, ובקצור קשטא.

מתחת למעלה האחת וארבעים ממעלות הרחב הצפוני ועל מעלה 28°58' ממעלות הארך המזרחי.

ולשונ'מים כתשעה קידומטרים בארך וכאלף ושש מאות עד כאלפים מטר ברחב יוצאת מהבספור ומתפרצת לתוך החוף האירפאי בתבנית קרן, ולכן נקראה בשם "קרן-הזהב" (ביונית, "כריוון-קרס"). הלשון הזאת יצרה מן החוף הצידי אי משלש בין הקצה הדרומי של הבספור ובין ים השיש. ועל חצי האי הזה מתנשאות שבע גבעות שעליהן בנויה כזירה סטמבול—החלק הגדול בכל שלשת חלקי הבירה העתמנית שהקפו שמונה עשר קילומטר.

סטמבול מקפת שלש חומות והגשגבה בהן היא התיכונה: קומתה תשעה עשר ועקבה ששה מטרים ובה תשעה מבואות ותשעה ועשרים שערים.

בסטמבול הוקמו רב הבנינים המפארים המפליאים ביפים את עין כר רואם. פה בראש הגבעה הראשונה מתנוסס בהדר גאווה הסרי הוא היכל-המלכים הגדול אשר הקים מחמד השני. הסרי מלא חצרות, טירות וארמונות ומגדלי פאר, פסילים ומצבות-הוד ועמודי זכרון וגנים ופרדסים לרב, ובו ישבו השלטנים הראשונים. בשנת 1865 נפלה בו הליקה נוראה ורבים מבניו היקרים היו למאכלת אש ומאו נתקן משכן השלטנים אל היכל דלמה-בג'ה.

בין הבנינים המפארים שנשארו לפליטה בהיכל הסרי נחשבים: חצר הינשרים שבה נתן השלטן עבד-אל-מג'יד את מאמר המלך, חט-שריף" (בשנת 1839), בית יציקת המטבעות, בית-הנישק ובית השכיות המפרסם בכל העולם, שבאולמיו וכתאיו הרבים גנוזים אלפי הפצים ותכשימים, מטבעות וכתבי-יד ישנים ועתיקים. ובאחד התאים שמורים אדרת הנביא ודגלו וחרבות הכליפים יורשי הנביא.

לא רחוק מהסרי מתרומם בנין ארך הבנוי בסגנון איטלקי. זה הוא, השער העליון—ארמון הוזיר הגדול ובו גם לשכות מועצת הממלכה.

ומבין הכפות המזוהבות המתנוצצות מעל מגדלי המסגדים הנהדרים אשר בסטמבול מתנשאת וכוללת כפת המסגד איה-סופיה. הבנין הנשגב הזה בנה יסטינן קיסר ביצניץ בשנת 532 ויהי בית-תפלה לנוצרים, ומחמד השני הפכה למסגד למשלימים והשלטנים אשר מלכו אחריו הוסיפו לפיות ונהדר את המסגד במגדלי הוד ובכפות-ההדר ומוראד השלישי כלל את יפיו ויעש את הכפה הגדולה העליונה, הגבוהה מעל רצפת המסגד המשה וששים מטר.

רוח האמנות התרכית שפוכה על מסגד סלמנ'ה אשר בנה סלימאן היפה בשנות—1550. כפת המסגד הזה רמה ונשאה מכפת איה-סופיה בהמשה מטרים. על יד המסגד הזה נקברו השלטן סולימאן היפה ואשתו ומצבות-פאר בנויות

על קבר השלטן הזה המספרות לדור-דור את פרשת גדולתו. בקצה הצפוני של קרן הזהב משתרע הפרבר התרכי, א'י'ב' הנקרא על שם נושא כליו של הנביא, שנהרג לפי המסורת במקום הזה בימי המצור הראשון שצרו, המאמינים על ביצוץ בשנת 672. על קבר א'י'ב' הוקם מסגד נהדר מאד, אשר בו חוננים השלטנים את, חג ההגירה של הרב הנביא.

בסטמבול רבים מאד השוקים והפנדקים (הנים). החשוב בשוקים הוא השוק הגדול הדומה לסבקה של רחובות קמוריס. בכל רחוב ורחוב חניות מטין אחת. מארמונות הקיסרים היננים לא נשארו בסטמבול בלתי אם חרבות דלות-ערך. הצלבנים הנצייים והצרפתים ואחריהם התרכים עשו שמות בכל הבנינים העתיקים. בין שרידי ביצוץ נחשבים הכארות וצנורות-המים שמתחת לארץ (ב'פ'ד'ו'ג'ק'פ'ר'). את הצנורות האלה החלו לעשות הקיסרים אדרן וקנסטנטין ומלאכתם נשלמה בימי ג'ל'ק' ו'ק'ט'נין. אח'כ נהרסו וסולימאן היפה תקנם מחדש ומשתמשים בהם להספקת המים עד היום.

ושלשה גשרים שמתפרקים בנויים על 'קרן-הזהב' לעבר בהם מסטמבול אל החוף הצפוני שעליו נמצאים הפרברים: ג'ל'קה ופ'רא, ס'פ'ת'נה, ק'ס'ים-פ'שא, ס'ק'ק'נה והסקואי. הפרברים פ'רא וגלטה הם שני מרכזי-מסחר חשובים מאד ושוקיהם ורחובותיהם מלאים תשואות חיים ותנועה כל הימים. מגלטה לפרא אפשר לעבר דרך ג'ק'קה (Tunnel). ומראה פ'רא (מצפון לגלטה) כמראה עיר אירפאית. בו יושבים צירי הממלכות, השועים והאצילים והסוחרים העשירים נתיני אירפא הנקראים בשם פ'ר'נקים.

נפלא ומקסים הוא החוף האירפאי של הבספור! לאורך חמשה ועשרים קילומטר מ'קסה הוא היכלים וארמונות, מסגדים, כפרים ומעונות-ד'ק'ין, בתי מרחצאות ובתי קהוה. וחורשות ברוש וגני חמד ובארות מתיזות עושרים ומכתירים את כל הבנינים וכוללים את הוד העיר ותפארתה.

פה על החוף האירפאי מתגשא היכר כליל-י'פי, כלו בנוי אבני שיש לבן לפי סגנוני בניה שונים ומקף גנים ופרדסים מרהיבי עין—זה הוא ד'ל'מ'דה ב'נ'צ'ה—היכל השלטן שבנה עבד אל מג'יד בשנת 1853. ולתפארת ההיכל הזה פנימה אין ערך. מ'צ'ין הוא האולם של כסא המלוכה אשר אין כמוהו ליפי ולהרר בכל אולמי המלכים. באולם הזה נערכת מדי שנה בשנה חגיגת נשילת הידים.

לא רחוק מהיכל דלמה-ב'נ'צה נשקף היכל יל'ד'יו, (היכל הכוכב) שבו

(* מיום כ'ז לחודש אפריל ש' 1912 גשר ברזל חדש מחבר את שני חומי הקרן הזהב.

ישב עבד-אלהמיד. ועל יד ילדיו מתנשא המסגר, הַמִּידָה׳ המפאר. בנין נפלא הוא היכל צָרְנָן שהקים השלטן עבד אל עזיז.

ומי הבספור הכחולים והירקים מלאים תשואות חיים, בם שטות אניות קיטור ומאות סירות גדולות וקטנות ומפרשיהן הרבנים ודגליהן המגונים מנפנסים כרוח. ביחוד רבה התנועה ב־קֶרְן־הַזֶּהָב׳, שהיא אחד הנמלים הגדולים וטובים בעולם. ובחוף האסי בניו הפרבר אַקְוָדָר או סקוטרי ועל פניו איי הפרנצים. בפרבר זה בניו לתפארת ארמון הקיץ של הפדישה (השלטן). אדמת סקוטרי קרושה היא למשלימים, כי ממנה עברו לתרכיה האיירפאית. פה נמצא בית־קברות משלימי המשתרע עד לפרבר חִידֶר־פֶּשָׁא, שממנו יוצאת מסלל־הברזל האנטולית.

יפה ונחמדה היא בירת עתמניה מן הבספור הוך והמזהיר כעצם תכלת הרקיע וכל רואיה מחרישים ומשתאים ליפיה. אך הרשם המקסים העז שעושה מראה קנסטנטינפול מבחזן הולך ומְעַשְׂמֵשׂ ואובד בתוך העיר פנימה: פה רחובות צרים, עקומים ומרפשים והבתים בתי־אפל, עץ וחמר בנויים בלי כל סדר ותכנית; פה יושבים רק בני דלת העם והעשירים ובני העליה אוו את חופי הבספור למושב להם.

הישוב בקנסטנטינפול הולך ומתרבה, ומשנת 1878 עד שנת 1907 עלה משבע מאות אלף עד למיליון ומאתים אלף נפש ומהם כחמשה וששים אלף יהודים היושבים בפרברים: בֶּלְטָה (בסטמבול), הסקואי וגלטה וככפרים קָסְגֶנְגֶזֶק ואֶרְטֶקֶה אשר על חוף הבספור ולהם כארבעים בתי תפלה.

בבירת תרכיה נמצאים בני כל הגזעים, העמים והלאמים הלשוניות והדתות: מכל חלקי תבל: תרכים, ארמנים, אלבנים, בסניים, יונים, צרפתים, איטלקים, גרמנים, אנגלים, רוסים ואמריקאים. — וכלם משפיעים הרבה על התפתחות המסחר והתעשייה. קנסטנטינפול היא מרכז עצום למסחר העולה למיליוד פ' בשנה וכמעט כל ענפיו ומקצועותיו הם בידי היונים והארמנים ורק מקצתו בידי התרכים והיהודים. גם התעשייה רבה בעיר הבירה ובה נמצאים הרבה טחנות קמח, בתי חרשת לטוות צ'ג ולאריגת משי ושטיחים, להתוך ברזל, למעשה זכוכית ולבנין אניות. רב הסחורות המוצאות דרך נמלי קנסטנטינפול הן: עורות, קמח, שמשם, טבק, משי, אפיוס, שמן־זרד. והסחורות הטובאות אליה הן: פחם, ברזל ופלדה, מכונות, כבשים, כלי כסף וזהב, אריגים שונים, כלי חרס ומיני מכלת שונים.

(* בקנסטנטינפול נמצאים כתשע מאות מסגרים גדולים וקטנים למשלימים וכמאת ושלושים בתי תפלה לנצורים בני כל הכתות השונות.

ב) מתצרפית טשטלדג'א.

מתצרפית טשטלדג'א (מדת שטחו 1.900 קילומטר מרבע, ויושבו 63,000 נפש 32 נפש לכל ק"מ), משתרע בחצי אי קטן שברומיליה. לפלך הזה יש ערך קטן מאד. אדמתרדמת חול צחיחה ומספר התושבים דל ומצער מאד. בכל הפלך יש רק שתי עירות: טשטלדג'א היא עיר הפלך ובה ה' אלפים נפש, וסקלורי, עומדת על ים השיש ובה ו' אלפים נפש.

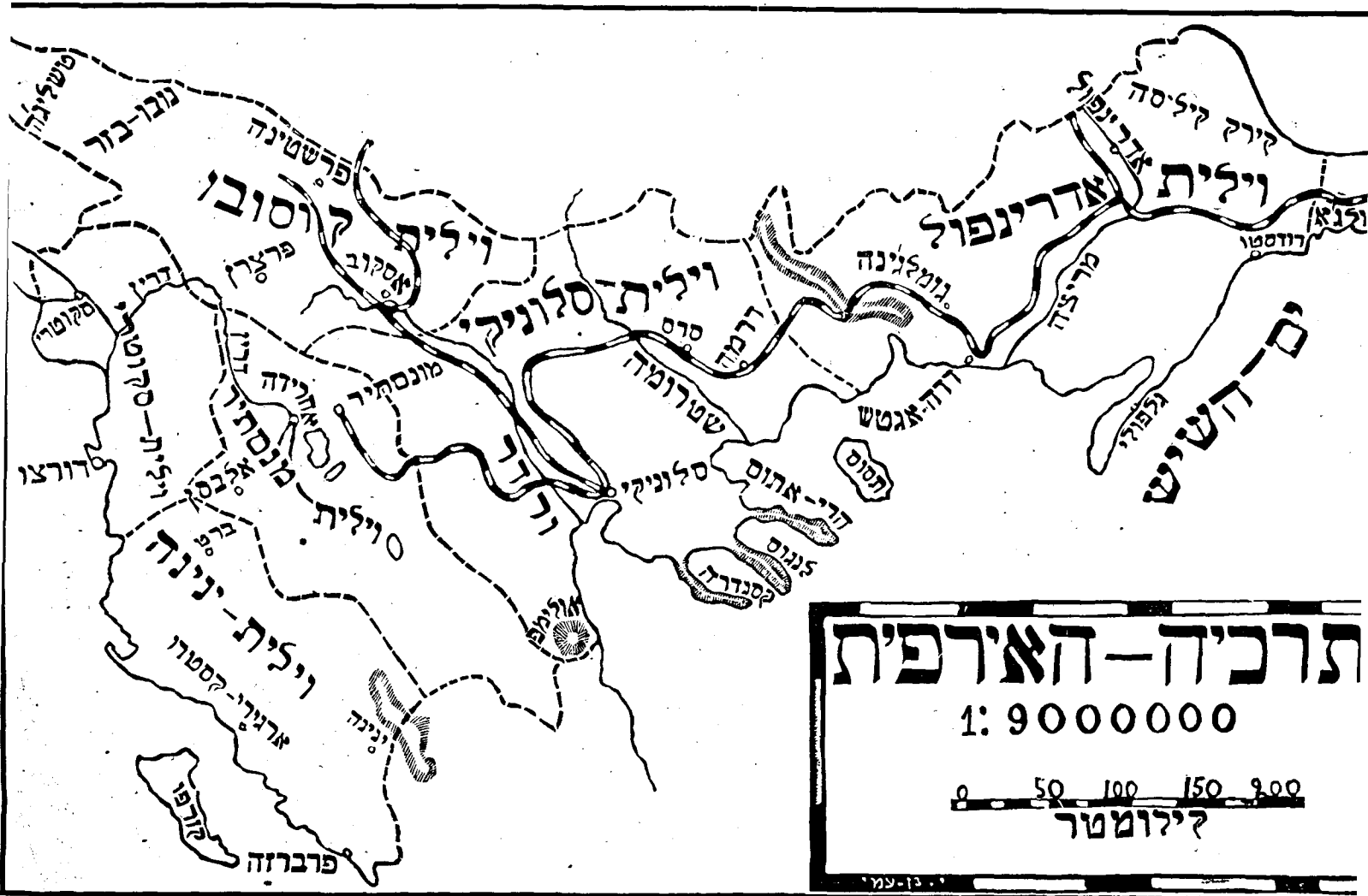
ג) וילית אדרינופול.

וילית אדרינופול (או אנדרינופול) (מדת שטחה 38,400 ק"מ ויושביה 1,028,000 נפש, כ"ז נפש לכל ק"מ) טכילה את תרקה העתיקה וחלק גדול ממזרח חצי האי הלקידיקה. גבולות הויליה: בצפון—רומליה המזרחית, במערב—וילית סלוניקי, בדרום—הים האגאי, הדרדנלים וים השיש ובמזרח—פקות טשטלג'א. נהר טריצה העובר את הויליה מצפון לדרום והמאסף לתוכו את מימי הארקה והארקנה מחלק את הויליה לשני חלקים מיוחדים: החלק המערבי רבו מקסה שלחות הרדוף העטופות יערים והחלק המזרחי נעדר כל יער. בחלק המערבי ישנם עמקים פורים הנעבדים בידי אכרים-בלגרים נוצרים ומשלימים. בחלק זה נמצאות גם שתי בצאות גדולות: אחת במסבי יאור בורדצ'יל והשנית על הזרם התחתון של המריצה. בחלק המזרחי ישנם שטחי אדמה גדולים עווכים ושוממים מאין עובדים.

עמקי טריצה, ארדה וארקנה פורים מאד ונותנים יכולם בשפע רבן חטה ושעורה, צמר גפן וטבק, גפן וזית וזרד. לב יושבי הויליה, יונים ותרקים, נאחזו בחצי-אי גלפולי ובהרי סקירדג' בגנג' ואטסרנג'א-דג' בצפון ועוסקים לרוב במטעי הגפן ושאר עצי פרי. המסחר מפתח בויליה הזאת יותר מאשר בכל יתר מדינות תרכיה, כי יש בה הרבה נמלים טובים ומסלות ברזל.

וילית אדרינופול (בתרכית אדרנה) נחלקת לשישה סג'קים: גומלג'ינה, דנה-אג'נש, אדרינופול (או אנדרינופול), קירקקיליסה, גלפולי ורודקסטו. הערים החשובות בויליה הן: גומלג'ינה, שוק גדול לתבואות העמק; לדגן, טבק, צ'ג וצמר, ובה ד' אלפים נפש; דנה-אג'נש, עיר חוף מקברת במסלת ברזל עם סלוניקי, קנסטנטינופול ואדרינופול; אגוס, עומדת על תוצאות הפריצה, והיא עירינמל קטנה שאקלימה רע מאד ובה ז' אלפים נפש; דימוסקה, בה עשרת אלפים איש ומהם כתשע מאות יהודים, והנשארים כמעט כלם יונים;

תרכיה-האידרפית
1: 9000000
0 50 100 150 200
קילומטר
* 12-עמ *

אדרינפול (על שם אדרינוס קיסר רומא) או אַדְרֶנָה, היתה לפני כרת תרכיה (משנת 1360 עד 1453), עומדת במקום שהטנג'ה והארדה נופלות אל הקרציה ונחשבת לעיר מבצר מהמדרגה הראשונה. בה רבה התעשייה (אריגת כר, צ'ג ומשי ושטיחים, עבוד עורות וזיקק בשמים) והמסחר ביבול הויליה, בדגן ויין. על פני העיר עוברת מסלת הברזל ההולכת מקישטא לאירסה ולסלוניקי. מספר יושבי אדרינפול כשמונים אלף איש ובהם כ"ז—י"ח אלפים יהודים. קירק' קיליסיה, בה ט"ז אלף נפש, בה רב המסחר בחמאה ובגבנה הנשלחות לקנסטנטינפול; מְדֵרֶה, בה נמל קטן על הים השחור ומספר יושביה ו' אלפים נפש; רודס טו או מקירדג, בה כ"ד אלף איש ומהם בערך 1500 יהודים, עיר חוף ובו מעמד לציהמלחמה התרכי. נמל חסר שם. גֶלְפֹּולִי, בה ל' אלפים נפש, עומדת על ים השיש ונמלה גרוע מאד, אינו עמק ובטוח, ודרך בו נשלחים יין, דגן, צמוקים ומשי.

ד) וילית סלוניקי.

וילית סלוניקי (מדת שטחה 35,000 קילומטר מרבע, ויושביה 1,130,000 נפש, ל"ג נפש לכל קילומטר) משתרעת על חוף הים האגאי ומכילה את דרום מקדוניה ומזרחה. גבולותיה: מצפון — בלגריה ווילית קוסובו, ממערב—וילית מונטניה, מדרום—הים האגאי, וממזרח—וילית אדרינפול. הויליה הזאת היא היפה בכל הויליות שבתרכיה האירופאית. פני אדמתה ותוצאותיה שונים ומגוונים מאד. במערבה סוככים וגוננים על עמק הנָדְרֶה הרים רמים ונישאים מ' 1500 עד 2500 מטר; ואת צפון הויליה ומזרחה מכסות שלחות הרודוף. ונהרות השמרומה והמסטה, הנרדר והוסטריצה ושפעת פלגים ונחלים בוקעים את ההרים תורמים ושוטפים בעמקים ובגיאיות. בקרבת הים משתרעים עמקים גדולים והכבירידים: עמקי נֶרְדֶה, סָרְס ודָרְסָה, שהרים גבוהים עד אלף ומאתים מטר הוצצים ביניהם. בעמק הפרס נמצאים כשלוש מאות כפרים הסמוכים זה לזה ומעך ההרים נדמה שכל העמק הוא כרך אחד גדול. רב ההרים סְקָטים יערות עֶבְתִים שאין כודתים אותם כי אם מעט מאד. העמקים והגיאיות, התלים והגבעות הנעברים נתנים יכולם בשפע רב: כל מיני דגן ועצי פרי וביחוד את הגפן ואת הוית. ובמביבות סָרְס וקְפֹולו מבכרים התושבים את גדול צמר-הגפן ותולעי המשי.

בוילית סלוניקי מפתחים המסחר והתעשייה. ויש בה הרבה בתי חרשת לעבוד עור, למעשה סבון ודעפים, בתי טוויה ואריגה ומחנות קמח.

גם הישוב סָתֶן בויליה זו: הבלגרים הם רב מנינו ובנינו של הישוב; אחריהם

באים התרכים היושבים המונים המונים בצפון חלקידיקה, ואחריהם—היונים והיהודים.
 וילית סלוניקי נחלקת לשלשה סג'קים: סלוניקי, קרם ודרמה.
 העיר הראשית בויליה היא סלוניקי (תסלוניקה העתיקה) הנחשבת בצדק לעיר-ההוף השניה במעלת מסחרה בתרכיה האירפית. העיר בנויה על גבעות ושוכנת על מפרץ מצ'ון, עמק ובטוח מאד, אבל מבואו צר מאד (רחבו מקצה הקצה הךלתא של הןדרר עד ראש קרה כששה קילומטר). וסכנה גדולה צפויה למפרץ הזה: הןדרר אינו פוסק מהשקיע על תוצאותיו טיט ובוץ ההולכים ונצברים ויכולים להצר וגם לסתם במשך הזמן את מבוא המפרץ בפני ספינות גדולות, אם לא יבקשו בעוד מועד לעצור בעד הסכנה הזאת.

מראה העיר מלא הוד ויפי. חומותיה הלבנות המקיפות את העיר, בתיה המפארים הבנויים על תלים וגבעות, בתים-מסגדיה, מגדליה ומצודתה העתיקה עם שבעת שעריה כוללים את-יפי העיר. בתוך העיר ישנם הרבה שרידי מצבות עתיקות, קשתות ובתי תפלה נוצרים מימי מלכות ביצנץ שנהפכו למסגדים משלימים.

סלוניקי נחשבת בצדק לפי דברי ימיה לעיר יונית, לפי ישובה—לעיר ואם ביישראל, לפי יחוסה המדיני—לעיר תרכית ולפי מצבה הגיאוגרפי—לעיר בלגרית. מספר התושבים בסלוניקי עולה בערך ל-130 אלף איש ומהם כחמשה וששים אלף יהודים, (50%), התופסים מקום בראש המסחר והתעשייה, כ"ה אלפים משלימים, כ"ב אלפים יונים, י"א אלף בלגרים והנשארים — בני לאמים ושכנים שונים: סרבים, ארמנים וכו'.

בסלוניקי רבים בתי המויה והאריגה של צמר וצ'ג ושמיחים, טחנות-קמח, בתי חרשת לסבון, לבנים ורעפים, ולמעשה הניר. גם המסחר רב ועצום בעיר הזאת; אליה נכנסות כל תבואות מקדוניה: כל מיני דגן, פקעות משי, אפיום, סלפל אדם עורות בלתי מעבדים טבק וניג'ה ויין ג'ינסקה.

בשנת 1910 יצאו דרך נמל סלוניקי תבואות שונות במחיר כ"ז מיליון פר' ונכנסו סחורות ומיני מללת שונים במחיר 120 מיליון פר' ממדינות בריטניה, גרמניה, אוסטריה, בלגיה, צרפת, ואיטליה. מקום בראש המסחר עם סלוניקי לוקחות שלש הממלכות הראשונות.

מעצור גדול להתפתחות המסחר הוא מה שאין האניות יכולות להתקרב אל החוף וכל הסחורות נטענות ומתפרקות בסירות.
 יתר הערים החשובות שבויליה הן:

מערבה לןדרר: נר'ה או סקה-פר'ה, בה ח' אלפים נפש; נןדה, בה י'ד

אלף נפש, עומדת על מסלת הברזל סלוניקי-מונסטיר; ונהה היא ארסה העתיקה, בירת מקדוניה הראשונה, בה רבה אריגת הצמר וצמררהגפן; ונב'ה-הנדרר מפרסמת בטבק שלה וב'יריד' הנמשך חמישה ועשרים יום. מספר יושבי העיר-ו' אלפים נפש; קפ'רו ל'ו, בה כ"ב אלף נפש, בנויה כוורה על שתי גבעות, שביניהן זורם הנהר. כל הבתים מקפים גנים וגנות-ירק.

בין נהרות נדרר והשטרומה עומדות הערים: שטר'ו מ'ד'ן, ובה י"ד אלף איש, העוסקים בחרשת הטבק ואריגת הבד; נ'רן או ד'רן עומדת על יאור שהדנה רבה בו מאד; יושבי העירה (ח' אלפים איש)-תרכים וסרכים מ'שלימים. ק'ו ק'ו, בה עשרת אלפים איש, רבם בלגרים.

בין נהרות שטרומה ומסטה עומדות הערים: מ'נרק'ו, בה ו' אלפים נפש, ומ'ל'ק ובה ו' אלפים נפש-שתי הערים האחרונות עומדות במורד הפריד' דג'; נ'מ'ריהיסר, בה ח' אלפים נפש-בצפון עמק סרס; סרס, עיר הפלך עומדת בעמק מ'ל'ל בגני חמד ובמטעי צ'ג' וטבק, בה 30 אלף נפש, ומהם כאלף ומאתים יהודים. בה רבה התעשייה (אריגת בד ושטיחים) וגם מסחרה רב בתבואות השדה, צ'ג' טבק וצמר ועורות, הנשלחים חו"ל דרך נמל ארפ'ני (בה ו' אלפים נפש); ד'ך מ'ה עיר בצורה בסביבה עשירה במטעי טבק, בה ו' אלפים איש. ק'ו ב'לה, עיר חוף קטנה, העומדת על מפרץ קטן ובלתי בטוח, ובכל זאת רב בה המסחר וממנה נשלחים חו"ל: דגן, שמשום, משי וטבק. מספר התושבים-כחמשת אלפים איש ומהם כאלף ושמונה מאות יהודים. לסנג'ק סלוניקי נחשב גם מחוז הג'ון אורוס או, הר אתום הקדוש' (לנוצרים) שבחצי האי חלקידיקה. עד החר הזה התנהלו במאה התשיעית נזירים נוצרים (יונים-ארתודקסים) שקבלו עליהם מרות התרכים עוד לפני כבוש קנסטנטינופול, וע"כ נתן להם הפש ידוע לעמד ברישות עצמם. בעת יש להם מעין קהילה (רפ'ליקה) דתית המשלמת מס ידוע לממשלה מדי שנה בשנה, בראש הקהילה עומד נציב תרכי מספר הנזירים אשר באתום מגיע לששת אלפים איש בני אמות שונות: יונים, סרבים, בלגרים ורוסים, ולהם עשרה כפרים, מושבות אחרות וכעשרים מנזרים ובתי-תפלה נהדרים. לב הנזירים חיים חבורות חבורות ומעוטם סתבורדים. רבם נושעים כרמי גפן וזית, עוסקים בגדול דבורים ובמעשה צלמי עץ ואבן. בכל חצי האי אתום אין גם אישה אחת.

ה) וילית קוסובו.

וילית קוסובו או אק'קוב (מדת שטחה 32.000 קילומטר מרבע ויושביה-1.038.000 נפש, ל"א נפש לכל ק"מ) משתרעת בצפון אלכניה צפונית

מערכה לזוילית סקוטרי וגובלת: בצפון—בבסניה ובסרביה, במערב—בוילית סקוטרי ומנטננרה, בדרום—בוילית סלונקי ומונסטיר ובמזרח—בוילית סלונקי ובבלגריה. הזויליה הזאת מכילה את סרביה העתיקה ומקדוניה העליונה, הנבדלות זו מזו ע"י השרדג' והקקה—דג'. אליה שייכים החלק הגדול של רכסי הרי אלבניה הצפונית, רמות מישורי מטויה וקוסובו (סרביה העתיקה), טטובה, אסקוב וקמנובה (מקדוניה). המישורים המוצפים (האלוביים) האלה פורים מאד. אך שטופים מים. יושבי סרביה העתיקה רבם משלימים ומערבים הם מסרבים מומרים, תרכים, אלבנים וקהגרים (הבורחים) לאמור מהתושבים שברחו מבסניה והרצוגובינה אחרי שנלקחו לחסות אסטריה בשנת 1878.

לב התושבים עוסקים בעבודת האדמה בחרשת כלי ברזל ובאריגת צמר. הבלגרים הם רב הישוב (ששים אחוזים למאה) ברמות מקדוניה. זוילית קוסובו נחלקת לששה סנג'קים: נובבנור, או ששליג'ה, סניצה, אפק, פרישטינה, פריצ'ן ואסקוב.

המקומות החשובים בסרביה העתיקה הם: ששליג'ה או פלוליה, בה אלף נפש; פריפולי, ד' אלפים נפש, סניצה או יג'יה, ג' אלפים נפש, נובבנור או נפסר עומדת על נחל רשקה, בה י"ב אלפים נפש והיא מרכז גדול לגזת צמר ועבוד עורות, מסלות הברזל של סרביה ומקדוניה הרימו מאד את ערכה המסחרי. מטרוביצה מפורסמת במסלת ברזל עם סלונקי; אפק, עיר גדולה ובה כעשרים אלף נפש עומדת בדרום הרי אלבניה, בצפון מישור טטויה; דיקובה, בה 25 אלף נפש; פריצ'ן—בה 40 אלף איש, היתה לפנים בירת מלכי סרביה וארמון המלך הוא אחת המצבות היותר יפות שבמדינות תרכיה; פרישטינה—בה ט"ז אלף נפש, בנויה על רמה הנשקפת אל פני שדה קוסובו.

הערים החשובות שבחלק מקדוניה הן: אסקוב או סקפיה בה י"ח אלף איש ומהם כאלף ושלוש מאות יהודים. אסקוב היא העיר הראשית בזויליה. מרכז מסחרי חשוב מאד ולפי מצבה חשובה העיר בעת מלחמה; בה נפגשות מסלות הברזל העוברות ממטרוביצה ובלגרד ומחברות אותה עם סלונקי. בקרבת העיר מעינות-רפואה חמים. — קמנובה, בה ט"ז אלף נפש, שוק גדול למסחר הצמר. קטובה, בה ז' אלפים נפש, מפורסמת במעשה כלי נחשתה. אסטופ, בה עשרים אלף נפש, בה מפתחה חרשת כלי סלדה; טטובה או קלקנדלן עומדת בצפון עמק טטובה ובה כ"ב אלף נפש.

ח ו י ל י ת מ ו נ ס ת י ר .

וילית מונסטיר או בטוליה נמדת שטחה—285,500 קילומטר מרבע, ויושביה—849,000 נפש, כ"ט נפש לכל קילומטר מרבע) משתרעת דרומה לוילית קוסובו וגבולה יורד הנגבה עד לארץ יון ומכילה במערבה—את אלבניה המרכזית ובמזרחה—חלק ממקדוניה. שלשת רבעי הויליה—ארץ הרים המקסיים יערים והורשות. העמק הגדול והיחיד שבתוכה הוא עמק מונסטיר. בין שאר העמקים והגיאיות הצרים והקטנים ראויים להזכר: עמק ג'ר'ה, בדרום יאור מ'לק; עמק ר'ן בצפון יאור פ'רנקה; עמק סטרונה, בצפון יאור א'חרידה, ועמק ד'ברה. האלבנים והקוצו'נלחים רועים את עדרי צאנם וחזיריהם באפריים שבהרים. העמקים והמישורים מצמיחים כל מיני דגן, את הגפן והתות וכל מיני עצי פרי, צמר גפן וטבק. בויליה רבה אריגת המשי ותעשיית כלי נשק. לב הישוב הוא האלבנים במערב, הבלגרים במזרח והיונים והקוצו'נלחים—בדרום.

וילית מונסטיר נחלקת לחמשה סג'קים: ד'ברה, א'לפ'ס, ג'ר'ה, פ'רסי'נה ומונסטיר.

הערים היותר חשובות בויליה הן: דברה, שוכנת בעמק הדרין השחור ובה כארבעת אלפים נפש; א'חרידה, עומדת על יאור אכרידה ובה, כעשרת אלפים איש, ורבים מהם גננים, ברסקים ודיגים, ורב בה גם המסחר בעורות החיות. א'לפ'ס, עומדת בעמק פ'קפ'פי מערבה ליאור אחרידה, כלה מקפת כרמי זית ושדמות כר. ג'ר'ה או קודי'קה, בה שוק גדול לתבואות השדה, עומדת בעמק פורה מאד מקפת כרמי גפן. מספר יושביה—ו' אלפים נפש; ק'סטוריה או ק'סר'יה בנויה על גדות יאור נחמד ובה ה' אלפים נפש. יש בה גם קהלת יהודים קטנה. פ'רסי'נה, בה ד' אלפים נפש עומדת בין הר אולימ'ף ונחל וסטרי'קה. בטוליה או מונסטיר, (על שם המנורים—המונסטירים—הרבים הנמצאים בקס'פ'יה) עומדת במקום נפלא כיפיו על הדרך אשר בין סלוניקי ובין הים האדרי'טי לרגלי הר פ'רס'טרי. מספר יושביה—40 אלף איש ומהם כששת אלפים יהודים. קרו'נוב, בה עשרת אלפים נפש מחברת בכביש טוב עם פ'ריל'ס. פ'ריל'ס עומדת בדרך שבין מונסטיר וק'פ'רולה, ובה י"א אלף נפש.

ח ו י ל י ת י נ י נ ה .

וילית י'נינה (א'פ'ר לפנים) מדת שטחה 17,900 קילומטר מרבע ויושביה 527,000 נפש, שלשים נפש לכל ק"מ, משתרעת באלבניה הדרומית. גבולותיה: בצפון—וילית סקוטרי, ממערב—ימי יוני ואדריאטי ובדרום סומכת היא על י'ת. כל הויליה

מכסה הרים: פנדוס—בדרומית-מזרחית, הרי החוף אקרורוניה או טשיקה (הגבוהים 2045 מטר) על פני רחוב אֶטְרֶנטוֹ, וזאמור—בצפון, רבים מההרים האלה מכסים יערות אלונים הנותנים הרבה גלונים. בנגב הויליה משתרעים מישור ינינה הנחמד ועמקים פורים המצינים באקלימים הטוב והמבריא. עמקי החוף בצפון השקויים מהנחלים ויאונה וסקני מלאים בצאות.

בעמקים גדלים הקיס והשעורה, בארץ החוף פורח הזית וכסביבות אֶרְטָה צומחים צמר-הגפן, תפוח הזהב, הלימון והגפן. בנוף ארטה מגדלים את התות ותולעי המשי בכל הויליה רב מאד מטע הטבק. אעפ"י שארמת הויליה פוריה עד להפליא נשאר חלק גדול ממנה שומם ועוזב מאין חורש וזרע ונוטע, כי מבכרים יושבי הארץ את גדול הצאן על החקלות. רבים מיושבי החוף מתעסקים בציד הספוג ובהוצאת המלח. הויליה נחלקת לארבעה סנקים: יֶגֶנְה, פְּרֶנְה, אֶרְגִּירוֹקְסֶרוֹ ופְּרֶט.

הערים היותר חשובות בפנים הויליה הן: ינינה, עומדת על יאור ינינה, ובה ט"ז אלף נפש ומהם כשליש אלפים וחמש מאות יהודים; דְלוֹינוֹ, בה ז' אלפים נפש; ארנירוקסטרו — ח' אלפים נפש; פְּרֶט או ארנאוט-בליגרד מקפה כרמי גפן זית ובה י"ב אלף נפש.

הערים החשובות היושבות לחוף הים הן: פְּרֶנְה עומדת במבוא ספרץ אֶרְטָה ומספר יושביה — ז' אלפים ובה קהלה יהודית קטנה. פְּרֶנְה—ה' אלפים נפש, עומדת בתוך כרמי זית ופרדסי תפוחי זהב ולימונים; אֶלְוֶנְה או גְלוֹנְה, עירינמל ומוציאים ממנה הרבה ולונים חול, ובה ו' אלפים נפש.

ח) וילית סקוטרי

וילית סקוטרי משתרעת על חוף הים האדריאטי (מדת שטחה 10,800 קילומטר מרבע, ויושביה 295,000 נפש, כ"ח נפש לכל ק"מ) מחברת ברצועת-חוף צרה עם וילית ינינה אשר דרוטה לה. וגבולותיה מצפון—מנטנגרו ומזרח—וילית קוסובו.

הויליה נחלקת לשתי נפות: המזרחית—כלה הרים חלקים ושוממים והמערבית המשתרעת על חוף הים האדרטי ויאור סקוטרי—רבה מישורים שקועים בבצאות. שכטי האלבנים ההרריים עוסקים במזרע הרגן ומטעי הגפן בתוך העמקים ומרבים בגדול הצאן. גדול הצאן והציד אהובים מאד לתושבים. עפ"ד מגדלים האכרים האלבנים מים חטה ושעורה ונוטעים את הזית, הגפן ואת הטבק ושאר עצי פרי. ביאור סקוטרי רבה הדגה והתושבים עוסקים ביבוש הדגים הנשלחים לאיטליה. וילית סקוטרי נחלקת לשני סנקים: סקוטרי ודורצו.

הערים היותר חשובות בויליה הן קננה, ה' אלפים נפש (בדרום); דונצ'ו או דרטיש ה' אלפים נפש, ובה נמל טוב המקישר במסחרו עם טריסט. דרך הנמל הזה מוציאים הרבה שמן זית וטבק. במסבי דונצ'ו ישנם מכרי פחם שאינם מנצלים; טיננה, עשרת אלפים נפש; סקוסרי או שקודרה ובה ל'ו אלף נפש.

האי קרית או קנדיה.

(סקירה כללית)

דרומה-מזרחה לפלאנוס—בין $23^{\circ}31'$ ובין $26^{\circ}20'$ ממעלות הארך המזרחי ובין $34^{\circ}55'$ ובין $35^{\circ}41'$ ממעלות הרוחב הצפוני—מבצבץ ועולה מתוך הים התיכון האי ההררי הגדול ככל אי ין—, ברית הים האגאי' הידוע בשם אי כרית או כפתור (בתרכית—קרית, באיטלקית קנדיה וביונית—קרטיס).
ותבנית האי כרית — שטח צר ומאריך ממזרח למערב, כמאתים ושישים קילומטר ארכו ומשנים-עשר עד ששה וחמשים קילומטר רחבו.
מדת השטח של האי—8600 קילומטר מרבע ומספר יושביו 303,000 נפש, 35 נפש לכל ק"מ. ושלשלת הרי שיד אפוריכהה ולבן עוברת בתוך האי ממזרח למערב ובה ארבע קבוצות הרים גבוהים—שתים במערב האי ושתיים במזרחו ומעייפיהן מגיעים עד לחוף הצפוני. כל קבוצת הרים יורדת זקופה ותלולה הנגבה. הרי המערב הם, ההרים הלבנים' או הרי מדרם המכסים שלג כל ימות החורף ושיאם הוא הר תיאודורו (2469 מטר), והרי המזרח הם הרי לפטי שנקראו בימי קדם הרי רקמה המתנשאים עד 2160 מטר מעל פני הים התיכון. כמעט במרכז האי מתרומם בשיא חסנו הר אידה (פסילורטיס) עד 2456 מטר. בכלל דומה היא שלשלת הרי כרית הגהדה—, לשרשרת הרי האלפים הצפוניים שהמטה לתוך הים הדרומי.

העמקים והמישורים מעטים מאד באי כרית והגדולים והפורים שבהם הם עמקי קננה, קנדיה ומסרה.
כמעט כל חופי האי יורדים תלולים הימה ורק כחוף הצפוני נמצא רצועות מישור אחדות, ובו הרבה מפרצים (כמו, למשל, מרפליה, סנדה-וקיסמו) וראשים אחדים. החוף הדרומי יורד דבו זקוף הימה ומסבן הוא לכל אגיה אשר תקרב לענן על ידה.

הרייהחוף שולחים כפים וראשים הימה, הראשים הכי חשובים הם: במערב—ראש ביוה וראש ספטה (Psacum promontorium), ובמזרח—סנרו (Samonium promontorium) ופלמנה.

בכל האי אין בלתי אם נחלים קטנים וצרים מאד ומהם חשובים: בצפון נחל מלפוטמו ובדרום—נחל מטרפוליקטה.

האקלים חם מאד בדרום עד שהוא מכשיר את גדול התמר, וכשאר חלקי האי שורר אקלים חם וההר והוא נוח ומכריא ורק בנשב רוח השרקי מתגבר החם ועולה עד 36° – 40° . בחרף יורדים גשמי ברכה בעמקים וברדת הכספית עד לארבע—שבע מעלות מתחסי ראשי ההרים שכבת שלג.

אדמת האי רבה אדמת טרשים וחול ובכל זאת היא פוריה מאד ועיד בימי קדם קנה לו האי כרית שם טוב ביינו, בשמנו ובדבשו. בזמן הזה רבה העזופה בעבודת האדמה ויבול הארץ אינו מספק את צרכי הישוב. מרבים הם רק כרמי הזית הנותנים דבעליהם 50–200 אלף קווינטל שמן מהמין הבינוני מדי שנה בשנה. במקומות שונים נותנת האדמה בשפע רב: פשתה, טבק, קטניות, זית, גפן ושקד ושאר מיני עצי פרי המיחדים לארצות השוכנות על חופי הים התיכון.

לפנים היו מורדות ההרים שר האי מקסים עצי אלון, ארו, אשוח ותורנית וכיום לא נשארו עליהם בלתי אם חורשות אלון ותורנית. גבי ההרים עטופים דשאים ועשבים ורק זעיר שם זעיר שם ימצאו עליהם גם עצים בודדים.

יושבי האי מגדלים לרב את הכבש והעז ואת החמור והפרד. הסוס והבקר מעטים מאד בכל האי. במקומות שונים מרבים הכרתים לגדל דבורים ותולעי־משי.

מחצבי האי כרית הם: גבס, אבן־משהות וצפחה.

הריגה מעט היא בכרית ולעמת זה רב בו ציד הספוג.

מעטה היא ומצמצמת מאד התעשיה של האי וגם מסחרו עומד בשפל המדרגה מחסר נמלים מתקנים: כמעט כל מבואות הים מלאים ישרטונים ואין מעמד בהם לספינות גדולות. הטוב שבנמלי כרית הוא נמל קניה.

ראשי הסחורות המוצאות מכרית הן: שמן־זית, יין, דבש, פקעות משי ומין גבינה הידוע בשם "סקקה".

עוד בתקופה היונית העתיקה היה האי כרית מישב. בו היתה ממלכת מינוס אשר קנה לו שם בכל נפות יון בחכמתו ובחקיו. בצפון האי היו בתקופה ההיא שתי הערים קידוניה וקנוסוס—בירת מינוס, ובדרום עמדה העיר גרתין ובה היתה הסבכה (לברינוס) הידועה אשר בה התישבה לפי האגדה המפלצת הנוראה מינוטורה. אצל הומר נקרא האי בשם "כרית בעל מאת הערים". במאה האחרונה לפסה"ג היה כרית קן לשודדי הים ורומא נלחמה בהם כפעם בפעם עד שעלתה לה לכבש את האי (בש' 68–66 לפסה"ג) ולעשותו מדינה רומאית. בשנת 27 לפסה"ג

נספה האי לקירינה. אחרי חלוקת רומא עבר כרית לביצנץ ואח"כ נפל בידי הערביים והנצ'יים.

בשנת 1669 כבשה תרכיה את האי העומד משנת 1898 תחת חסותה העליונה עד היום (ראה מבוא הספר).

הישוב העברי באי כרית קדום מאד ונזכר אצל פילון ויוסף פרכיוס. בימי תיאודוס השני נרשו היהודים מהאי אך כעבר זמן קצר שבו אליו. בשנת 440 הופיע משיח שקר בין היהודים הכרתיים, ומאו כסו קירותיהם בערסל כמעט עד המאה ה'ו, וידוע רק שהיו להם ארבע קהלות וישראל כל קהלה עמדו שלשה, מ'מנים'. בשנות 1380—1385 היה מספר היהודים בערים רומינגו, קנדיה וקניה 1160 איש. בשנת 1391 נוספו על הישוב העברי הרבה יהודים מפליטי ספרד ובשנת 1394 גם יהודים מ'נצ'יה ונרמניה. ביחוד נתרבה הישוב העברי בכרית אחרי גלות ספרד בסוף מאת החמש עשרה. בתקופה המעציבה הזאת השתתפו יהודי קנדיה ובראשם הר"ד אלקנה קפסלי בכל נפישם ומאדם בצרת הגולים: בלחמם ובכספם קדמו את הנודדים ומכרו גם את כלי הכסף של בתי כנסיותיהם ואת תבשיטי ספרי התורה לפדות את אחיהם השבויים מבעלי האניות. במאות ה'ו—ה'ז היתה קנדיה מרכז חשוב לתורה ולחכמה וממשפחות קפסלי ודיל'מדיגו יצאו רבנים וחכמים מפורסמים וביניהם היה ר' יוסף בן שלמה דיל'מדיגו (יש"ד מקנדיה בעל האילום).

מספר היהודים הכרתיים עולה כעת לערך אלפים נפש, רבם בעלי מלאכה וסוחרים היושבים בקניה ובקנדיה.

רב התושבים בכרית הם יוניס-נוצרים ורק החלק הרביעי של הישוב — משלימים.

משנת 1898 נתן ליושבי כרית שלטון בית תחת החסות העליונה של תרכיה. בראש הממשלה עומד גנרל-קומיסר נוצרי והכנסייה הלאמית שאליה נבחרים שמונים צירים (49 נוצרים ו-31 משלימים). אך שלטון-הבית לא הרגיע את רוח היוונים הכרתיים ושואפים הם עד היום להספח על ממלכת יון. הערים החשובים בכרית הן: קנדיה, העיר הראשית ובה כעשרים וחמשה אלף נפש, והב'קליון היא קנדיה, שלפנים היתה בירת הנצ'יים ועל שמה נקרא כל האי, בה כעשרים ושלושה אלף נפש.

ת ק ו נ י ט ע י ו ת .

תקון	סעות	שורה	עמוד
קניה	קִנְיָה	7	1
ברוסה	בְרוּסָה	15	.
פילפולי	פִילפּוּלִי	3	2
תִּרְקָה	תִּרְכִיחַ	10	.
נססרה	נִמְסָרו	9	9
הרצונבינה <small>(וכך עוד בטקו' אחדים)</small>	הִרְצוֹנְבִינָה	23	.
ויכואו	בֹאוּ	27	11
הים התיכון	יָם הַתִּיכוֹן	5	13
סומלי	סוּמָלָה	.	.
קרדסטן	קִרְדִיסְתָאן	18	.
קרדים	קִרְדִים	6	14
בשעת עבודת אלהים	עֲבוֹדַת אֱלֹהִים	25	16
הקדמים	הַדְּיֹנָמִים	12	17
קשטמוני	קִשְׁטָמִינִי	20	21
הים הארם <small>(וכך עוד בטקו' אחדים)</small>	יָם הָאֲרָם	13	33
נהר אגלי	נַחַל אֵל חוּלָה	22	37
ירבע	יִרְקוּעַ	2	51
פקעות <small>(וכך עוד בטקוסות אחדים)</small>	פִקְעוֹת	7	55
ואדי אתים	וַאדֵי אֵל תִּים	7	69
נהר אגלי	נַחַר אֵל חוּלָה	27	87
האוקינוס האטלנטי	יָם הָאֲטְלָנְטִי	14	110
הם	וְהֵם	31	.
סיןם	צִרְיָךְ לְהַשְׁמִיט אֶת הַמֶּלֶה . הָאֱלֹהִי	3	112
הסיהון והגיהון	סִיּוּה	1	126
שהרוזר	הַסִּיחּוֹן וְהַגִּיחּוֹן	4	135
קלומניה	שֶׁהֲרוּזִיר	19	144
סרדין	סוּלִימָנִיָה	15	145
גידים	אַרְדִין	15	165
אניהרדיר	הַדִים	31	169
מטלין	אַנִיִרְדִיר	20	.
טוקד	מִיטִילוֹן	16	171
סוקרלוצי	טוֹקֶט	8/7	172
קניה	סוּקְרָלוֹר-לוֹ-צִי	2	173
אניהרדיר	קִרְנִיָה	28	.
Tinctdrum	אִירְדִיר	10	174
דסרני גרדו	Tintorum	30	176
ליקאניה	דִסְרִנִי גִרְדוּ	22	181
אנגורה	לִיקָאוֹנִי	1	183
סניא	אַנְגוֹרָה	5	188
	סִנְיָה	16	192

החנוך" עתון פדגוגי למורים וקהורים

י"ל חמש פעמים בשנה, חוברת לכל 2 חדשים (מלבד 2 החפשי) בעריכתו של הדי"ר נ. טורוב.

מתקבלת החתימה לשנה ג' (מניסן תרע"ב עד אדר תרע"ג).

לחותמים ינתן בתור הוספת חנם הספר המפרסם שלו. ג'מס (W. James):

שיחות פסיכולוגיות לסורים, סתרים מאגלית ע"י הדי"ר נ. טורוב.

(הספר ימכר גם לחוד ומחירו יהיו 2.50 פ' בא"י; ברוס' 1 ר'., ובערך זה בשאר הארצות)

י"ל ונשלחה לחתומים הח' השניה של השנה ג' וזה תכנה:

השוחה העברית (המשך)— יצחק אפשטיין; הרעות החדשות על הילדים (ע"י אלפרד בינה)—ת. הרוי; לתולדות החנוך וההשכלה של יהודי רוסיה—א. ז. רבינוביץ; המורה בית הספר—א. צבי אדלסון; שעורים לדגמה; ראשית למודי הקריאה והכתיבה—ישי אדלר; בעתונות הפדגוגית; לשאלת בית ספר המערב—ס. א.; בקרת ובבליוגרפיה—די"ר בן-ציון מוסינזון, די"ר א. צפרוני, מ. קרישבסקי; ידיעות שונות; מכתב חוזר—מרכז אגרת המורים בא"י; מודעות.

תעודת העתון:

א.

לסיע א) להשתלמות המורים במקצוע הפדגוגיה העיונית והמעשית ולהפצת השקפות נכונות על החנוך בין החרדים; ב) לאתוד המורים והעסקנים בצרכי ההשכלה העממית בעבודתם למובת החנוך העברי בא"י וגם בגולה; ג) לקביעת טרמינולוגיה אחת בשפה העברית לכל מקצועות הלמודים בכתיב-הספר בעזרת בלשנים מומחים.

ב.

א) להיות כלי מבטאו של מרכז אגרת המורים בא"י; ב) לתת ידיעות מריקות ע"ד מצב בית-הספר העברי בא"י ובארצות הגולה וע"ד פעלת החברות העבריות העוסקות במקצע החנוך וההשכלה.

תכן העתון:

בעתון "החנוך" יובאו מאמרים מקוריים ומתורגמים מהסוגים, האלה: כתורת הפסיכולוגיה והפדגוגיה העיונית והמעשית; תולדות הפדגוגיה (התפתחות שמוותיה העיקריות); דרכי התוראה במקצועות שונים ושעורים מעבדים לדגמה; בבליוגרפיה ובקרת ספרי למוד וקריאה בעברית וגם בשפות אחרות; משא ומתן בשאלות שכלול השפה העברית בתור שפת הדבור והלמוד; השקפות על חיי בתי-הספר, אגרות המורים וחוברות החנוך וההשכלה; מכתבים הודרים של מרכז אגרת המורים בא"י.

תנאי החתימה:

בא"י 6 פרנקים, בחו"ל 9 פרנקים וברוסיה 3.50 רובל. אין החתימה מתקבלת לשעורין.

אין החתימה מתקבלת אלא לשנה שלמה.

יש להשיג במספר מצמצם המש החוברות של השנה הראשונה והשניה.

לפנות בכל הענינים ע"פ הכתבת: Redaction «Hachinuch», Jaffa (Palestine)

סוכנינו בחו"ל: ברוסיה—Redaction «Haschiloach», Odessa, Postfach 319

ח' "אחיאסף" (ל. קסלו); הוצאת "חושית" צנטרל, ורשה;

"מוריה", אויסטה; בי"ים "ליטרטורה" מוסקוה, מרוסיקה 13

טיליפון 0-294, מרוסיה אפשר לשלח ע"י המחאות פוסטה

הנהגות בפנים המדינה, בשכר 10 ק' בעד סכום עד 10 ר.

באנגליה—מנהל הת"ח: "עברית בעברית" J. K. Goldbloom

61 Redmans Rd., Stepney, London (England).

באמריקה—אגרת "אחיעבר": Daniel Persky c/o Red.

באמריקה—יוסף גפן מנהל הת"ח בקיפסן.

ברומניה—מרדכי ציון כץ (מורה), מונישטא:

Marcu Zion Catz, Institutur, Panciu.

בגליציה—י. צ. שחלן וא. רובינוב בסטניסלוי.

כל המכתבים והשאלות יישלחו אל המערכת שני חודשים לפני יציאת העתון. אין להשיב על מכתבים שאינם מפורטים.